Роман-феєрія

Великий Океан — але й дитя зачерпне води, якщо по-бажає

З АФОРИЗМІВ СХОДУ

Якщо перед помилками ти зачиняєш двері, пам’ятай, що Істина теж не зможе ввійти до тебе

РАБІНДРАНАТ ТАГОР

Замість пролога

Майя

Машина заскакала по нерівній дорозі. Виючи, вибиралася на крутизну. Потім спускалася вниз. Михайло відчув, що задихається, — не вистачало повітря. Задушлива коробка кузова, набита полоненими, наскрізь про-сякла випарами десятків тіл. Ні поворухнутися, ні хапнути краплю повітря. Куди їх везуть? Ніхто не знає. Треба витерпіти, не знепритомніти…

Машина сильно гойднулася кілька разів і нарешті зупинилася. Почулася різка команда, лютий гавкіт со-бак. Двері широко розчинилися. Хвиля холодного запашного повітря хлюпнула в кузов, ринула в зів’ялі легені полонених, сп’янила.

Михайло хотів звестися на ноги. Похитнувся, впав головою вниз, сильно забившись об кам’янистий ґрунт. Поруч засміялися. Потім хтось закричав:

— Виходь! Хутчіше! Шнель! Шнель!

Полонені жваво заворушилися, вискакували з машин, оглядалися. Михайлові допомогли підвестися із землі, хтось обтер кров з його скроні. Він облизав язиком пошерхлі губи, глянув довкола себе. Виднокіл заступили високі гори, в небо впиналися крижані верхів’я.

"Певно, Альпи", — подумав Михайло.

Полонених оточили охоронці в чорному, з автоматами напоготові. Біля їхніх ніг шкірили зуби здоровенні пси, нервово постукуючи кудлатими хвостами по землі.

До гурту підійшло двоє німців, одягнених у сіру військову форму без погонів. Вони брали наручники з ящика, кували полонених по три чоловіки. Два наручники на трьох солдат. Михайло Сагайдак був у першій трійці, крайній зліва. До правої руки йому прикували британського солдата в блідо-зеленій пошматованій фор-мі. Михайло скоса глипнув на нього, здивувався. На голові полоненого була зелена чалма, строге бронзове об-личчя облямовувала чорна борідка. Не інакше, як з колоніального корпусу. Напевне, індус. А третій праворуч — американець. По відзнаках видно — льотчик.

До колони наблизився офіцер-есесівець. Заклавши руки за спину, уважно, діловито розглядав постаті со-лдат. Все — від обличчя до ніг. Михайло не опустив погляду. Відчув біля серця гнівну, скажену хвилю. Чому, чому він тут, поруч з цими хлопцями? По якому праву цей нелюд з гадючими очима оглядає їх, ніби овець на базарі?

Офіцер пройшов далі. Індус глянув на Михайла, м’яко усміхнувся, ніби зрозумівши стан товариша. Аме-риканець задивився на гірські верхів’я, нахмуривши густі чорні брови.

Почулася протяжна команда. Загавкали пси. Колона рушила по гірській дорозі понад глибокою прірвою, де скаженів зеленкуватий

пінистий потік. З-за високих парканів виглядали зацікавлені лиця, десь співали півні. Сонце піднялося в небі високо, з гір линули пахощі хвої.

Індус глибоко зітхнув, обернувшись до Михайла, тихо запитав англійською мовою:

— Ви не знаєте, де ми? Чудові місця. Ніби в Гімалаях…

Михайло в умі склав фразу для відповіді (англійську мову він розумів непогано, але розмовляти як слід не навчився), прошепотів:

— Точно не відаю. Або на півдні Німеччини, або в Австрії…

— Австрія, — хрипко сказав за спиною сусід-полонений. — То є Австрія. Я знаю…

— Дякую, — сказав, не обертаючись, Михайло. — Я теж так думав. Тільки навіщо нас привезли сюди — не збагну…

— Ви неспостережливі, — усміхнувся індус.

— Чому?

— Нас привезли для тяжкої праці. Гляньте — всі полонені здорові, сильні. Жодного хворого чи слабкого. Ясно, що не для страти…

— Ваша правда, — з полегкістю сказав Михайло. — Тим краще. Є якась надія…

— Заждіть місяць–два, — тихо обізвався полонений за спиною. — Німці мастаки вбивати надію…

Полонені з охороною минули вузький місток, перекинутий над ущелиною, наблизились до воріт невели-кого табору. За колючими дротами видно було ряди низьких сірих бараків, по боках височіли чотири вежі з ва-ртовими, на довгих припонах навколо загороди бігали, гризучи ланцюги, люті пси. Побачивши полонених, вони почали рватися з припон, давлячись і захлинаючись.

Ворота розтулились, ніби зловісна паща, ковтаючи полонених ряд за рядом.

Офіцери жваво перемовлялися. Сагайдак розібрав кілька німецьких фраз:

— Добра худоба…

— Дякувати шефу… Робота термінова, а старі шкапи виздихали…

— Зрозумів? — ледве ворухнувши губами, запитав індус.

Михайло кивнув. Американець промовчав. Тільки очі в нього стали холодні, крижані. Тим часом кон-войні підійшли до полонених, почали знімати наручники. Михайло полегшено зітхнув, розтер багрові смуги на руці.

Полонених виладнували в дві лави. Один з офіцерів — високий, худий, з байдужим холодним поглядом — виступив наперед, сказав коротку промову. Два солдати повторили його звернення англійською, російською, польською та французькою мовами.

— Полонені солдати, — сказав офіцер. — Я майор фон Гірен, комендант цього табору. Кожне моє слово — закон для вас. Непослух — смерть. Життя і волю при кінці війни можете заслужити лише відданою працею на благо великого рейху і нашого фюрера. В кожному бараці є старости. Все інше пояснять вони. Я скінчив!

Сагайдак з чотирма першими трійками полонених потрапив до сьомого барака. Старостою там був при-садкуватий, коренастий українець з хитрими веселими очицями. Він назвався Грицьком Бояком, дуже зрадів, почувши рідну мову з вуст Михайла, дав йому, індусові та американцеві місце біля вікна, на горішніх нарах.

Американець одразу ж поліз туди, розтягнувся на весь свій богатирський зріст, захрустів суглобами. Староста поглянув на нього, похитав головою.

— Звик, мабуть, союзничок одлежуватися. Тут не влежиш. Ранесенько — кар’єр, весь день, як у пеклі. Люди мруть, мов мухи. Привозять здорованів, а вивозять в рогожі. Ось так, земляче. Ну, та не журись, лягай спочивай. Скоро баланду на вечерю принесуть.

Він підступив до Михайла, прошепотів благально:

— Ну що там чути?

— Де?

— У нас. Ти коли попався? Давно?

— Навесні. Місяців півтора тому. На Кавказі…

— Господи, — застогнав Бояк, — аж куди німчура добрався. Та що ж йому — впину не буде? Кінець нам?

— Початок, — спокійно сказав Рішідева, всовуючи в голку нитку. Скинувши сорочку, він почав латати дірку на спині. Не підводячи очей, ще раз суворо проказав: — Початок…

— А ти хто? — здивувався Бояк. — Щось не наше. І не з союзників. Таких ще не бачив.

— Індія, — сказав Свамі.

— Здалека, — зітхнув Бояк. — А звідки ж знаєш, як і що? Просто — заспокоюєш?

— Ні. Я добре знаю історію…

— Якби-то, — прошепотів озираючись Бояк. — Якби ти правду сказав, дивний чоловіче! Твоїми устами Бог промовляє!..

— Може, й так, — лагідно відповів Свамі, перекушуючи нитку. — Всі ми діти його…

— То ти віруючий?

— Всі віруючі, — усміхнувся індус. — Нема невіруючих. Одні вірують в Бога, другі в сатану, треті в жо-рстоку силу, ще якісь — в людину, в її любов…

— Правду кажеш, — почухав потилицю Бояк. — Мудрий ти, хоч і молодий ще. А звідки по-нашому на-вчився?

— Вивчав. Я біля двадцяти мов знаю…

— О-о-о! — з пошаною мовив староста. — Головатий. Ну, влаштовуйтесь. Зараз принесемо матраци, по-тім — вечеря. І спати! Бо завтра на каторгу…

Староста почимчикував кудись вздовж барака. Біля нар метушилися полонені, слали матраци. Плив різ-ноязичний гомін. Дехто, зморений

важкою дорогою, одразу падав на постіль і засинав. Індус торкнувся пальця-ми Михайлового плеча, дружньо мовив:

— Познайомимось, брате?

— З охотою… Мене звати Михайло Сагайдак. А ви?

— Гаррі Фітцджеральд Соун, — несподівано озвався з нар американець.

— Свамі Рішідева, — сказав індус. — Індія…

— Що ти з Індії — це одразу видно, — прихильно мовив Соун. — А ти хто — росіянин?

— Українець.

— Україна, — зітхнув індус, ласкаво глянувши на Сагайдака великими чорними очима. — Бодхисатва Тарас… Колись читав…

— Де це Україна? — зацікавився американець. — Десь у Сибіру?

— Європа, — засміявся Михайло. — Ну ти, колего, в географії не мастак! А ще льотчик!

— А що — льотчик? — знизав плечима Гаррі. — Треба летіти — дадуть карту…

— Цього мало, — осудливо сказав Михайло. — Треба знати Землю, на якій ти живеш…

— А ти знаєш Америку?

— Все-таки щось знаю. Уїтмена вашого знаю. А ти нашого Тараса не знаєш. А він же писав про вашого героя…

О роде, суєтний, проклятий,

Коли ти видохнеш, коли

Ми діждемося Вашінгтона

З новим і праведним законом?

А діждемось-таки колись…

Рішідева переклав вірш англійською мовою. Гаррі енергійно кивнув, у синіх очах з’явився схвальний ви-раз.

— Ол райт! Прекрасно. Народ, який має такого пророка, — великий народ. Жаль, що я раніше не знав. Для нас ви всі — Росія.

— Колись було так. А тепер — братство народів, — з гордістю відповів Сагайдак. — У нас сотні народів і націй. І всі живуть дружно…

— Пропаганда, — скептично скрививши губи, мовив Гаррі. — Не люблю балакунів. Скрізь у світі одна-ково…

— Не однаково, — спалахнув Михайло. — У нас краще!

— Колись я читав одне слов’янське прислів’я, — засміявся американець. — Як же воно… Ага, згадав! Всякий чорт… є… чорт…

— Знаю, — засміявся Сагайдак. — Всякий чорт своє болото хвалить. Хай так. Може. А все-таки нема в світі краю, де люди жили б так дружно…

— Це правда, — серйозно озвався індус, потиснувши пальці Михайла своєю рукою. — Я давно слідкую за вами. Вивчав багато ваших мов, традицій, історію. Ваші народи, мені здається, мають якусь особливу істори-чну місію. Ще не все ясно… багато темного… але почин грандіозний. Ось і тепер — хто б міг стояти так муж-ньо проти темної орди?

— Правда твоя, Рішідева, — хитнув головою Гаррі. — Тут нічого не заперечиш…

Товариші задумалися, замовкли.

Гаррі, заклавши руки під голову, ліг горілиць, пробурмотів:

— Доки там ще принесуть — я подрімаю. Дуже стомився…

Михайло заплющив очі. Де він? Що з ним? Чи не сниться, чи не привиділось?

Зовсім недавно — школа, пісні на вигоні, прекрасні казки бабусі, ігри між бур’янами, вуркотливі тракто-ри на широких полях, захоплюючі досліди на уроках фізики… І зорі, чарівні небесні вогники в окулярі телеско-па. Мрії, чарівливі мрії про майбуття. Зламані вони, спаплюжені. Назавжди…

Тепла долоня лягла на руку Михайла. Отямився від задуми.

Темні, глибокі очі індуса гляділи на нього щиро й сумовито. Свамі окинув поглядом високе бліде чоло, зашерхлі губи, скорбні зморшки біля темно-сірих очей.

— Закон життя, — сказав Рішідева. — Поєднання чорного й світлого. Як інакше випробувати нас?

— Про що ти? — здивувався Сагайдак. — Я ж мовчав?

— Але ти думав, — заперечив Свамі, тонко всміхаючись. — Твоє обличчя — відкрита книга. Я прочитав твої думи. Тому й заспокоюю. Воїн не боїться битви…

— І я не боюся битви, — похмуро одказав Михайло. — Хай буде бій. Хай свистять снаряди. Хай руко-пашна, лице до лиця… А ось так, у неволі…

— Найстрашніша битва — безмовна, — суворо сказав індус.

— Не розумію.

— Колись збагнеш. Згадай життя великих людей. Ну хоч би й вашого бодхисатви Тараса. Найбільший бій для нього був у пустелі, коли він залишився самотній, серед ворогів. Я читав його щоденник, і моє серце обливалося кров’ю…

— Дивний ти, Свамі, — зачудовано сказав Михайло. — Сам — ген звідки, а знаєш наших героїв краще від нас…

— Вони не лише ваші, — заперечив індус. — Вони вселюдські…

— Може, й правда твоя. Він любив усіх людей, хто б де не жив. Аби лише серце відкрите мав. Але чому ти називаєш його бодхисатва? Що за дивне слово?

— Осяяний мудрістю. Людина, яка живе не для себе, а для світу. Бодхисатви різних народів творять на-шу свідомість. Вони — наші матері. Так говорить древня мудрість…

— Може, й так, — задумливо сказав Михайло. — Я не знаю, не читав, не чув. Я тільки-тільки скінчив школу. А ти — теж не набагато старіший від мене, а знаєш так багато!

— У мене чудовий гуру, — ніжно одказав Свамі. — То все його заслуга.

— Хто це — гуру?

— Учитель по-вашому. Тільки не простий учитель, а сердечний. Такого вчителя не можна замінити. Він на віки. Тільки бодхисатва може бути таким гуру…

— Я зрозумів тебе, — гаряче підхопив Михайло, тримаючи в своїй долоні тонкі пальці Свамі. — Гуру може бути лише той, хто віддає себе повністю друзям своїм. Як наш Кобзар!

— Так, — згодився Рішідева. — У кожного народу є священні гуру. В Америці — Уїтмен, Вашінгтон, в Росії — Толстой, у _ Франції — Жанна д’Арк, в Індії — Будда, Рамакрішна, Ганді. В кожного народу є свій бодхисатва. Тільки не всі розуміють це і шукають фальшиві скарби на чужині.

— Свамі, друже, — благально сказав Михайло. — Ти мені розповіси про все це. Прошу тебе…

— Неодмінно, — усміхнувся Свамі. — Я радий… Згори пробуркотів Гаррі:

— Ей, хлопці! Ви мене розбудили. А мені снилося море — блакитне, тихе-тихе. І котедж на березі. Па-льми, пляж. І дружина — як мрія. Голубі очі, довге біле волосся, ноги мармурові, стрункі… ну й все інше… О диявол! Так обманювати людину! Прокинувся — барак, полон!

— Індуси називають це — майя, — скептично сказав Свамі.

— Що таке майя? — запитав Сагайдак.

— Ілюзія, мара. Дуже глибоке поняття. Не привид, не галюцинація… а, як би тобі сказати… Хіба так: мі-льйонер розбагатів, має купу золота, радіє, мріє, як він буде жити, гуляти, насолоджуватися. Зненацька — удар, інфаркт. Смерть. Всі його мрії, старання, задуми — майя!

— А що ж тоді не майя? — зацікавився Сагайдак.

— Браття, хапайте матраци, — крикнув Бояк. — Виймайте, в кого яка миска, коробка. Несуть баланду!

Він кинув три згорнені матраци на нари. Американець почав слатися. Індус поліз нагору, помагав йому. Потім сів на краєчку нар, звісив ноги. Почухав густу чорну бороду, засміявся, дивлячись згори на задуманого Михайла.

— Східна філософія вважає, що все в фізичному світі — майя. Що народжується — має зникнути. Світ форм нереальний. Не майя лише одне — наш безсмертний дух, Атман.

— Забобони, — зверхньо мовив Сагайдак. — Ти такий освічений, мудрий, а віриш в якогось Атмана…

— А я не вірю, — усміхнувся Свамі. — Я знаю.

— Вигадуєш, — озвався Гаррі, сварячись пальцем, і в його синіх очах заскакали лукаві іскри. — Хочеш потішитись над нами. Я теж, брате, не вірю в Бога. І в безсмертну душу не вірю. Ба ні, брешу! Як сідаю в літак, лечу в небо — тоді вірю в Бога. І молюся! А як сяду — знову не вірю!

— Це в тебе не віра, а так — огризки традиції, — сказав індус.

— Правда. А як же інакше. Серйозно вірити? Нема в що. В розп’ятого Бога? Який же Бог, коли люди роз-іп’яли його? Вже краще караючий, з блискавкою в руках, як Зевс!

— Я кажу не про Бога, створеного людською уявою, — іронічно відповів Свамі. — Атман — це наша безсмертна суть, яка переживає фізичне тіло…

— Яка ж вона, та суть? На що схожа?

— Атман поза світом феноменів. Він не схожий ні на що. Він вода в океані. А наш світ — то хвилі на по-верхні океану, піна на гребеш хвиль…

— Дивно слухати тебе, — задумливо сказав Михайло. — Я не читав нічого подібного. Але повірити, що після нас щось залишається… Ні, неправда…

— Може, щось і залишається, — примирливо сказав американець, чухаючи потилицю. — Якась сила, енергія. Тільки ж несвідома…

Барак зашумів. У двері внесли велику баддю з вечерею. Михайло взяв миски друзів, пішов до виходу, став у чергу. Веселий, жвавий полонений налив йому три порції теплої бурди, дав три шматочки глевкого чор-ного хліба. Сагайдак повернувся назад, поставив їжу на горішні нари, вибрався сам. Індус критично поглянув на пійло, взяв свою порцію, розлив пополам — Михайлові й Гаррі. Сагайдак запротестував:

— Навіщо ти? Сам що з’їси?

— Мені досить хліба.

— Як так? Ти ж дуба вріжеш!

— Що таке "вріжеш дуба"? — зацікавився Свамі.

— Фігуральна фраза. Вмреш, загинеш…

— А-а! Не турбуйся, не вмру. Коли я проходив йогу, доводилося не їсти днів по сорок, шістдесят…

Михайло одкусив шматочок хліба, жадібно запрацював щелепами, сьорбнув теплої несмачної рідини.

— Шістдесят днів? — плям, плям, плям! — Це ти загнув. Людина не витримає так багато, — плям, плям, плям.

— Витримає, — запевнив індус, розжовуючи хліб. — Якщо фізично не напружуватися, то можна витри-мати й більше. Так що ти не бійся за мене. Я ще житиму років з тридцять…

— Ніхто не знає свого майбуття, — сказав Сагайдак. — Містика…

— Мій гуру знає, — пояснив Рішідева. — Він сказав мені.

— А про мене скажеш? — усміхнувся скептично Гаррі. — Чи я довго проживу?

— Не знаю, — зітхнув Свамі. — Але можу запитати гуру…

— Мала дяка, — розчаровано сказав Михайло. — Ждати, доки скінчиться війна? Може, ми завтра позди-хаємо!..

— Не треба ждати, — мовив Свамі. — Я запитаю тепер…

Він зосередився, заглибивши погляд десь у простір. Обличчя індуса загострилося, губи розтулилися. На обличчі зажевріла тиха усмішка, ніби він побачив когось рідного, бажаного. Михайло й Гаррі перезирнулися, промовчали. Дивним, неймовірним здавався їм товариш, але щось у серці, в підсвідомості застерігало від кпи-нів та насмішок. Вони мовчки, тихенько закінчили вечерю. Тим часом індус отямився від стану непорушності, вийшов із задуми, глянув на Михайла.

— Ти переживеш війну, — тихо сказав він. — Гаррі теж. Це все, що він може сказати, мій гуру. Про по-дробиці говорити не можна. То буде втручання в карму. В долю, як ви кажете…

Михайло недовірливо дивився на товариша, не знаючи, сміятися йому чи сердитися.

— Де ж твій гуру? І звідки він знає нас? Ми ж не знайомі…

— Він поруч, — серйозно відповів Свамі. — Він бачить нас. Я тільки що розмовляв з ним…

— Ану тебе! — зареготався Михайло. — Жартівник ти! Спасибі й на тому, веселіше жити буде з тобою!

Гаррі похитав головою, ляснув індуса по спині.

— Ви, індуси, мастаки на всяку чортівщину. Може, й правду сказав? Одгадаєш, переживу війну — знай-ду тебе в твоїх Гімалаях, поклонюся до ніг!

— Не забувай же обіцянки! — серйозно сказав Рішідева. — Ніколи не кидай даремно слів у простір…

Полонені кінчили вечерю. Сагайдак збігав до параші, потім до бака з водою, помив миски. Повернув-шись до друзів, виглянув у вікно. Над горами пливли сутінки, в бараці стало темно.

До приміщення зайшов офіцер з двома солдатами.

— Перевірка, — крикнув Бояк. — Стати біля нар…

Полонені заворушилися, похапцем лаштувалися в два ряди біля своїх місць. Солдати, гупаючи чобітьми, проходили мимо, тикали пальцями в груди.

— Айн унд цванціг, цвай унд цванціг, драй унд цванціг, — монотонно лунало в бараці.

— І це — майя? — гірко запитав Михайло, коли солдати одійшли.

— Майя, — ствердно сказав Свамі. — Ілюзія влади. Для них вона розвіється дуже скоро…

— Доки сонце зійде, роса очі виїсть. Є в нас таке прислів’я, — зітхнув Михайло.

— Гарне прислів’я, — похвалив індус. — Не підставляй очей під росу…

— Спати! — гукнув Бояк. — Спати, браття! Завтра раненько — до праці!

Барак загув, заклекотів. Полонені почали вмощуватися на нарах. Михайло ліг теж. Розмотав обмотки, роззув черевики. З полегшенням розправив стерті пальці.

В приміщенні спалахнули тьмяні лампочки. Гомін затихав.

Гаррі повернувся до сусідів, прошепотів:

— Спати не хочеться. Давайте познайомимось…

— Ми ж знайомились, — здивувався Михайло.

— Знати ім’я — то не знайомство, — заперечив американець. — Хочеться знати про життя свого друга. І знаєте чому?

— А чому? — поцікавився Сагайдак.

— Світ розділяється надвоє. Світло, пітьма. Це ясно. Ми всі — за людяність, за життя, за любов. Вони — вандали. Але ж і ми — різні. Що ж єднає нас? Хочеться знати…

— Мудре бажання, — згодився індус. — Я підтримую. Михайле, ти наймолодший — починай…

— Людям не дамо спати. Кричатимуть…

— А ми тихенько.

— Гаррі ж нічого не зрозуміє. А англійську я слабо знаю…

— Я йому швиденько перекладатиму. Давай, давай, Михайле… говори… Мені дуже цікаво знати все, все про тебе… Книги — то одне, а жива психіка — інше. Я хочу знати більше про вас, зовсім нових людей…

— Ну який я "новий"? — зітхнув Михайло. — Звичайний хлопець. Таких мільйони…

— Ви й самі себе ще не знаєте, — запевнив Свамі. — І це прекрасно. Пахуча троянда не усвідомлює сво-єї краси. Говори, говори…

Сагайдак прислухався. Десь за стінами барака перегукувалися вартові, потужний промінь прожектора мацав пустельне дворище табору, інколи вривався до приміщення, мертвотним світлом осявав ряди полонених. Чулися стогони, хтось розмовляв уві сні. Дивно, химерно, неймовірно. Як вийти з цієї жахливої дійсності, як перейти в далекий світ дитинства?

Михайло відсунувся до стіни, приліг на лікоть. Свамі й Гаррі схилили до нього голови. Сагайдак говорив уривчасто, глухо, ніби вириваючи слова спогадів з минулого. Індус одразу ж переказував тихим голосом зміст його розповіді:

— Дніпро… Друзі, як вам передати красу його? Це неможливо… Спокійний плин, широчінь, білосніжні, жовті, блідо-жовтаві піски, чарівні луки, покриті травами й квітами… Я любив босоніж бігати між квітами, лю-бив лежати в густій траві і дивитися в небо. А потім купатися в прозоро-жовтій воді, ловити колючих окунів у корчах лози й плавати через потужні вири, з острахом і гордістю відчуваючи під собою жадібну глибінь…

А ліс… Наші ліси особливі… Прозорі, чисті, сповнені легким духовитим запахом хвої… Я любив збира-ти гриби, суниці. Любив слухати співи пташині навесні. Мати брала мене ще маленьким з собою, сідала на яко-мусь пеньку і мовчазно просиджувала годинами, заплющивши очі. І я не дивувався їй, бо й сам відчував дивні чари старого лісу. Я тепер згадую ті далекі часи, відчуваю відвідини лісу, як щось незвичайне… як молитву, чи що…

— Так, так, — тихенько згодився індус. — Ти добре говориш, Михайле. Далі, далі…

— А ще любив я ходити за плугом. Великі, сильні трактори тягли за собою потужні агрегати, блискучі лемеші дбайливо перевертали ситу землю, і вона парувала під весняним сонцем і дихала якимсь тривожним запахом… Галич над полями, жайворон у небі, який заливається піснями до солодкої знемоги, ніжні пагіння дерев з розпуклими дитячими листочками, сумовито клична пісня журавлів… Досить про те… Таких спогадів дуже багато, про все не розповіси… Та й вам, напевно, цікаво слухати про щось реалістичніше…

— Навпаки, — сказав американець. — Дуже цікаво. В тебе поетична душа. З тебе вийшов би добрий фе-рмер…

— Якраз твої спогади і є основне, — додав індус, і в його бездонних чорних очах майнув вираз схвален-ня. — Все інше — лише форма. Ми слухаємо тебе, Михайле…

— Потім школа. Нові ідеї вривалися в мою свідомість. Постаті героїв, які не жаліли свого життя заради майбуття. Може, вам не збагнути, як це діє на дитячий розум, на серце юної істоти! Потім, пізніше, навіть по-бачивши в житті багато темного, незбагненного, обурливого, я ніколи не розчаровувався в тих ідеях…

— Як же можна розчаруватися в прекрасних ідеях? — засміявся тихенько індус. — Ідеалу ніхто й ніщо не може затьмарити. По-моєму, навпаки, спотворення ідеалу повинно ще сильніше кликати до його здійснення. І ви… ваша країна робить святе діло — прищеплює дітям найкращі людські ідеали…

— Ти перебільшуєш, Свамі, — іронічно сказав Гаррі. — Ідеалізуєш. У них теж бедламу хоч одбавляй!..

— В здійсненні, — заперечив індус. — Але не в ідеї. Ідея — зерно. А зерно несе в собі майбутню росли-ну. Вихор потворності мине — не тепер, то в майбутньому. А зерно Нового Світу дасть свій плід…

— Поезія, — зітхнув Гаррі. — А втім… у твоїх словах є сенс… У всякому разі в нас у школах ідей все-людського братерства не проповідують…

— Отож-бо… Михайле, говори, говори…

— Змалку я захопився астрономією. Зоряне небо хвилювало мене, притягувало, тривожило вічною тай-ною. Я вже з третього, четвертого класів перечитував усе, що міг дістати, про походження життя, про далекі планети, про майбутні польоти до інших світів. Особливо до серця мені припав Ціолковський, який гаряче ві-рив у космічну долю людей…

— Великий бодхисатва, — сказав індус. — Я читав про нього. Людина грядущих рас…

— Я не знаю, хто він, — задумливо мовив Михайло, — але його приклад разючий. Глухий самоук, без грошей, без друзів, у самотині поринає думкою до незмірних глибин. І не лише мріє, а й працює, будує моделі, робить розрахунки… І ще я кохався у фантастиці. Жуль Верн, Уеллс, наш фантаст Бєляєв. Старі, заяложені кни-ги француза Камілла Фламаріона про космогонію…

— Знаю, — хитнув головою Гаррі. — Прекрасний популяризатор.

— Вони допомогли мені розширити свідомість, вибрати шлях. Я безповоротно вирішив стати астроно-мом чи астрофізиком. Окрім звичайного, повсякденного життя, є ще й безмір’я, і треба прокладати шлях для людей туди…

— Чудово, — мовив індус. — Ти добре сказав. Тільки зауважу, що "звичайне життя" теж сповнене тай-ни. В кожній людині — безмір’я…

— Я не думав про таке, — сказав Михайло. — Я ще мало знаю. Правду кажучи, я ще не сформований…

— Самокритичність, — зухвало блиснув синіми очима Гаррі. — Це у вас так прийнято?

— Хороша риса, — заперечив індус. — Він правду каже. Ми невпинно формуємо себе, навіть у похило-му віці. А йому… скільки тобі, Михайле?

— Двадцять… У сорок першому я закінчив десятирічку. Здавав Документи в університет. Хотів на аст-рономічний відділ. І ось — війна. Я не чекав призову. Пішов добровільно. Нас повезли на Схід. Два-три місяці навчали. І одразу на фронт. Я був у кількох боях. Під Херсоном. Потім під Ростовом. Спочатку було страшно. Потім звик. Вибухи, літаки над головою, мокрі окопи, смерть товаришів. Інколи вночі, коли затихала канонада, я бачив зорі над головою, і в душу мені поверталися почуття дитинства, шкільних літ… майоріли химерні мрії про польоти, про зоряне небо… а потім все зникало, гриміли бої, падали мої друзі — поранені чи мертві, і я знав лише одне: безконечний, страшний герць з якоюсь марою, з навалою, що заповнила нашу землю. Потім контузія і — полон. Десь на Кубані, недалеко від Кавказу. Я отямився в таборі. Вагони, пересилки, Німеччина. Потім — сюди. Не можу ще отямитись, зрозуміти всього, що сталося. Не вірю, не хочу вірити, що ворог пере-може. Не може перемогти. Бо тоді життя є фарс, химера, гидка комедія… От і все, друзі… Що я ще можу сказа-ти? Надто мало жив… Хіба ще скажу, що радий зустрічі з вами. Дуже радий. І ось моя рука на дружбу…

— О’кей! — сказав Гаррі, міцно тиснучи руку Михайлові. — Я теж радий. Ти славний хлопець. Люблю таких. Ну що ж, тепер моя черга? Я зовсім коротко.

Мій батько рибалка. З діда-прадіда. Ми переселенці з Ірландії. З давніх-давен поселилися на Каліфорній-ському узбережжі. Буря, океан,

хвилі, шторми — все це входило в плоть і кров роду. Ідеї роду — теж такі: сво-бода, зневага до смерті, культ героїв. Кожне дитя змалку знало про Вашінгтона, Лінкольна, Спартака. Ну і про сімейних традиційних героїв, яких ви не знаєте. Ось так ми жили. Батько змалку брав мене в море. Я звик до солоних бризок, до запаху риби, водоростей, до штормів і хвиль. Думалося, що продовжу традиції роду, стану рибалкою. Та одного разу наступило лихо. Батько не повернувся з плавання. Все ковтнув океан — рибалок, шхуни, наші надії…

У нас був прекрасний котедж на березі океану. Сад, гараж, квіти. На обрії — гори. Я ходив у школу. Піс-ля загибелі батька довелося все пустити з молотка, щоб сплатити кредит за котедж. Ми залишилися майже жеб-раками. Пішли з матір’ю по країні. Зрештою мати найнялася в їдальню аерошколи для цивільних пілотів. Ми зажили більш-менш пристойно. Я закінчив школу. Потім — армія. Училище повітряних сил. Війна. Мене збили над Арденнами. Ну що — я маю життя бідніше, ніж у Михайла? Чи не так?

— Не так, — сказав індус. — Ти більш прихований, внутрішньо зібраний. Та я відчув багато того, про що ти змовчав. І головне, друзі, — всі ми спільники, хоч і з різних країн. Ви ж хотіли знати, що об’єднало нас на одному полі? Так це можна тепер сказати: людяність…

— Згода, — сказав Михайло.

— О’кей! — енергійно кивнув Гаррі, дружньо усміхаючись. — Ніщо не замінить цього…

— Тепер ти, Свамі. У тебе повинна бути найцікавіша розповідь, — озвався Сагайдак. — Говори…

— Мабуть, досить, друзі. Вже пізно. Треба поспати. Моя розповідь справді довга. Хай завтра. На роботі або тут, після вечері…

— На роботі навряд, — позіхнув американець. — Наці пристрелять. Ви ще не знаєте їх. Мені розповіда-ли полонені — мабуть, у пеклі краще…

— День покаже, — загадково сказав Рішідева. — Доброї ночі…

Американець повернувся на правий бік і одразу ж солодко засопів. А Михайло ліг горілиць, дивився в сутінки барака, прислухався до тривожного сонного гомону сотень полонених, плив на хвилях важкої знемоги. Свамі ще сидів на краю нар, склавши руки на грудях, не ворушився. Він здавався висіченим із каменю. Що за людина?

Важкий сон знеміг Сагайдака. Спав до світанку — без видінь, не прокидаючись.

Зловісний звук сирени повернув до свідомості. Михайло підскочив на нарах, ударився головою об низьку стелю. Внизу вже метушилися полонені, торохтіли миски. У вікно вливалося сіреньке світло ранку. Свамі сидів на краю нар, схрестивши ноги, дивився невидющим поглядом десь у куток.

— Ти що — не спав? — здивувався Михайло, протираючи заспані очі.

— Трохи спав, — усміхнувся індус. — Мені досить годину-дві. Я звик до короткого сну…

— А де Гаррі? — оглянувшись, запитав Сагайдак.

— Умивався. Тепер побіг за сніданком…

Промайнуло обличчя Бояка. Він усміхнувся хитрими очима, кивнув привітно.

— Здоров, земляче. Поспішай, умивайся. Бо надійде "капо", не встигнеш!

— Що за "капо"?

— Краще його не знати. Наглядач, із німців-рецидивістів. Вислужується. Звір!

Бояк побіг далі. Михайло, не зволікаючи, рушив до вбиральні, штовхаючись між різномовним натовпом полонених. Біля бачка з пійлом зустрів Гаррі. Американець білозубо всміхнувся, холодні блакитні очі зажеврі-ли.

— Гуд монінг, друже! — кивнув він. — Тримай свою порцію…

Пійло парувало, дражнило апетит. Михайло ковтав слину, з жалем дивлячись на мізерну порцію чорного хліба. Разом з Гаррі вони проштовхалися до свого місця, вилізли на нари. Свамі, як і вчора, взяв хліб, мовчки одвів рукою баланду.

— Ти що? — розсердився Михайло. — Вмерти хочеш?

Лагідна усмішка з’явилася у індуса біля вуст. Він заспокійливо торкнувся пальцями плеча Сагайдака.

— Мій друже, їж. Мені вистачить.

— А як жити?

— Психічні резерви, — серйозно сказав Свамі.

— Хай буде так, — весело згодився американець. — Нам краще. Наминай, Михайле!

Вони швидко висьорбали пійло, з’їли хліб, вилизали миски. Гаррі зітхнув, скептично поглянув на дно посудини.

— Багато не напрацюєш на таких харчах…

— Ви-и-иходь! — залунало від дверей. — Швидше! Шнель! Шнель!

Полонені сипнули з нар, товпилися до виходу, вискакували надвір, лаштувалися в ряди.

Повз полонених рвучко пройшов "капо", низьколобий, з пронизливим поглядом маленьких очей, у сіро-му військовому френчі без відзнак. В руках наглядача зловісно похитувалася гумова палиця. Полонені замовка-ли, одвертали очі вбік. Десь спереду виникла суперечка, "капо" поспішив туди, почувся крик. У повітрі знялася палиця, глухо гомоніли полонені.

— Тихо! — ревнув "капо". — Руки…

Два солдати швидко, вміло одягали наручники, знову приковуючи полонених рука до руки. Пролунала команда. Колона рушила до воріт, вийшла з табору. Спереду, позаду й по боках охоронці, собаки. Високо в небі засяяли вершини, освітлені вранішнім сонцем. Десь кричали півні. Шумів глибоко в ущелині гнівний потік.

Колона, не переходячи містка, швидко прямувала ущелиною вниз. Минула рідкий лісок хвої, вийшла до глибокої каменоломні. Місцина, де добували камінь, утворювала гігантський амфітеатр. Вихід лише один, з нього — дорога до потоку, через міст і на автостраду. Простір замкнений прямовисними стінами. Про втечу годі й думати. Німці знали це, тому полонених біля входу до каменоломні розковували і пускали без конвою.

— Новенькі, — закричав "капо", вимахуючи палицею, — старости вам покажуть місця роботи. Не про-буйте огинатись! Перекурювати не раджу!

Бояк повів полонених з свого барака вниз. У багатьох місцях громадились купи каміння — то на світанку потрудилися підривники.

— Хлопці, розкладай дошки, готуй тачки, — скомандував Бояк. Підійшовши до Михайла, прошепотів: — Та не надривайся, бо швидко хана. Кладіть поменше, а то очі на лоба випре! Ось вам тачки, молоти, кирки. Оце ваше місце, а туди возити і скидати в машини…

Полонені розбрелися по каменоломні. З’явився поміж камінням химерний візерунок дощок. Завуркотіли машини, стогнучи, під’їжджали до пунктів вантаження.

— Ну що? — зітхнув Михайло. — Я перший. Вантажте, хлопці, пора!

Він схопив тачку за ручки. Свамі з Гаррі вкинули йому кілька каменів. Михайло штовхнув тачку, вона хиталася, вихляла, не хотіла їхати рівненько.

— Дай сюди, — сказав Гаррі. — Мені доводилося…

Він звично покотив тачку по дошках до машини, вивернув вантаж у кузов самоскида, повернувся назад.

— Я так не вмію, — позаздрив Михайло.

— Навчишся, — кинув Бояк, пробігаючи мимо. — І не хочеш, а навчишся. Шуруйте, братці, тільки не перевантажуйте!

Зійшло над горами сонце. Дихнув теплий вітер. Стало душно. Машини здіймали над котловиною куряву, стало важко дихати. Полонені пороздягалися, тіла блищали від поту. Михайло мінявся з Гаррі — вони ванта-жили машину, не доручаючи тачку Свамі: дуже тендітними здавалися руки й обличчя індуса поряд з таким гру-бим знаряддям. Звідкись раптово з’явився "капо", мовчки поглянув на їхню групу, затримав погляд на Свамі, нічого не сказав, пішов геть.

Михайло відчував велику втому, хотілося їсти, ноги й руки гули від страшної напруги. Сісти б перепочи-ти! Спробуй! За це палиця "капо" вже падала на голови кількох полонених, розсікаючи до крові тіла нещасних людей.

Михайло трохи перепочивав, спираючись на держак лома. Та минала хвилина, машини підкочували до горбка, і треба знову вантажити в тачку остогидле каміння, везти по хистких дошках.

Хвилина за хвилиною. Година за годиною. Скажений ритм зморював, перед очима пливли барвисті кола, піт заливав очі. Гаррі витер долонею сіре обличчя, прошепотів:

— Камради! Надовго нас не вистачить…

— Тихо, — зітхнув Михайло.

— Будемо думати, — сказав індус. — Крім рук, у нас є ще голова…

— І я так гадаю, — зрадів Гаррі. — Невже пропадати в цій ямі? Десь наші хлопці трощать цих бошів, а ми…

— Цс-с, — благально зашипів Сагайдак. — "Капо" недалеко. Чи ти хочеш в перший день…

Здалеку почулася сирена. Над каменоломнею покотився задоволений гомін. То був сигнал обіду. По кру-тій стрічці дороги піднімалася машина, за нею котилася похідна кухня. Вона зупинилася, полонені потяглися до неї.

— Я принесу, — сказав Михайло.

Він схопив миски, помчав до гурту. Став у чергу. На обід був рідкий борщ рудого кольору і соєва запіка-нка. Михайло поставив миску на миску, покрив їх згори покришкою, склав на ній хліб та сою. Обережно пере-ступаючи з каменя на камінь, поніс довгожданий обід друзям.

Свамі розділив борщ між товаришами, собі взяв хліб та половину сої. Михайло знову заперечував, індус строго зауважив:

— Покиньмо етикет. Я сказав один раз. Мені досить того, що я залишаю. А вам — ні…

Михайло і Гаррі жадібно поглинали тепле вариво. Свамі присів біля каменя, спокійно, недбало жував шкуринку хліба, запиваючи її водою з пляшки.

Американець оглянувся довкола, витрусив десь з кишені драного френча сигарету, чиркнув картонним сірником, смачно затягнувся ароматним димком.

— Доки перерва, розповідай про себе, Рішідева. Твоя черга. "Капо" далеко, послухаємо…

— Хай буде так, — згодився індус. — Я розповім…

Рішідева задумався, погляд його став відсутній, мова пливла швидко, гармонійно. Здавалося, минуле во-скресало перед ним, і він

бачив його наяву, — дивовижна гама почуттів відбивалася на тонкому одухотворено-му обличчі.

— Я народився в маленькому сільці над Гангом, недалеко від Гайя, священного місця буддистів. Батьки — правовірні браміни, але дуже бідні. Ми мали нужденну хатину, шматочок землі. З того й жили. Та ще батько служив у місцевого поміщика, допомагав йому записувати необхідні розрахунки, читав священні книги.

Мені дали релігійну освіту. Потім — коледж європейського типу в Бенаресі. Вихор нових понять вривав-ся до свідомості, входив у конфлікт з батьківською вірою, з традиціями, з інерцією розуму. Я опинився на роз-доріжжі. Багато молодих індусів легко рвали з філософією древності, сміялися над богами, над ритуалами, над традиціями. Вони беззастережно приймали культуру Європи, а разом з нею атеїзм, техніцизм, зневагу до свого, правічного, індійського… Про людське око вони ще служили пуджу, тобто молилися, вдавали з себе вегетаріа-нців, трималися кастових звичаїв, але, збираючись на вечірки, відкидали удавану смиренність і їли м’ясні стра-ви, пили спиртне, палили тютюн, вживали наркотики.

— А ти? — поцікавився Гаррі. — Ти залишився святенником?

— Я ніколи не був святенником, — серйозно сказав Свамі. — Та я не міг стати й циніком. Мене триво-жила з дитинства одна-єдина думка: знайти правду, істину. Не можна жити, не шукаючи істину. Я не міг при-йняти європейські ідеї повністю: в них було багато поверхового, несерйозного, механістичного. Окрім того, європейська цивілізація несла з собою неволю, цинізм, сваволю. А наші традиції зберігали в таємних переказах і традиціях прекрасні зерна знання, давали надію на велике пізнання. В Індії можна було не тільки прочитати про великих сподвижників та героїв, але й зустріти живих проповідників істини в сучасності. Ще були живі люди, які знали Вівекапанду та Рамакрішну, ще можна зустріти Тагора, ще ходить по індійській землі Махатма Ганді…

— Мені соромно, але я не знаю жодного з них, — сказав Михайло. — Хто такий Рамакрішна, Вівеканан-да?

— Я читав дещо, — озвався Гаррі. — Ромен Роллан писав про них. Дуже сердечна повість. Тільки ж я гадаю, що це містика, красива казка.

— Краще чудова казка, ніж реальний злобний світогляд, — сумно сказав Свамі. — Я тобі скажу кілька слів про них. Рамакрішна брамін, як і я. Ще змалку він палко віддався дуже цікавій ідеї — добратися до суті всіх учень, збагнути, в чому їхня цінність? І хто з проповідників — сучасних чи минулих — говорив правду? За ким можна йти? Він мучився тими думками, старанно заглиблювався у світ різних релігійних ідей, відшукував усе, що в них є найкраще. У нього з’явилися вчителі, вони допомогли йому. Я не можу тепер розповісти всього, але Рамакрішна досягнув надзвичайного результату. Він виявив, що світ даремно розділений. Кожна людина, всі учення рано чи пізно приходять до однієї й тієї ж ідеї — до єдності світу. Рамакрішна почав проповідувати вчення єдності. В нього з’явилися учні, послідовники. Найсильнішим з них став Свамі Вівекапанда — великий реформатор і філософ. Він потряс Індію. Він змусив її прокинутись. Він сказав, що ми довго спали, що пора прокинутись і стати мужніми й сміливими. Він сказав, що єдиний бог, якого він визнає, — це поневолені всіх народів. Хто служить людям — той служить богові…

— То він комуніст, — вдоволено сказав Михайло. — Який же він віруючий?

— Тс-с, — пригнувшись, зашепотів американець. — Ти здурів. Не промовляй цього слова. Почують — амба.

— Не почують, машини гримлять. Свамі, далі, далі…

— Я захопився ідеями Вівекананди. Познайомився з місією Рамакрішни, з його послідовниками. Я бачив уявно шляхи синтезу, які

приведуть до відродження моєї Індії. Ті шляхи були в поєднанні всього найціннішого, що дала світова наука. Сучасна й минула, древня філософія і теперішня, техніка і йога. Неможливо летіти пта-хові на одному крилі, так і людство не розів’ється, відки-даючи тисячолітні досягнення древніх. Індія занадто захопилася трансцендентним, Європа глибоко загрузла в техніцизмі. І там і тут — тупики. Я вирішив оволодіти науковою думкою Заходу і глибоко вивчити йогу. Доля послала мені гуру-вчителя. В Сіккімі, на лоні величних гір, в тихому ашрамі я вивчав йогу…

— Що таке йога, Свамі? — не стримався Михайло. — Я не стрічав книг про йогів. Лише вчитель казав на уроках, що це якась містична секта…

— Нічого містичного, — усміхнувся індус. — Наука про людину. Точний переклад — зв’язок.

— З ким зв’язок?

— Людини з людиною. Людини з суспільством. Людини з Космосом. Людини з Богом, якщо ти віриш у нього…

— А хіба може бути йог невіруючий?

— Всі в щось вірять, — сказав Свамі. — Отже, йога — боротьба за єдність, за розуміння єдності…

— По-моєму, єдність — химера, — промовив зітхнувши Гаррі. Він пригасив недокурок, поклав у кише-ню френча. — Все досягалося індивідуалізацією. Де єдність — там юрба!..

— Ну це ти загнув, — сказав обурено Михайло. — Тоді що — кожен сам по собі? Так фашисти діють…

— Якраз фашисти діють єдиним фронтом, — злісно усміхнувся американець. — Не те, що ми. Францію оддали, всю Європу оддали. Ви його пустили аж до Кавказу…

— Тихо, — попросив Свамі. — Ви заплуталися, друзі. Залежно, яка єдність. У темних сил не єдність, а інтеграція, об’єднання, що ґрунтується на страху, на злобі. Справжня єдність — в гармонії, в спільній меті. Ін-дивідуалізація, до речі, теж не суперечить єдності. Хай єднаються індивідуалізовані особи, народи, групи лю-дей. Ось ми — такі різні, а друзі ж?

— Правда твоя, — засміявся американець, подаючи руку Свамі. — Хай єднаються всі, аби лише не втра-чали свободу…

— Щоб щось втратити, треба мати, — сказав індус. — Хто має свободу? Весь світ у рабстві. Йому ще належить знайти свободу. То — найвище завдання всіх філософій, релігій, соціальних утопій. Але ж я ухилив-ся, хочу закінчити про себе. Я мусив стати саньясином, мандрівним монахом, щоб проповідувати ідеї Веданти. Саньясин — це той, хто відмовився від світу, хто не знає нічого, крім служіння людям. Для себе — лише міні-мальне. Ні жінки, ні сім’ї, ні насолоди. Та судилося інакше. Якось я поїхав у Бенарес, щоб дещо придбати для ашраму. Це було в сорок першому році. Прочитав газети і жахнувся. Я побачив безліч фото — руїни міст, закатовані. Я не міг заспокоїтися, не міг спати, їсти, молитися. Весь мій стоїцизм, вся моя йога полетіла шкере-берть. Подумав: "Як я можу спокійно поринати в самадхі, в екстаз, коли світ захлинається в крові?" Дитячі очі, очі замучених матерів дивилися в мою душу. Але ж йог, саньясин не може брати участі в людських поєдинках. Він деградує, він згубить свою душу. І я вирішив — хай гине моя душа, але я піду на герць проти тьми…

— Ну й молодець ти, Свамі, — захоплено прошепотів Михайло, обнімаючи індуса. — Ну й молодець. Ти прекрасно зробив!

— Еге. Не так все просто. Я був роздушений пресом сумнівів, горя, відчаю. Але не повертався назад. Я вступив до експедиційного корпусу. Нас повезли в Європу. Все було незвично, страшно. Брати в руки зброю, стріляти? О Рама! Брамін — і зброя? Та згодом прийшло заспокоєння. Я почув у душі голос гуру. Він заспокоїв мене. Він сказав: "Ти заради людей відмовився від свого спасіння, і тим здійснив подвиг. Я з тобою. Згадай Ар-джуну".

— Хто такий Арджуна? — запитав Михайло.

— Древній герой. Товариш Крішни. Крішна — Аватар Вішну, учитель і подвижник. На полі зійшлися дві армії для бою. Арджуна мучився, не хотів іти на бій проти ворога, бо в лавах ворогів він бачив своїх родичів. Але Крішна звелів йому іти на герць. "Дхарма, або обов’язок повинні бути виконані, — сказав Крішна. — Ми не можемо керуватися особистими почуттями. Є борг і право людяності та обов’язку". "Ти брамін, — сказав гуру, — але в твоєму серці живе кшатрій, воїн. Іди за серцем. Не молитва твоя справа, а бій. Моя рука з тобою".

І я пішов. Були запеклі бої в Африці. Страшні танкові атаки Роммеля. Ми відступали до Каїра. В пустелі я потрапив у полон. Нас перевезли в Європу. А потім — сюди…

— Ніби легенда, — мовив Михайло, потираючи щетину на щоці. — Аж не віриться. Якби розповів десь у нас, на Україні, — засміяли б…

— Треба ширити зв’язки між народами, — сказав Свамі. — Знову йога — зв’язок. Йога всеосяжна. Від фізичної підготовки до психічної. Від релігійної — до наукової. Кожен може знайти щось цінне. Ми у вас. А ви — у нас…

Гучно завила сирена. Лаючись, вставали до праці зморені полонені. Заторохтіли дошки під колесами та-чок, загриміло каміння, падаючи на металеве покриття самоскидів.

Немилосердно пекло гірське сонце. Десь упало кілька полонених, не витримавши. Почулися люті крики "капо", стогін катованих людей. Гаррі одвернувся вбік, у синіх очах жевріли воші ненависті. Свамі загледів ті почуття, співчутливо зітхнув.

— Не можна давати волі емоціям. Гаряче серце повинне мати ще й холодний розум…

— Прийде час, ми виснажимо сили, — гірко сказав американець. — І ті удари впадуть на нашу спину. А потім — куля…

— Що ж ти вдієш? — похмуро запитав Михайло, кидаючи каміння на тачку. — Спробуєш захистити — пристрелять…

— Може, краще загинути, ніж плазувати перед ними заради животіння, — люто прошепотів Гаррі, під-хопив тачку і покотив її до машини.

— Славний хлопець, — сказав Свамі, — тільки неврівноважений. Та все-таки він правду каже. Нам треба думати, думати. Інакше — смерть…

— А як же тоді пророцтво гуру? — іронічно запитав Михайло, витираючи піт з чола. — Він сказав, що ми переживемо війну…

— В тебе дитяче мислення, — з жалем відповів Свамі. — Ти на перших ступенях філософського пізнан-ня. Елементарний приклад: ти йдеш до якогось села. Вже видно хати, людей. Ніщо не може завадити тобі. Але тобі закортіло відпочити. Потім поспати. Потім зустрівся товариш-п’яниця. Він запросив тебе до корчми. А корчма в протилежному боці. Ви напилися. Зав’язалася бійка. В тій бійці тебе поранили або навіть убили. Та-ким чином, ти порушив призначене. Сваволя особи зруйнувала можливості. Мій гуру сказав, що для всіх нас є можливості пережити війну і ще багато здійснити. Але можна й відмовитись від тих можливостей…

— Химерно, — похитав головою Михайло. — А все ж цікаво…

— Філософствуєте? — похмуро запитав Гаррі, повертаючись із тачкою. — А по-моєму, вся біда світу від філософії. Давай, Михай, вези тачку, а то "капо" казиться. Можна в перший день одержати по ребрах…

Михайло покотив тачку. Свамі сумно глянув на Гаррі.

— Ти під владою стихії, друже, — тихо мовив він. — Не можна під впливом ефекту міняти погляди. Чо-му біди світу від філософів? Потім — яких філософів?

— Та всіх, — з серцем відповів Гаррі, вергаючи каміння. Він схопив молот, сильними ударами розколов велику груду. — Звичайні люди працюють, сіють хліб, ловлять рибу, вирощують сади, будують машини. А фі-лософи вигадують доктрини, і заради тих доктрин потім проливається кров…

— Ти помиляєшся, — м’яко заперечив Свамі. — Кожна людина, кожен твій "звичайний" сіяч, чи садів-ник, чи робітник — філософ. Тільки він не пише трактатів. У всякого є світогляд — простіший чи складніший. І вже в первісних громадах кипить боротьба за світогляд…

— Неправда, — сказав Гаррі, гупаючи молотом. — Мій батько та його друзі-рибалки не філософствува-ли. Вони ловили рибу, продавали її, купували необхідне і жили незалежно…

— Ой не так, Гаррі, — похитав головою індус. — Ти зберіг романтичні дитячі уявлення. І життя твого батька чи інших трударів тісно зв’язане з усім світом. Безліччю каналів, про які ти й не гадаєш. І закони, за яки-ми він жив — то закони всього сущого, яким підкоряється наука мислення, філософії…

— Не знаю, — понуро промовив Гаррі, важко дихаючи. — Не знаю… Може, справді, я у владі стихії. Важко, в грудях буря. Зубами б розтерзав мучителів…

— Зажди. Треба придивлятися до людей… Може, щось придумаємо…

— Треба, Свамі. Треба! Бо не витримаю, кинуся на автомати…

На горбку біля машини з’явився "капо". Постукуючи палицею по чоботу, крикнув:

— Мало! Мало однієї тачки. Один вантажить — два хай возять. Машина довго стоїть!

— Одному важко вантажити, — сказав Михайло. — Та ще й розбивати треба…

— Ну ти, руська свиня, — заричав "капо", — поговори в мене. Завтра — двома тачками вантажити. Гей ви — чуєте?

— Чуємо, — озвався американець. — Ну, Свамі, тримайся тепер. Кілька днів якось буде, а потім звали-мось!..

Сонце повільно, нестерпно повільно котилося до заходу. Здавалося, не буде кінця дню. Полонені не ба-чили ні урочистих білих вершин, ні граціозних пухнатих хмаринок, ні темно-зелених візерунків ялин на схилах гір. Та чудова краса дратувала, рвала серце страшною тугою, труїла жадобою волі…

Десь о четвертій годині дня зробили перерву. Полонених зігнали в заглибину під захист велетенської скелі. До каменоломні зайшли підривники, заклали вибухівку. Незабаром вони приєдналися до гурту. Скеля струсонулася від вибухів. Над котловиною кучерявилася хмара пилюки.

— До роботи, — заволав "капо". — Шнель, шнель!

Знову загриміли машини. Знову нескінченна дерев’яна доріжка з осоружною тачкою, тупий біль у спині, і руках.

— Михай, — сказав Гаррі пошепки. — Треба дізнатися, де складають динаміт…

— Я бачив, — відповів Сагайдак, обережно оглядаючись. — Там, у глибині кар’єру. Звідти підривники виносили припаси…

— Навіщо це вам? — запитав Свамі.

— О! — засміявся злісно американець, і щелепи заходили в нього під шкірою. — Якби мені десяток за-рядів, я б щось придумав! Вони б у мене потанцювали!..

Індус промовчав, накидаючи каміння в тачку. Минуло ще кілька годин. Нарешті пролунала довгождана сирена. Полонених зібрали до виходу з каменоломні, перелічили, закували в наручники. Йшли понад потоком мовчки, понуро. Лише чутно було суворі окрики охоронців та гарчання собак.

Минула вечеря, перевірка. Хто ліг спати, хто тихенько співав тужливої пісні, хто латав подране вбрання. Гаррі покликав друзів надвір. Вони поволі ходили поза бараком, непомітно поглядаючи на боки, щоб поряд не було зайвих вух.

— Мій план такий, — шепотів Гаррі. — Добути динамітних патронів, підготувати. Потім захопити само-скид. Він оббитий металевими листами. На повному ходу мчати до охорони. Закидати їх динамітними патрона-ми. Потім через міст — на автостраду. Кілометрів десять-п’ятнадцять проїхати, авто — в потік, самі — в гори!..

— Здорово! — радів Михайло, блискаючи ясними очима. — Ради такого сабантуя можна ризикнути! Тільки де дістати динаміту! Як?

— У таборі можуть бути юди, — сказав Гаррі. — Та й, напевно, є. Не всім можна довіритись… А як цей… твій земляк?

— Бояк? Я його ще не знаю… Ніби добра людина…

— Заждіть, друзі, — промовив Свамі. — Трохи заждіть. Може, щось інше придумаємо…

— Що інше? — знизав плечима американець. — Пройти крізь стіну? Дістати шапку-невидимку?

— Ні, — серйозно відповів індус. — Твій план найкращий. Але про динаміт краще поки що не казати. Я сам спробую дістати…

— Як?

— Дозволь цього не казати.

— Не розумію…

— Гаррі, а чому б Свамі не показати силу йоги? — єхидно запитав Михайло. — Він же може втекти, щоб ніхто не помітив? Йоги володіють гіпнозом. Чому б Свамі не спробувати?

— Я міг би вийти звідси, — серйозно сказав індус. — Міг би й не потрапити в полон…

— Чому ж ти…

— Це найголовніше, що розділяє нас з Європою, — задумливо мовив Свамі. — Сили йоги не можна ви-користовувати для себе. Хто це робить — Той деградує до чорної магії. Сили йоги — то сили єдиного людства. Вони можуть бути вжиті для спільного блага…

— Не розумію, — знизав плечима Гаррі. — А якщо я тікаю, щоб робити людям добро? Спочатку собі, а потім іншим…

— Єзуїтська філософія, — незворушно відповів Свамі. — Можна обдурити навіть себе, але є об’єктивна істина, яку не обійдеш. Поки що не треба говорити про це. Настане час, я скажу все…

— Ти просто морочиш нас, Свамі, — махнув рукою Гаррі. — Вигадуєш казочки, легенди. Де докази? Де реальні сили? Я волію краще діяти своїми руками, чим ждати чуда…

— А чуда взагалі нема, — лагідно відповів індус, і очі його м’яко заблищали. — Є відомі сили, є сили непізнані. Те, що ви називаєте чудом, у майбутньому стане звичайним. Треба досягти такого рівня, щоб ті сили не були чудом.

— Ходімо до барака. "Капо" запримітить, що ми тут ходимо, буде нам чудо! — озвався Михайло. — Краще домовимось пошепки на нарах…

Друзі вернулися до барака. Вечоріло. Обрій багрянився смугастими хмарами. Шум затихав. Полонені ля-гали спати. Гаррі простягнувсь на матраці, одвернувся до стіни. Індус перезирнувся з Сагайдаком, кивнув на американця.

— Нестримний, — сказав він. — Нема терпіння. Але терпіння виховується в муках. Нічого, хай мучить-ся…

Свамі сів на краю нар, задумався. Здавалося, ніби він з кимсь розмовляв. Обличчя зосереджене, погляд у безмірі, тіло — напружене. Кого він бачить, де?

Михайло дивувався, але не порушував спокою друга. А коли той ворухнувся, тихенько спитав:

— Свамі, ти серйозно віриш у свої химери?

— Які химери, Михайле? — здивувався індус, примруживши очі. — Про що ти запитуєш?

— Та боги твої? Агні, Брама, Вішну… ще якісь там, я забув…

Свамі беззвучно засміявся. Присунувся до Сагайдака, обняв його за плечі.

— Неук ти, друже. Не ображайся, я люблю тебе. Перш ніж критикувати щось, треба знати. Звичайно, я не вірю в таких богів, яким поклоняються неграмотні індуси. Для них Агні, Шіва, Брама — це космічні велетні з людськими обличчями, з руками, ногами, зброєю, житлами, царствами. Для мене це лише символи. Символи природних сил та стихій…

— Що за символи?

— Такі, як і в західній науці. Ви ж створили термін — магнітне поле, кванти світла, гравітація, атом, час, простір та багато інших. У нас, у східній філософії, всі ці поняття визначалися певними іменами. Сунься сюди, до стіни, я тобі коротенько розповім…

— А Гаррі? Розбудимо його?

— Не треба. Я йому іншим разом розповім… якщо захоче. Слухай же. Спочатку азбуку наших Вед…

— Що це — Веди?

— Священні гімни. В них зерна індуської космогонії. Правічна натурфілософія. Вона створена багато ти-сячоліть тому. Крім того, це ще й чудова поезія. Хочеш — я прочитаю тобі невеликий шматочок з вступу? У вільному перекладі…

— Дуже хочу…

— Тоді слухай…

Нічого не було: ні чистого Неба,

Ні блакитного безміру навколо Землі.

Що ж обнімало все? Що обмежувало? Що ховало?

Чи були то невимірні глибини вод?

Не було безсмертя, і смерті не було,

Не було межі між мороком і світлом.

Тільки Єдине в диханні без подиху

Було, а крім нього не існувало буття.

Панував Морок, і все було приховано

В глибинах Океану безсвітного.

Зародок, схований у Яйці.

Під подихом Агні в Природу вій розгорнувся…

Хто таємницю пізнав? Хто повідомив?

Звідки все творіння багатобарвне?

Навіть боги народжені пізніше —

Хто ж скаже про велич творення?

Може, те, звідки вийшло все існуюче?

Чи Його воля все створила, чи була безмовна?

Чи знає про те Ясновидець Небесний,

Чи, може, й він нічого не знає?

Індус помовчав. Запитливо дивився на Михайла. Той здивовано похитав головою.

— Для мене дуже дивно слухати таке. Я ніколи подібного не читав. Проте відчуваю — це не попівщина. Це — наука…

— Бачиш? — вдоволено сказав Свамі. — Ти відчув. А тепер дещо про богів. Агні… Ти знаєш, як його малюють?

— А як?

— Верхи на ягняті.

— Чому?

— Ягня — символ жертви. Знаєш про це?

— Знаю. Церковний символ. Агнець…

— Саме так. Навіть співзвуччя залишилося у вашій мові. Агні — агнець. Тільки церква спотворила сим-воли. Замість вогню лишилося бідне ягня, яке спалювали не знати навіщо. Сам вогонь — жертва…

— Не розумію…

— Поясню. Вогонь, Агні — це єдина енергія Всесвіту. Це вже європейська наука знає. Єдине Поле, ос-нова всіх проявів Матерії. Символічно жертва Єдиного Поля, Вогню в тому, що він у всьому, він віддає себе в незліченні форми, а сам у рабстві, незримий…

— Дуже цікаво, але… дивно…

— Нічого, треба приймати й чужі форми мислення, — усміхнувся Свамі. — Отже, Агні — рушійна сила Космосу. Без нього нема руху, нема життя. А сам він — прикутий…

— Прометей! — спалахнув Михайло. — Титан, що приніс людям вогонь з неба…

— Може, — згодився індус. — Традицій багато в різних народів…

— Гаразд, — сказав Сагайдак. — Хай так. Але ж ти молишся йому, звертаєшся до нього. Він же несвідо-мий — твій Агні? Космічна Енергія діє несвідомо…

— Зате я дію свідомо, — відповів Свамі. — Я входжу з нею в контакт, з рікою Агні, як плавець з течією. Можна змагатися супроти течії — і тоді неминуче загинеш. Можна використати рух течії — і тоді швидше досягнеш того берега…

— Якого берега? — недовірливо запитав Михайло. — Звідки ти знаєш, куди тече Агні?

— Знаю. Все дуже просто. Його течія — Єдність. Огонь єдиний для всіх. Отже, братерство, любов, прав-да, краса — його веління. Треба діяти так, і ти будеш в течії, домчиш до того берега. Той берег — це Новий Світ, Михайле. Де людство стане єдиним…

— А що ж… Так я згоден… Ну, ну, кажи далі. Що ж таке Вішну?

— Вішну — то і є спільність, єдина Природа, апейрон древніх греків, Праматерія. Агні — його матеріал, його посланець, виконавець. Вішну завжди згадується в тріаді. Ще є Шива і Брама. Брама — символ Закону Еволюції, Шива — творець, але метод його — руйнування старого, реакційного. Шива — революціонер, він готує, прокладає шлях для Вішну. А Вішну — рівновага, Єдиний Закон, який синтезує, поєднує революційні та еволюційні зміни, оберігає всі найкращі надбання…

— Ти згадував слово "аватар". Аватар Вішну. Що воно означає?

— Посланець Вішну, — сказав Свамі.

— Але ж Вішну не бог, ти сам пояснював! Як же вій може посилати?

— Знову ж таки ти не розумієш символу. Коли виникає необхідність змін, появи нового, еволюційного, з’являється людина чи кілька людей, які з повною відповідальністю приймають на себе тягар необхідного поштовху. Вони є ніби точкою рівноваги, на яку спирається важіль еволюції, динамічної дії Вішну…

— Не збагну, — покрутив головою Михайло. — Складна філософія.

— Не складна, — заперечив Свамі. — Треба прийняти ці поняття під новим кутом зору. Дивись на Все-світ, як на єдиний організм. Коли в організмі вражено якусь частку, туди мчать білокрівці-захисники. Це і є ава-тари єдиного організму. Вони діють в ім’я єдності, не думаючи про себе…

— Тепер збагнув, — полегшено зітхнув Михайло. — Згода… Такий символ мені зрозумілий… Спартак такий. Тарас — наш Кобзар — такий. Джордано Бруно такий…

— Їх багато — аватарів Вішну, — задумливо сказав Свамі, дивлячись у стелю. — Відомих і невідомих. Називають їх по-різному, але ними тримається планета. А тепер спати, Михайле. Вже всі поснули, а ми шепче-мось…

Михайло хутко роздягнувся, підклав гімнастерку та штани під голову, вкрився благенькою шинелькою. Потім підняв голову і, позіхаючи, зашепотів:

— Слухай, Свамі…

— Що таке? — озвався індус, виходячи з задуми.

— Ти розповідаєш такі чудеса про йогів, про ваші ідеї… А чому ж ви не досягли того, що ми… ну, в Єв-ропі?

— Чого ж ви досягли? — насмішкувато перепитав Свамі.

— Та хоча б техніка… Літаки, машини, радіо, залізниці…

— Технічна еволюція — тимчасове явище. Треба розвивати психічні сили, приховані можливості нашого єства. Людина далекого майбутнього сама в собі нестиме й радіо, і здатність передбачення, і аналітичні здібно-сті пізнання матерії. Вона літатиме в повітрі без апарата, вона створить собі нове, тонкіше, пластичніше тіло…

— Нове тіло? — здивувався Сагайдак. — Це ти вже теє…

— Поживемо — побачимо, — загадково сказав індус. — А не доживемо — наші діти побачать… Спати, Михайле…

Минула коротка літня ніч.

Почався новий каторжний день. Над горами пройшла гроза, каменоломню заливали потоки дощу. Охо-ронці ховалися в будках, полонені мокли під зливою, ковзаючись, возили каміння в тачках по хистких дошках. Люди падали, розбивали коліна, руки. "Капо" лютував, палиця його не знала відпочинку. Чулися постріли. Надвечір в колоні не долічилися двох полонених. Трупи вивезли на самоскидах. На таке тут не звертали уваги, зви-кли. Гаррі йшов увечері пригнічений, понурий. Байдужим голосом сказав:

— Так і нас… колись…

Свамі та Михайло промовчали. Того вечора ніхто нічого не розповідав. Лежали тихо, думали тяжку ду-му. Потім Сагайдак непомітно пробрався до Бояка, який спав біля дверей, розворушив його. Той глипнув на хлопця заспаними очима, здивувався.

— Чого тобі?

— Сказати щось хочу, — прошепотів Михайло.

Староста позіхнув, глянув на запилену лампочку, знизав плечима. Кивнувши пальцем, пішов до дверей. В маленькому коридорчику зупинився, виглянув у щілину. Потім знизу вгору подивився підозріло на юнака.

— Чого тобі? Говори…

— Бояк, так більше не можна, — схвильовано сказав Михайло.

— Як не можна? — похмуро перепитав староста.

— Як бидло. Мовчимо, падаємо під ударами. Вмираємо. На фронті не боялися йти під кулі, а тепер… Серце не витримує, земляче! Розумієш? Ось не стерплю, кинусь на гадів!..

— Цить, дурню! — схопивши хлопця за груди, прошипів Бояк. — Який хоробрий знайшовся! Тут всі со-лдати, смерті в очі дивилися! Ну кидайся, ну шльопнуть, як муху! А далі що? Тим, що живі, важче буде щось зробити!..

— Бояче! — благально видихнув Михайло. — То ви щось…

— Замри! Нічичирк! І стіни чують. Дещо є. Буду тепер і на тебе розраховувати. А як твої сусіди… союз-нички?

— Як за себе ручаюсь. Залізні люди!

— Хм. Залізні! Нам живих треба, з людським серцем. Дивися, щоб не схибити! Йди, та обережно — в ба-раці є стукачі! Посидь на параші для певності, щоб підозри не було…

Коли Сагайдак повернувся на своє місце, індус розплющив очі, ледь чутно запитав:

— Де був?

— Говорив із старостою…

— Ну що?

— Є надія…

Рішідева замовк, більше не обзивався. Обоє довго не спали, дивлячись на сіру стелю барака, доки хвилі сну не склепили очей.

На світанку, після підйому, до приміщення зайшли солдати. Наказали Рішідеві йти за ними. Михайло тривожно подивився на товариша, занепокоєно запитав:

— Куди тебе?

— Не знаю, — сказав Свамі, зіскакуючи з нар. — Спокійно, друже. Все буде добре…

Солдати привели індуса до коменданта. В кабінеті сидів німецький офіцер з погонами оберста. Біля сто-лу стояв чоловік у солдатській формі без погонів. Він, усміхаючись, дивився на Свамі. Рішідева здивувався — чоловік був, безумовно, індус. Вій ступив крок назустріч полоненому, склавши руки, зробив традиційний схід-ний уклін.

— Свамі Рішідева, вітаю тебе!

— Ти знаєш мене? — вражено запитав полонений.

— Знаю. Зустрічав у гімалайському ашрамі. Хто ж тебе не знає — улюбленого учня Безіменного Гуру?

— Як твоє ім’я?

— Атмананда. Зви мене так.

Рішідева тонко усміхнувся, промовчав. Потім перевів погляд на офіцера. Той з цікавістю прислухався до бесіди індусів.

— Все це прекрасно, Атмананда. Але, я сподіваюся, мене викликали не для світської бесіди?

— О ні! — схвально посміхнувся Атмананда. — Справа серйозна. Я був здивований, дізнавшись, що ти в полоні. А ще дивніше те, що ти записався в експедиційний корпус. З ким ти пішов, мудрий Рішідева? З вікови-ми деспотами, з пихатими саксами, що століттями визискують наш народ!

— Для Атмананди занадто багато слів, — нахмурився Свамі. — Ти ж знаєш, що я далекий від демагогії. Британія, як імперія, доживає останні дні. Небезпечна не вона, а світова диктатура нових претендентів!

Атмананда метнув на офіцера вогняний погляд, стиснув тонкі фіолетові губи.

— Тоді говоритиму коротко. Чорному Ордену потрібні такі люди, як ти. Іде остання битва. Ставай у лави переможців. Ти ж йог, ти повинен стати понад всякими умовностями лжегуманізму!

— Хто ж переможець? — спокійно запитав Рішідева.

— Великий Невідомий. Він вибрав виконавцем своєї волі Німеччину і Гітлера. Хто зупинить його, коли космічні сили стають на його бік?!

Рішідева задумався. Він збагнув, що надійшов для нього вирішальний час. І не лише для нього, а й для товаришів. Нестримний Гаррі, синьоокий янкі, щирий Михайло з далекої України. Що буде з ними, якщо він загине? Обережність, обережність. Не можна зганьбити себе згодою з пітьмою, але й дратувати її передчасно…

— Сонце ллє своє проміння на Землю, щоб дарувати життя і радість усьому живому, — тихо сказав Сва-мі. — Навіть нікчемні комашки рухаються його силою. Суть Сонця — любов. Ваш Великий Невідомий заливає кров’ю планету, вкладає руйнівні знаряддя в руки шизофреніків і вбивць. Він — антипод Сонця.

— Це твоє останнє слово? — зловісно запитав Атмананда, і очі його стали холодними, темними.

Рішідева мовчав.

Німецький офіцер мовчки встав з-за столу, зацікавлено оглянув з усіх боків постать індуса, зупинився за спиною полоненого і, коротко розмахнувшись, ударив його кастетом по голові.

Свамі знепритомнів.

Коли він знову розплющив очі, Атмананда вже сидів біля столу, недбало розглядав свої нігті. Запримітивши, що Свамі опритомнів, він іронічно посміхнувся, похитав головою.

— Я гадав, що ти мудріший, Рішідева. Чому ти там вчився, в гімалайському ашрамі? Поринати в самад-хі? Молитися? Найсвятіша молитва безсила проти реальної могутності. Пора тобі вже збагнути цю просту істи-ну. І ти даремно відмовляєшся від моєї пропозиції. Тисячоліттями йоги проповідують наївну любов, а світ гризе горло сам собі. Досить. Великий Невідомий бере владу в свої руки. . Сміття

інволюції буде зметене, а ті, що залишаться, житимуть у світі порядку. Хочеш стати його воїном?

Рішідева насилу звівся з підлоги, сів, спідлоба дивлячись па підступного індуса.

— Ти забуваєш про Карму, — похмуро сказав Свамі.

— Ми творці Карми, — заперечив Атманаида. — Карма — то сила. Сила гне кармінну течію. Глянь — під силою Гітлера хитається світ.

— Він вже не раз хитався під п’ятою тиранів, — твердо відповів Рішідева. — Де вони? Де їхні імперії? Воля Еволюції змела їх. Не забувай про Атмана, про Єдиного!

— Атман! — зневажливо засміявся Атмананда. — Я взяв його ім’я собі. Атман — інертна психічна течія Всесвіту, тло, на якому вишивається візерунок розуму волі. Атман з тим, хто сильний. Атман з нами.

— Атман з тим, хто любить, — заперечив Свамі. — Ненависть роз’єднує, вбивства й насилля породжу-ють жахливу карму помсти. Єдність знову й знову розколеться на безліч осколків. Бережіться, кощунство ще ніколи не приводило до перемоги.

— Великий Невідомий мільйони років панує на землі, — пихато сказав індус.

— Його жерці — узурпатори знання, — відповів Рішідева. — Вони змішали чорні й світлі ниті. Люди розгублені, люди не знають шляху. Поняття добра й зла переплутані, і це — апофеоз діяльності темних сил...

— Що ти з ним філософствуєш? — крикнув оберст, стукнувши кастетом об стіл. — Можна подумати, що ми в його ашрамі і прийшли вислуховувати ідіотські доктрини всесвітньої любові! Так, ми не приховуємо, нас підтримує сила Мороку! За нею — Сім Невідомих, творців Еволюції! Вся могутність Тібету, вся сила Шамбали з нами!

— Це кощунство й брехня, — сміливо відповів Свамі, дивлячись прямо в очі оберсту. — І ви це добре знаєте. Схід створив прекрасні символи. Шамбала — то Космічне Полум’яне Братерство. Ви узурпували світлі поняття. З вами огидні чаклуни Бон-по і Чорна Ложа. Бійці Шамбали змагаються нині супроти вас, вони зни-щать ваші легіони, і перемога суджена їм. Ви можете вбити мене. Я готовий.

— Ти не вмреш одразу, — сухо сказав офіцер. — Ти сам будеш просити смерті. Коменданте! Ви зрозумі-ли?

— Ми вміємо це робити, шеф! — почувся від дверей радісний голос. — Брудна коричнева гієна попро-сить смерті!

— Чуєш, Атмананда? — докірливо озвався Рішідева, зводячись з підлоги. — Вони тобі не скажуть у вічі, але для них ти теж — брудна гієна!

Індус промовчав. На Свамі накинулись солдати, по знаку обер-ста виштовхали прикладами з кабінету, одвели в барак.

Коли полонені повернулися ввечері з роботи, індус сидів на нарах блідий, напружений, на скроні в нього синіла велика пляма. Сусіди знизу дивилися на Свамі, перешіптувалися. Михайло кинувся до товариша, зане-покоєно спитав:

— Що? Били? За віщо?

Рішідева сидів непорушно, не відповідав. Полонені збиралися внизу, гомоніли, хвилювалися. Бояк роз-дратовано крикнув:

— Вечеряти, вечеряти! Нічого влаштовувати збіговисько! Не бачили, як б’ють? Кожному перепаде його порція!

Свамі ворухнувся, погляд глибоких темних очей зупинився на Михайлові. Почувся тихий голос:

— Візьміть мою вечерю. Мені не треба…

— Але, Свамі, — з болем озвався Михайло, — що сталося? Ради бога, чому ти не скажеш?

— Після вечері, — скупо сказав Рішідева.

Гаррі та Михайло відійшли. Вечеря не лізла в горло. В грудях ворушилося недобре передчуття. Після пе-ревірки вони вилізли на нари, зібралися в кутку. Індус суворо сказав:

— Мій час настав…

— Що? — стрепенувся американець.

— Не можна втрачати жодного дня…

Рішідева розповів про все, що з ним сталося. Американець мовчав, закривши очі долонею. Михайло роз-водив руками.

— Свамі, я розгублений. Я ніби дитина, поряд з цим. Нічого не збагну. Де тут правда? Де вигадка? Невже справді існує якась Чорна Ложа, магія, чаклунство?

— І дуже давно, — суворо мовив Рішідева. — Тисячоліття. Якби ти побував у Тібеті або в Індії, то пере-конався б! Вони приховані, втаємничені, зв’язані клятвою. Коли з’явився Гітлер, чорний окультизм зробив ста-вку на нього. Козир страшний, ви самі бачите!

— Абсурд, — озвався Гаррі. — Не вірю. По-моєму, все дуже просто. Гітлер поставлений концернами. Він лише маріонетка в руках великих можновладців, грошових мішків...

— Він маріонетка, — згодився індус сумовито. — Але керують ним не лише грошові мішки. Це було б дуже примітивно. Війна йде не лише між фашизмом і комунізмом, між деспотією та демократією... Бій кипить між культурою і темрявою, між красою й потворністю. За кожним поняттям стоять реальні сили, групи людей. Весь світ поділено на світлотіні. Кожен вибирає своє місце по серцю, по розуму. Згадайте, як цілеспрямовано діє Гітлер! Палить книги, руйнує музеї, храми, нищить інтелігенцію, змітає з планети цілі народи. Невже це просто так — божевільна воля параноїка, що захопив владу? Тоді який зв’язок між ним і численними колами тібетського ламства? Ще до приходу свого до влади Гітлер та його однодумці посилали експедиції до Тібету, в Гімалаї. Німеччина взяла на свій прапор древній окультний символ — свастику. В Берліні виникли цілі колонії тібетців, там живуть монахи, лами. Вони керують діями Чорного Ордену, який таємно об’єднує всіх найкруп-ніших нацистів, багатьох учених і політиків. Чорний Орден жадає влади над світом. Для цієї мети всі засоби дозволені. Німеччина — країна давньої культури — культивує нині реакційні окультні доктрини в сфері науки. Спаплюжено досягнення Ейнштейна, Бора, зневажено високі ідеали Гегеля, Канта. Чого варта хоча б така ідея: Всесвіт — лише порожнина в гігантській космічній скелі. Порожнина заповнена повітрям, у центрі — вакуум, у хмарі газів плавають блискітки — зорі, сонце — невеликий світильник, земля — єдиний заселений світ. На на-шу планету прийшли Великі Невідомі — розумні істоти "з-за меж", "з потойбічного світу". Силою і жорстокіс-тю вони заведуть на планеті новий порядок, створять нову "досконалішу" расу...

— Але що це їм дає? — вражено запитав Михайло. — Магія, забобони… Що матиме від цього Чорний Орден?

— Магія — страшна сила, — серйозно відповів Свамі. — Факельні походи, мільйонні зборища, безконе-чні промови божевільних вождів. Це одурманює юрбу, позбавляє індивідуальності, перетворює кожного учас-ника тих дій в слухняну клітинку. Вступає до вияву стихія, атавізм нашого єства. Геть науку, геть освіту, геть культуру! Все дозволено! Хай живе звір! Науковій ідеї Безмежжя і нескінченної Еволюції Людини протистав-лено ідеї замкнутого світу і підкорення Космічним Деспотам, воля яких — закон. Чорний Орден все розрахував. Церква себе не виправдала, вона не стримала наукового пізнання, титан розкував сам себе і повертається в свою домівку, до нескінченності. Таємні окультні об’єднання темних сил, які існують віками, простягли руку фашиз-му. Інтереси фінансових босів зійшлися з інтересами Чорної Ложі, їхній план — знищити науку, знищити куль-туру, дати людям куций примітивний світогляд і знову створити культ жорстокого бога, Великого Невідомого, від імені якого вони правуватимуть. Це не просто бій, друзі мої! На терезах доля цілої планети, може, навіть більше, ніж планети…

— Голова йде обертом, — прошепотів Михайло.

— Не дивно, — сказав Свамі. — Чорний Орден використав для своєї мети найсвященніші символи Сходу — Шамбала, Калапа, Агарта…

— Навіщо?

— Щоб заплутати людей, щоб відштовхнути шукачів світла від ідей Еволюції. З давніх-давен в Гімалаях розповідається легенда про великих мудреців, які живуть на вершинах гір. Кажуть, що вони мають зв’язок з далекими світами, що вони інколи й самі з’являються серед людей…

— Не розумію, — озвався Гаррі. — Хто ж тоді ті, які допомагають Гітлеру? І чому вони використовують світлі поняття?

— Камуфляж! Невже не ясно? Поряд з ідеєю Світла йде ідея Тьми. В Тібеті безліч монастирів чорної ві-ри. Всі вони об’єднані в могутній орден, зв’язані з чорним європейським окультизмом. Зачеплено все найсвяті-ше, найчистіше, переплутано ідеї. Зупинити процес неможливо, чорні сили повинні виявити весь свій потенціал. Зараз приходить до кінця Калі-юга, Чорна епоха. Так говорять наші індуські книги. При кінці Калі-юги, перед початком Сатья-юги, Світлої епохи, все найгидотніше виявить себе в тій чи іншій формі…

— Страшно, — сказав Михайло. — Аж не віриться…

— Свамі, — промовив Гаррі, — а може, ти перебільшуєш? У тебе фантастичне мислення, містичні уяв-лення…

— Факти не можуть бути містичними чи реалістичними, — строго відказав індус, поглянувши на Гаррі. — Я віддаю перевагу істині. Я не хочу заривати голову в пісок, як страус. Досить про це, друзі… Я не для того розповів, щоб сперечатися. Мені не страшні погрози німців. Я думав про вас…

— Про нас?

— Тільки. Ти не забув про свій план, Михайле?

— Ні, — прошепотів хлопець. Він глянув униз, прислухався. — Полягали. Що ти пропонуєш?..

— Не знаю. Ще не знаю. Я підтримую твій план. Зроблю все, що зможу…

— Як?

— Краще не вимовляти вголос. Покладіться на мене. Станеться так, як я сказав. Не сперечайся зі мною… Ти все одно не придумаєш нічого

іншого. Та й часу для роздумів нема. Знищать мене — вам кінець. Я хочу, щоб цього не сталося. Ще й іншим допоможете… Спати… і тихо…

Михайло лежав, не міг заснути, в свідомості роїлися фантастичні думки. Хвилі розмаїтих почуттів зали-вали серце хлопця. То радість підкочувалася до душі, переповняла єство тривожним передчуттям свободи, то острах холодив-заморожував спину, малюючи картини жахливої розправи, розстрілу, переслідування. Ті уяв-лення поступово перейшли в сон. І в сні Михайло теж пробирався попід дротами, біг по скелях, плив через бур-хливі потоки.

Пробудження було важким. Свамі не снідав, не відповідав на запитання. Лише на виході з табору він ко-ротко кинув:

— Не забудь же, Михайле…

В каменоломні до Михайла підбіг Бояк, занепокоєно спитав:

— Що там скоїлося? "Капо" обіцяє показати цирковий номер з індусом. А це значить, що його вирішили теє… Ти скажи йому, земляче…

— Я розумію, — озвався Свамі. — Не турбуйся, старосто… Я спробую сам…

Бояк відійшов. Михайло підступив до індуса, гаряче зашепотів:

— Нападемо на "капо", вб’ємо його. Потім машиною на повному ходу крізь вахту. Можна проскочити?

— Авантюра, — сплюнув американець. — Без зброї. Хоч би автомат та пару гранат!

— Не смійте нічого робити, — суворо проказав індус. — Терпіння. Скоро наша воля. Умійте тримати се-бе в кулаці!

— Свамі, — знову не стримався Сагайдак. — Свамі, якщо ти володієш йогою, загіпнотизуй "капо", потім шофера…

Індус з жалем поглянув на Михайла, перевів погляд на величні, білосніжні вершини. Вдарив ломом у ка-мінь.

— Тобі ще багато доведеться пройти, доки ти збагнеш істину, Михайле. Саме в цьому моє розходження з тими, хто хотів учора зламати мене. Вони не рахуються з волею людей. Карма кожної людини для них — плю-вок. її можна роздушити, розтоптати. А перекази Шамбали, учення Калачакри понад усе ставлять свободу волі людини. Кожне насилля обернеться бумерангом. Потік понесе тих, хто мужньо стрибне у нього… О, "капо". Беріться до тачок, я накладатиму…

"Капо", криво посміхаючись, зупинився біля Рішідеви, заклав руки за спину. Індус не звертав на нього уваги, б’ючи молотом об камінь.

— Ей, ти, — гукнув "капо", — чому не возиш?

— Він навантажує нам, — сказав Михайло. — Ми возимо вдвох…

— Тебе не питають, — озвірів "капо", замахнувся палицею. Сагайдак скрикнув, на лобі в нього з’явилася багрова смуга, виступила кров. — Геть звідси! А ти, індуська гієна, бери тачку. Бери, бери! Чого очі витріщив?

Рішідева мовчки підійшов до тачки, зупинився. "Капо" кивнув Сагайдакові:

— Кидай каміння. Та побільше!

Михайло, витираючи долонею кров з чола, похапцем вкинув кілька каменів у тачку. Індус взявся за руч-ки, хотів везти.

— Стій, — гаркнув "капо". — Мало! Ще кидай! Ще! Ще! Чуєш, що кажу?

— Але ж він не повезе, — хотів заперечити Михайло.

— Ще! — осатанів німець. — Так! Тепер вези!

Рішідева насилу зрушив тачку з місця, вона колихалася на дошці, кривуляла. Всі м’язи індуса нап’ялися, обличчя посіріло. В грудях Михайла вибухало ридання. Йому хотілося кинутися до ворога, вп’ястися в горло і рвати, рвати його на шмаття, кусати, топтати ногами. Полонені, які працювали недалеко, одверталися вбік, на-гнувшись, хутко довбали каміння. "Капо" йшов поряд з Свамі, реготався, помахуючи палицею. На підйомі до горбка тачка з гуркотом перекинулася, каміння розсипалося. "Капо" вилаявся і вдарив індуса по спині. Свамі не скрикнув, блискавично стрибнув убік. Палиця вдруге піднялася вгору, але не опустилася. Рішідева страшним поглядом дивився на німця. Той одступав назад, обличчя в нього нервово сіпалося, очі бігали,

— Зараз, — бурмотів він, — зараз я приведу охоронців. Ти в мене заплачеш! Ти в мене заплачеш, підла тварюко!

Він повернувся і підбігцем кинувся до конвойного поста. Свамі, важко дихаючи, наблизився до друзів. Усміхнувся болісно. Кивнув Гаррі. Торкнувся пальцями до руки Михайла.

— Все. Пора. Шукайте під тим каменем…

— Що? Що ти сказав? —— скрикнув Михайло.

— Догадаєтесь. Прощайте!

Індус різко повернувся і кинувся бігом до кручі. Полонені дивилися на нього здивовано, але мовчали. Американець сумовито сказав, гірко посміхнувшись:

— Збожеволів! Його вб’ють…

Видно було, як індус вибрався на скелястий виступ і спритно почав підніматися на прямовисні скелі. Всі полонені затамували подих. Навіть не чути було ударів молотів, лише машини потихеньку гурчали. Зненацька почулося завивання сирени. Різко залящали постріли. Полонені попадали на землю.

— Лягай! — скрикнув Гаррі, ховаючись за скелю. — Вб’ють!

Михайло притаївся за каменем, схвильовано дивився на маленьку зелену постать, яка чарапкалася по стрімкій крутизні. Навколо неї здіймалися фонтанчики порохняви, вибиті з гранітних скель кулями, та Свамі не зупинявся.

Сльози заливали очі Михайла, вуста машинально шепотіли:

— Ну ще трохи, ще трішечки! Ну, Свамі… поспішай!..

Знав, що даремна його надія, знав, що індусу неможливо врятуватися, але вкладав увесь пал свого серця у безмовне моління, в той незримий захист, який серце посилало приреченому другу.

Від поста вдарив ще один кулемет, кілька автоматів. Над прямовисною стіною, де повз індус, клубочили-ся хмари пилюки. Та вражені полонені бачили — Свамі не падає, він наближається до верхів’я першої гряди. Ще трохи, ще одна хвилька, і тоді кулі не досягнуть нещасного втікача!

Індус сягнув руками рятівного карниза, підтягнувся на руках, став на скелі. І зненацька впав.

Михайло скрикнув, одвернувся, заплакав невтішними сльозами. Стрілянина замовкла. Біля Сагайдака почулися кроки, голос Гаррі:

— Вставай, Михай… Свамі нема…

Сагайдак підвівся, затуманеним поглядом дивився на товариша, гірко шепотів:

— Як же це, Гаррі? Як же так?

Він з острахом глянув на скелі. А може, неправда? Може, здалося? Ні, ясно видніється між камінням ча-лма, зелена сорочка. Над горами з криком кружляли ворони. Від контрольного поста йшов самовдоволений "капо". Порівнявшись з Сагайдаком і Гаррі, він зневажливо сказав:

— Дивіться і пам’ятайте! Так буде кожному, хто посміє тікати!

Михайло мовчки вантажив каміння. Коли "капо" одійшов, він сказав, звертаючись до Гаррі:

— Все міф… вигадка… Бідний Свамі втішав сам себе… Гуру, йога — все це примари… І ми так само за-гинемо. Нема як вийти з проклятої петлі…

Гаррі задумано дивився десь вбік. Потім тихо сказав:

— Що він хотів сказати? Що треба шукати під каменем?..

Михайло байдуже махнув рукою і покотив тачку до машини. Безнадія, апатія владно сповивала його сер-це. Останні іскри надії згасли…

Ввечері до нього підійшов староста, одвів убік, похмуро запитав:

— За що його?

— Пропонували кудись поступити, — неохоче сказав Михайло. — Не захотів…

— Славний чоловік був, — зітхнув Бояк. — Непродажний. А серед нас багато таких, що залюбки… аби запропонували…

— Слухай, земляче, — враз загорівся Сагайдак, обережно поглядаючи навсібіч. — Ти не забув нашої розмови? Може, в тебе є випадково хлопці… знайомі…

— Які хлопці? — хитро примружився староста.

— Гарячі… ті, що від них камінь тріскається… Можна було б…

— Збагнув, — усміхнувся Бояк. — Вишкварка ти, хлопче. Випадково такого в мене нема… а не випадко-во є… Ша! Ні слова! Ти . Що ж — гадав, що ми будемо нидіти до смерті, не спробувавши волі? А твоєму сусі-дові можна довірити?

— Як собі! — схопивши Бояка за руку, радісно сказав хлопець. — Бояк, ти будь певен! Тільки скажи, ко-ли — і тоді!..

— Все! — кивнув староста. — Ні слова більше. Сам підійду, коли треба…

Він пішов вздовж нар, перемовляючись з полоненими. Михайло підморгнув Гаррі, пропонуючи вийти надвір. Вони ходили поза бараком, тихенько розмовляли.

— Новини є? — жадібно запитав Гаррі.

Михайло ствердно кивнув головою. Непомітно оглянувшись, тихо промовив:

— Буде динаміт!

— Коли? Скоро? — скрикнув американець, сильно тиснучи руку Михайлові.

— Тихо. Не тисни так. Боляче… Ще не знаю… Нам скажуть…

Гаррі одступив від товариша, зупинився, мовчав. Дивився на повиті вечірньою млою гори, на гарячий оранжевий обрій. Очі його блищали. Може, сльози? Михайло спостерігав за ним, дивувався. Химерна істота — людина. Сповнена протиріч і несподіванок. Сьогодні Гаррі щасливий, що є можливість кинутися на страшну, ризиковану авантюру втечі. А може, пізніше, коли він доживе до старості, ця хвилина духовного безстрашшя здаватиметься йому неймовірною.

— Свамі, — сказав американець сумно. — Свамі… Ще б трохи, і він…

— Він говорив про майю, — гірко мовив Сагайдак. — А сам жив у ній. Ілюзорний світогляд, ілюзорні надії…

Гаррі намагався збагнути те, що висловив Михайло, задумливо повторив:

— Майя… Хто знає, де майя?

Вони повернулися до барака, мовчки повечеряли, лягли спати. Обидва жили подвійним життям, подвій-ним відчуттям: один струмінь, як і завжди, плинув у світі форм — проходила перевірка, гомоніли полонені, хтось співав тужливу пісню, десь сердилися, сварилися французи, — а фонтан суб’єктивного жадання випереджував дійсність, творив образи омріяного. Постріли, вибухи, втеча, густі ліси і обличчя рідних, близьких лю-дей. О якби сталося!

Сон довго не приходив. Михайло лежав у напівмаренні. Йому ввижалися гори і над прірвою — труп Свамі в зеленому військовому вбранні. Над ним в’ються чорні птахи, сідають на груди, викльовують очі. Ми-хайло хоче кинутись на вороння, прогнати його, не дозволити терзати мертвого товариша, але м’язи не слуха-ються, тіло непідвладне йому. Десь з туману пливуть прозорі постаті жінок. Хто вони? Русалки чи духи гір? Видно згорьовані обличчя, струджені руки. Ні, не русалки, то матері, сестри, кохані. Ось і Михайлова мати. Він хоче впасти їй до ніг, розповісти про свій полон, але не відчуває ні рук, ні тіла.

А жінки не бачать Михайла, вони зараз оплакують солдата-індуса, мужнього кшатрія, який не побоявся смерті. Над ним з’являються постаті солдатів, тужливо схилені голови їхні, руки безсило опущені вниз. Сумно линуть звуки пісні, давньої пісні — такої знайомої, рідної. З болем запитують матері у солдатів:

— Ой ви, козаченьки, ой ви, молоденькі,

А де ж ваші списи?

Ледь вловимим зітханням котиться над горами відповідь синів, змучених полоном, ворожою неволею:

— Наші списи у ворога в стрісі,

А ми самі у лісі.

— Ой ви, козаченьки, ой ви, молоденькі,

Ой де ж ваші коні?

— Наші коні на міцній припоні,

А ми самі в неволі…

Зненацька Свамі підводиться, встає з землі, оглядається. Чути здивований голос:

— Як я довго спав… Майя оволоділа мною… Гаррі, Михайле, де ви? Чи чуєте мене?..

Розтанули постаті матерів, солдатів, з різким, зловісним криком полинуло в небо чорне вороння. Сагай-дак прокинувся весь в холодному поту. За вікном розплющував заспане око ранок, на нижніх нарах тихенько молилися старі поляки.

Михайло ще чув протяжні слова пісні, докірливий голос Свамі, він одлунював у свідомості. Що це таке? Навіщо такі жарти психіки? Людини вже нема, а її образ з’являється в снах, щоб мучити і бентежити…

Він уже не міг заснути. Незабаром встав Гаррі. Вони хутко вмилися, поснідали. До них підійшов Бояк. Неголосно промовив:

— У вашій трійці буду я. Щоб не напоротися на юду…

День видався похмурий. Над горами пливли низькі свинцеві хмари. Вони оповили снігові хребти, опус-калися в долини. Полонених при вході до каменоломні посилено обшукували, змушували скидати черевики, зазирали в рот. У двох полонених знайшли невеличкі ножики, виточені з

шматочків сталі. їх при всіх нещадно шмагали шомполами. Полонені, понурившись, мовчки дивилися на екзекуцію. Після видовиська дали сигнал до праці. Загуркотіли тачки, почувся ненависний голос "капо".

Бояк подивився на кам’яний гребінь, зітхнувши, сказав:

— Лежить. Навіть поховати не можна людину…

Михайло мовчки глянув у той бік. Все, як і вчора. Чалма, зелений рукав. Соп, сон — химера божевільної свідомості…

Гаррі, який одразу відійшов до скелі, де лежали молоти й ломи, якось дивно скрикнув, потім метнувся до товариша. В його очах танцювали сині вогники божевілля чи зухвальства.

— Михай, ти казав — майя?

— Що з тобою, Гаррі? — занепокоєно спитав Михайло. — Може, ти хворий?

— Ага, щось не те! — ствердив Бояк. — Чокнутий він якийсь…

— Михай, — судорожно сказав американець. — Свамі живий…

Михайло оглянувся, взяв товариша за руку. М’яко промовив:

— Гаразд, гаразд, Гаррі. Потім поговоримо. Я розумію — тобі дуже важко…

— О диявол! — гаркнув Гаррі. — Слухай… Він написав нам. Ось тут…

Американець розтулив долоню, на ній лежав малесенький жовтий прямокутник паперу.

— Читай. Щоб ніхто не помітив…

Михайло схопив папірець, на ньому були написані слова — англійською і російською мовами. Букви розпливалися, з очей Михайла текли сльози. Як же це? Як може бути? Адже лежить труп… А тут написано: "Друзі, залишаю два автомати, десять гранат. Захоплюйте машину, проривайтесь. Я підтримаю. Свамі".

Михайло протер очі, ще раз перечитав. Моторошна хвиля холоду хлюпнула в спину, покотила по тілу. Невже правда? А може, провокація ворогів? Щоб виявити, хто готується до втечі?..

— Що там? — прошепотів Бояк. — Я не второпаю, що сталося?

Михайло не відповів йому, підступив до Гаррі, тривожно запитав:

— Провокація?

Американець заперечливо похитав головою. Поглядом вказав на камінь.

— Все є. Два автомати. Запасні обойми. Гранати…

— А як же…

Михайло розгублено показав на гори.

— Не знаю. Факт, — відповів Гаррі.

Сагайдак повернувся до Бояка, той старанно розкладав дошки для тачок. До горбка під’їжджала машина.

— Земляче, — схвильовано озвався Михайло. — Треба починати сьогодні. Одразу…

— Що починати? — не зрозумів староста. — Поясніть, що сталося?

— Індус не вмер. Він передав зброю. Доки нас не викрили, треба прориватися…

— Так, — сказав Бояк. Поплювавши на руки, він взявся за молот, вдарив кілька разів об камінь. Кипув молот, глибоко вдихнув повітря, почухав потилицю. Підійшов до Гаррі, схилився до каменя. Заворожено зирк-нув на воропені дула автоматів. — Загорніть у френчі. Хто з вас вміє шоферувати?

— Гаррі, — сказав Михайло.

— Ідете перші. Я з вами. Гранати поділимо з товаришами. Вони прив’яжуть динаміт, буде веселіше! Да-вайте шуруйте тачки, а я сходжу домовлюся. Сигнал — наш напад. "Капо" беремо на себе…

Він кивнув і пішов вздовж дощок — маленький, спокійний, коренастий. Почувся його дзвінкий голос:

— Веселіше, веселіше, браття!

Михайло з Гаррі накидали шмаття на зброю, потім взялися до тачок. Накладали й возили мовчки, завзя-то, не дивлячись один на одного, ніби боялися, щоб заповітне, омріяне не стало знову вигадкою. Незабаром повернувся Бояк, голосно висякався, недбало сказав:

— Порядок…

— Почнемо? — аж затремтів Михайло.

— Зажди. Ця машина вже відходить, у ній повно каміння. Ось друга надходить. "Капо" — ножем. Я сам впораюсь. Ви з союзничком — шоферюгу... Ну, хлоп’ята, в три тачки. Постараємось напослідок...

Вони хутко склали зброю в тачки, обклали камінням. Серце в Михайла билося, як дзвін. Гаррі поблід, але був спокійний. Покотили тачки до машини. Бояк ішов перший. Він викидав каміння в самоскид, стрибнув до машини, щось закричав. Від сусіднього гурту одділився "каио", підійшов до старости. Почувся глухий зойк. "Капо" впав. Михайло блискавично стрибнув униз, спрямував автомат на шофера. Той випустив з рук сигарету, вибалушив розгублено очі, щось бурмотів.

— Лягай, — прошипів Гаррі.

Німець впав на землю. Михайло оглушив його прикладом. Біля ближніх машин уже вовтузилися полоне-ні. Гаррі сидів у кабіні, заводив мотор.

— Сідай! — нервово сказав американець.

Бояк з Михайлом вилізли в кузов, пригнулися. Зуби в юнака цокотіли, руки тремтіли.

— Обойма напоготові? — діловито запитав староста. — Порядок! Гранатки? Ну, брат, погуляємо!

Машина рвучко рушила, одразу набрала швидкість. Бояк осудливо крикнув:

— Нервує союзничок!

За першою рушило ще три машини. Каменоломня завмерла, насторожено очікувала. Біля виїзду завору-шилися вартові, один з охоронців підняв руку.

— Гранати! — глухо сказав Бояк.

Тупо гримнули вибухи. Вахта оповилася димом. Весело різонули автоматні черги. Кілька охоронців упа-ло, люто й злякано загавкали собаки. З приміщення вискакували німці, заторохтів кулемет. Бояк скрикнув, схо-пився рукою за груди, на горлі в нього розпливалася кривава пляма, він упав на дно кузова.

Гаррі вивів машину за ворота, круто розвернувся. Підскочили інші машини, з них посипалися гранати з динамітними патронами. Страшні вибухи розшматували дерев’яну будівлю. Постріли змовкли. Лише десь се-ред уламків чулося собаче скавчання.

З-за скель з’явилася постать в німецькій уніформі, з автоматом в руках. Михайло підняв автомат. Його зупинив знайомий рідний голос:

— Не стріляй, Михайле!

Гаррі розчинив дверцята машини, сплигнув на землю, підскочив до індуса, обняв його. Сміявся, сяючи білими зубами, тиснув у ведмежих обіймах.

— Досить, досить, Гаррі! — кричав Свамі. — В путь! Скоро погоня! На автостраду!

Він вибрався на перший самоскид, побачив мертвого Бояка. Торкнувся рукою чола й грудей. Зустрів за-чудований, майже зляканий погляд Михайла. Каменоломня заклекотіла, полонені сідали на машини, виїжджали за ворота. Гаррі висунувся з кабіни, закричав:

— У гори, камради! А там — кожен вибирай свій шлях!

Машини рушили. Заспівав вітер, дихнуло холодом. Загуркотів настил моста під колесами. На повороті, вже на тім боці потоку, лячно сахалися від колони збожеволілих самоскидів корови, люди, кури.

Михайло тримався за кабіну, недовірливо поглядав на індуса. Звідки він? Як? Воскрес? Очі не можуть вірити такому, вуха противляться почутим словам, але ж він є, є! І допоміг розірвати кільце полону!

Свамі голомозий, чалми нема, вбраний у німецький френч. Він позирає на Михайла, мовчить. Нарешті юнак не витримує.

— Свамі, як же ти?

— Що?

— Адже тебе…

— Ні! Мене не вбили. Навіть не поранили. Я впав навмисне. Щоб заспокоїти їх. Якби не впав — шукали б у горах, дали б додаткову варту…

— А сьогодні? — запитав уражений Михайло. — Там же лежить…

— Лежить опудало, — засміявся індус. — Чалма, сорочка. А я здобув собі німецьке шмаття…

— А зброя?

— Багато знати хочеш, — крикнув індус. — Досить того, що сталося! Бояка жаль! Добра людина! Нічо-го, за друзів смерть прийняв!..

Колона вирвалася з автостради на глуху гірську дорогу. Навколо стіною стояли ялинові ліси, між дере-вами повзли густі тумани. Гаррі ще

трохи проїхав, зупинився над прірвою. Внизу шуміла невелика річка. Аме-риканець вийшов з кабіни. Із задніх машин закричали:

— В чому справа? Чому зупинилися?

— Хто хоче — їде далі, — сказав Гаррі. — Ми не знаємо, куди веде дорога! Зустрінемо жандармів, шту-рмовиків — всіх поб’ють! Треба пробиратися в гори. Розділіться на групи — і в путь!

Індус з Михайлом опустили труп Бояка на землю. Однесли на узбіччя, поклали в заглибину. Обклали де-рном, завалили камінням. Гаррі тим часом завів машину, спрямував її в прірву. Димлячи й розпадаючись на шмаття, самоскид з гуркотом упав на скелі. Та ж сама доля чекала й на інші машини. Полонені прощалися, зни-кали між скелями, в хащах лісу. Михайло, Свамі й Гаррі постояли хвилинку над останнім притулком Бояка, захопили зброю і рушили в путь — без дороги, навмання. По дорозі визначили напрямок, — допомогли покриті мохом буки, — одностайно вирішили йти на південь. Десь там Югославія, партизани, можна буде потім добра-тися до Батьківщини. Аби лише вижити, аби не потрапити знову в тяжку неволю…

Доки не стемніло, йшли мовчки, насторожено, тримаючи зброю напоготові. Натрапивши на струмок, брели по воді з кілометр, щоб, про всяк випадок, заплутати сліди. Скелі громадилися одна на одну, стежок не було, доводилося невпинно вишукувати проходи між камінням. У Гаррі одпала підошва черевика, Михайло допоміг прив’язати її шпагатом. Ліс рідшав, з’явився низькорослий кедровий сланник. Через нього йти було важче, ніж поміж скелями. В одному місці з хащів вискочила кізка, заборсалася в покручених вітах. Американець підняв автомат, хотів стріляти. Свамі стримав його.

— Чого ти? — азартно скрикнув Гаррі. — Така здобич? Я голодний, як акула!

— Ми самі тепер здобич, — тихо мовив індус. — Прошу тебе, — не стріляй. Візьми ось хліба. Я захопив з собою…

Вій вийняв з невеликої сумки цеглинку хліба, розламав пополам. Михайло жадібно гризнув, вдячно кив-нув Рішідеві.

— Де взяв?

— Там, де зброю. Вночі на вахті нікого не було. Каменоломня порожня. Я пробрався туди, зняв замок з кухні. Там невеликий склад, амуніція, продукти, зброя, набої…

— Ти знав усе наперед? — поцікавився Гаррі, жуючи хліб.

— Знав, — скупо сказав Свамі.

— Пощастило тобі, — весело промовив американець. — Шквал вогню, й не поцілили. У мене серце зу-пинилось…

— Пощастило? — перепитав індус, якось дивно поглядаючи на друзів. — Не знаю. Від мене нічого не залежало…

— А від кого ж? — здивувався Михайло.

Свамі промовчав. Задумливо відколупнув смолистий наростень на кедровому стовбурі, понюхав. Потім пильно подивився на Сагайдака.

— Важко було? — щиро запитав він.

— Важко, — признався хлопець. — Я зовсім був упав духом. Думав — наговорив Свамі багато, а на-справді…

— Знаю… Це і найважче, зберегти віру й терпіння. Ще Будда казав, що легше знайти аскета, який їсть листя та коріння, ніж терплячого чоловіка. Люди бажають, щоб усе було, як їм здається, як вони звикли…

Американець доїв хліб, зібрав крихти з колін, з жалем поглянув на пусті долоні. Зірвав кілька листків щавлю, почав жувати. Індус усміхнувся.

— В мене ще є дві хлібини. На два дні вистачить. А там десь дістанемо… Ну що ж, пора?

Вони рушили далі. Надибавши на потічок, Михайло й Гаррі досхочу напилися прозорої води, холодної й бадьористої. Індус не пив, лише освіжив обличчя, руки.

Минувши кедрач, друзі вийшли на широку полонину. Клапті хмар пливли внизу, над ними синіло небо, сонце багряним кружалом сідало за блідо-фіолетові хребти. Над горами котилася тиша — урочиста, неможлива.

— Аж не віриться, — прошепотів Михайло. — Наче в храмі…

Постояли трохи, зачаровані феєрією природи, помовчали. Простір синів, наливався пітьмою. На сході зажевріла велика зірка, викотився на видноколо щербатий місяць.

— Трохи поспимо, — сказав Гаррі. — А на світанку далі.

Знайшли затишний закуток між високими валунами. Наносили туди трави, віток з кедрача. Прилягли — зморені, розбиті. Михайло дивився в зоряну далечінь, зітхав.

— Якщо житиму — ніколи не забуду, — сказав він. — Особливо тебе, Свамі. Неймовірно, дивно, мов чудо…

— Наївно говориш, — ласкаво відповів індус. — Яке чудо? Де ти його бачив? Те, що ми вискочили з не-волі? А Бояк? Його смерть — теж чудо? Наш рятунок — чиєсь нещастя. Нічого дарма не діється. Треба не забувати цього…

— Це страшно, — зіщулився Михайло. — Тоді жити не захочеться.

— Даремно. Кожному своє. Потік життя єдиний. Доки ти живий — неси свою хвилю до моря. І не забудь тих, які не досягли мети. Ти й за них в одвіті… А чудо? Справжнє чудо — ми самі, небо над нами. Глянь, Ми-хайле… Що наші битви порівняно з його спокоєм? Міріади віків, незліченні легіони народів, рас, еволюцій… а над ними — вічне мовчання… Мій гуру любить небо. Він щоночі дивиться на зорі, слухає пісню водоспаду…

— Гуру, — повторив Михайло. — Чи він знає, де ти тепер? Чи знає, що сталося з тобою?

— Він врятував мене, — просто й серйозно сказав Свамі.

Михайло більше не запитував, відчувши якусь тривогу в душі. Скептичний давній настрій безповоротно зникав перед величчю зоряної ночі, перед дзвінкою тишею простору, перед глибоким поглядом темних очей індуса.

Піднялися удосвіта. Йшли на південь. До сходу сонця минули кам’янистий перевал. Тут проходила вузь-ка стежина — видно було сліди підків, кінський послід. Втікачі звернули вбік, йшли крізь зарості дерев, щоб, бува, не стрітися з ворогами. Уже на південному боці хребта, на полонині, побачили хатинку. Довго сиділи в кущах шипшини, виглядаючи, чи не вийде хто. Хатинка дивилася байдужим скляним оком, німувала.

— Я підповзу, — прошепотів нарешті Михайло. — Може, нікого нема. Тепер літній сезон, господарі на пасовиську…

— Давай, — схвально відгукнувся американець.

Сагайдак ящіркою поплазував до житла, зазирнув у віконце. Осмілівши, шаснув у двері. Виглянув, за-клично махнув рукою.

— Порожньо. Заходьте!

Втікачі сторожко вступили до хатини. Оглядали притулок. На дощатих стінах порозвішувані мисливські рушниці, сідла, збруя. На полиці — великі круглі сири, кілька головок масла. В комірчині американець знайшов з десяток копчених баранячих тушок. Зрадів, розчахнув одну, впився зубами в тягучу плоть. Половину дав Ми-хайлові. Свамі хитав головою, усміхався.

— Звір заговорив, — озвався він.

— Хай звір, — згодився Гаррі, — аби сили прибавилось. А то вже ледве ноги тягну. А ти, Свамі, сир гри-зи. Сир можна тобі — правда?

Наївшись, утікачі взяли дві головки сиру, грудочку масла, три великі коржі, трохи сухарів. Михайло з жалем поглянув навколо, сказав:

— Жаль, що не знаємо адреси. Скінчиться війна — віддячив би господарям…

— Думаю, що господарі не дуже розгніваються, — сказав американець. — У них цього добра є. Крім то-го, ми взяли трохи. Вони зрозуміють, що ми не злодії…

До обіду йшли не спочиваючи. Хмари розійшлися, сонце припікало.

В деяких місцях втікачі бачили череди худоби. Обминали їх. Села й містечка лишалися осторонь. Коли сонце звернуло до заходу, вирішили спочити. Вибрали галявину серед ялин, над дзюркотливим потоком. Михайло й Гаррі швиденько роздяглися, обмилися в холодній воді. З насолодою бризкали райдужними краплями. Потім розрізали сир — кожному по чималому шматку. їли з коржем, запивали водою.

Зненацька з-за скель виринув одномоторний моноплан, втікачі розгубилися, не встигли сховатися. Льот-чик помітив їх, зробив крутий віраж, гучно заторохтіла кулеметна черга. Смертельний пояс обперезав землю метрів за двадцять від них. Втікачі кинулися в хащі. Літак покрутився, поторохтів і зник.

— Засікли, — злісно сказав Гаррі. — Треба ж було сісти на видному…

— Хто ж знав? — тривожно відказав Михайло.

— Поспішаймо, — промовив індус. — Чим далі відійдемо, тим краще. Доки він повідомить, доки погоня надійде…

— Погоня може бути поряд з нами, — заперечив американець. — Досить по радіо повідомити координа-ти — і все…

— Тоді в путь…

До вечора вони пройшли кілометрів п’ятнадцять. На підйомі до нового перевалу їх уздріла погоня. Лан-цюжок сіро-зелених постатей, диркаючи з автоматів, рухався з долини вгору. Михайло метнувся бігти по узбіч-чю, задихаючись, крикнув:

— Хутчіше, біжімо! Нас підстрелять!

Гаррі голосно вилаявся, гукнув:

— Не надривайся, Михай! Пізно поспішати! Бережи сили!..

Вони пробиралися ярugами, ховаючись поза валунами. За півгодини вибралися до перевалу. Аби лиш одірватися, заплутати сліди. Собак у німців немає, не знайдуть у лісі. Та на горі втікачів чигала несподіванка, з південного боку до них наближалася інша лава ворогів. Михайло заметався, мов загнаний звір, гарячково шу-каючи виходу. їх помітили, стрілянина лунала з півночі і з півдня.

— По гребеню не вискочиш, — кусаючи нігті, сказав Гаррі. — Підстрелять. Пастка... Що скажеш, Сва-мі?

Індус печально подивився в небо, помовчав. Потім стиха мовив:

— Треба протриматися до ночі. Може, щось придумаємо вночі?..

— Будемо триматися, — знизав плечима американець. — Здаватися бошам не збираюсь. Шкіру здеруть з живих. Що в нас є, Михай? Три автомати... сім запасних обойм... П’ять гранат... Не дуже... А все-таки не по-лізуть, доки є чим стріляти...

Вороги наближалися з обох боків. Солдати перебігали від каменя до каменя, пострілювали, знову бігли. Цьвохкали кулі над головою втікачів, вони зігнулися за валуном, приготували гранати. Знизу, з північної доли-ни, почулися крики.

— До кого вони? — запитав Гаррі.

— Нам, — сказав Михайло. — Кричать, щоб здавалися. Бо гірше буде...

— Дивні люди, — тихо мовив індус, дивлячись на ворогів. — Таку силу, такі старання прикладають, щоб знищити втікачів з неволі. Цікаво, що ми їм цілком байдужі, вони нас не знають, ми — їх, і все-таки люто

пере-слідують, йдуть на смерть, аби лиш досягти ефемерної цілі… Яка страшна майя!..

— Знову майя? — гірко сказав Сагайдак. — Дуже густа вона, Свамі! Вирвалися чудом з однієї, тепер, здається, зовсім безнадійна пастка…

— Нема безнадійного становища, Михайле, — озвався індус, задумливо глянувши на товариша. — Все залежить від нашої волі…

— Воля? — перепитав Михайло. — Якби хлопців з двадцять, та добрий станковий кулемет, може, й по-могло б… А воля?..

— Кулемет не поможе, — суворо мовив індус, нахмуривши брови. — Лише воля потрібна…

Не діждавшись відповіді, переслідувачі знову почали перебіжку. Гаррі висунувся з-за валуна, прицілив-ся, стьобнув короткою чергою з автомата. Почувся зойк, впала сіро-зелена постать, незграбно розкинувши ру-ки.

— Є один, — азартно крикнув Гаррі. — А ви з того боку. Щоб не застукали.

Німці з півдня не дуже поспішали, там була вузька долинка, вони побоювалися йти відкрито, повзли по землі, ховаючись за найменші камінці. Смеркалося, над скелями повзли сувої туману, переслідувачі осміліли, вже чути було приглушені голоси.

— Ще чверть години, можна вискочити, — прошепотів Гаррі. — Тихесенько, по гребеню… Не помі-тять…

— Згода, — радісно підхопив Михайло. — Все-таки надія…

У сутінках постаті солдат стали темними, зливалися з камінням. Втікачі стріляли по всякій тіні, нервува-ли. Знизу загули машини. Спалахнули прожектори. Сліпучі щупальці заметались по скелях, різонули по очах. Гаррі вдарив кулаком по землі, вкусив себе за палець від гніву.

— Не вийшло. Тепер не вискочиш. Як на долоні…

— Підступний ворог, — згодився Свамі. — Все передбачив. Що ж, до ранку посидимо. Підождемо. Вно-чі вони не нападуть…

— А чого ждати? — понуро запитав Михайло. — Може, краще рвонуть туди. — Він кивнув на південний бік. — Кинемо гранати. Прорвемось. Хтось, може, залишиться живий…

— Може, — знизав плечима Гаррі. — Ти не пробіжиш сто метрів. Покладуть. Ні, хлопці, амба. Треба хоч поспати перед смертю. Ви як хочете, а я подрімаю. Почергуйте. Зате вранці покладу з десяток бошів. Доброї ночі, друзі…

Почувся свист. Десь недалеко за валуном охнув вибух, сипонуло осколками. Втікачі прилягли, зіщули-лись. Знову засвистіло, чмокнуло збоку, гаряча хвиля налетіла, рвонула, осліпила.

Американець одпльовувався, в рот йому набилося кам’яної потерті, на зубах скрипіло. Михайло підняв руку, на пальцях розпливалася чорна пляма.

— Гранатомет, — сказав Гаррі. — Піджарять нас… Не заснеш!..

Навколо валунів гримнуло ще кілька гранат. Внизу чувся регіт, веселі крики.

— Друзі, перейдемо в інше місце. Поповзом, — прошепотів Свамі. — Тільки не стріляти…

— Чому? — злісно запитав Михайло. — Вмирати мовчки?

— Слухайте мене, — суворо сказав індус, — вже не один раз ви переконалися…

Він перший метнувся з криївки, звиваючись в’юном, поповз поміж каменями. Гаррі з Михайлом полізли за ним. Вибухи клювали валун, де вони ховалися раніше, певно, німці не помітили їхньої втечі. Втікачі переди-хнули, сюди промені прожектора не сягали.

— Що ж далі? — прошепотів Сагайдак. — Ждати, доки вони намацають нас?

— Ні, — твердо мовив індус. — Ждати не можна. Друзі, прийшов час спробувати вашу мужність…

— Гадаю, вона випробувана, — буркнув американець. — Хіба ти не пересвідчився?

— Я не про те, — серйозно сказав Свамі. — Ти бачиш — ми приречені!

— До чого ж тоді мудрування?

— Є вибір!

— К чорту, — вилаявся Гаррі. — Гірко без твоїх вигадок. Кажи, що надумав, ясніше!

— Знаю, вам тяжко повірити. Ви, європейці, виховані інакше. Боїтеся містики, незвичайності, чуда! Те-пер треба зважитись на таке, що буде здаватися чудом!

— Кажи, кажи, Свамі! — схвильовано мовив Сагайдак. — Хоч в пекло піду, аби вирватися з рук фашис-тів!

— Гаразд. Скажу. Самі бачите, що наші долі завершені. Ще хвилина, година — і смерть. Можемо вижи-ти, прийнявши рішення жити не для себе…

— Не розумію, — глухо озвався Гаррі. — Як можна жити не для себе…

— Забути свої інтереси. Честолюбство. Егоїзм. Пиху. Діяти ради інших, ради друзів. Взяти до серця обітницю, що життя твоє вже не належить тобі, а людям…

— Будь ласка, можна взяти, — зітхнув Михайло. — І це врятує нас?

— Неодмінно. Ми врятуємось. Смерть рано чи пізно настане… може, навіть така ж катастрофічна… але набагато пізніше… Крім того, ми зуміємо багато корисного дати людям… Тільки не думайте, що можна зради-ти обітницю! Клятва повинна бути чистою в серці! Гаррі, ти розумієш?

— Мені не дуже до душі те, що ти кажеш. Я волію діяти так, як підказує розум… А обітниця…

— Не красти ж ти клянешся? — з гіркотою мовив індус. — Як ви боїтеся втратити вашу недоторкану особу! Її ще треба сформувати, браття! Вибирайте — смерть або життя… ради піших!..

Слова Свамі були насичені незбагненною силою, в очах пломеніли іскри. Над валунами повис дим, у променях прожектора він звивався кривавими сувоями. Михайло відчув, як в його єство входить таємнича сила й впевненість. Справді, чому не повірити Свамі? Жити заради інших? А хіба не для такого ідеалу жили кращі герої людства? Якщо він виживе, вирветься з цього пекла, то хай його життя буде присвячене добру й правді!

— Свамі, я згоден.

— О’кей! — сказав американець. — Справді, к чорту мізерію особи! Життя — для інших!

Руки друзів стрілися, сплелися в міцному потиску,

— Слухайте мене, — радісно мовив індус. — Зараз ми вийдемо на гребінь і спокійно підемо. Потім звер-немо праворуч — і в ліс. Хай німці стріляють.

— Ти здурів! — скрикнув тихенько Сагайдак. — Вони нас зметуть за хвилину!

— Вони не побачать нас, — строго сказав Свамі. — Слухай, що я сказав. Гаррі, дві гранати. Одну кинь на південний схил, другу — туди. Та кидай так, щоб не видно було звідки! Крутою дугою! Зможеш?

— Ще й як! — запевнив американець.

Він метнув гранати, широко розмахнувшись. Десь внизу хряснули вибухи, потім почулася люта лайка. Прожектори заметалися навколо злощасного валуна, посипалися гранати, шматуючи скелі.

— Вперед, — спокійно сказав Свамі.

Він підвівся на повний зріст, попрямував до гребеня. Хлопці рушили за ним. Серце завмирало, розум бу-нтував, клекотів, вимагав лягти на землю, втиснутися в скелю, стати непомітним. Але воля стримувала ін-стинкт. Треба випробувати мужність і долю! Втікачі вийшли на гребінь, ковзаючись, почали підійматися на перевал. Вогняний вихор бушував унизу, в моторошному полум’ї прожекторів метушилися постаті ворогів.

Над втікачами сяяли зорі, в безмірі пливли перламутрові хмарини, по груні котилися сиві тумани.

"Наче сон", — подумалося Михайлові. Так буває інколи — сниться переслідування, темні потвори, лю-дина втікає, і її не помічають. Серце завмирає від жаху, все тіло в поту, потім прокидаєшся і довго не можеш збагнути, де ти і що з тобою діється...

Може, й це сниться? Таке довге, невимовно довге марення. Коли воно скінчиться?

Ось вони вже на шпилі, Свамі впевнено повертає праворуч. Вони спускаються на південний схил, скелі ховають від них вогняне пекло, високі ялини привітно шумлять, дихають смолистим запахом.

Нерви не витримують, втікачі підбігцем віддаляються від проклятого місця. Затихає стрілянина, ледве чутно глухі вибухи. Навкруги — лапаті віття дерев, пружний килим м’якого моху. Хочеться впасти на нього, спочити! Не можна, не можна! Вперед, вперед! Дзвенить у голові, ноги тремтять від напруги, тіло затерпло, лише серце гупає, наче молот, і здається, що то воно своєю магічною силою пориває втікачів далі й далі, до життя, до рятунку...

Йшли всю ніч, до світанку. Минули кілька потоків, три чи чотири невисокі перевали. Не спочивали, не схилялися напитися води. Прагнули одного — відійти подалі від пастки.

Коли на обрії запломеніла ніжна зірниця, Михайло не витримав. Він прихилився до холодного каменя, торкнувся щокою мокрої поверхні.

— Не можу більше, Свамі. Спочинку…

— Я теж, — зітхнув американець. — Ноги не слухаються…

— Згода, — сказав індус. — Мені здається, ми далеко одійшли. Не знайдуть…

Втікачі знайшли надійну криївку в заростях ліщини. Полягали і заснули, як вбиті. Прокинулися від захо-плених трелей соловейка. Дзвінкі рулади котилися, відлунюючи по лісі, між зеленим віттям стрибали птахи, сонячні краплі падали крізь листя дерев на землю, спліталися в чарівливу симфонію.

Михайло розплющив очі. Побачив усміхнене обличчя Свамі. Тихо мовив:

— Отже, правда?

— Правда, Михайле, — сказав індус.

— Як же це вийшло? Чому вони нас не помітили? Щастя? Повезло?

— Ти дав обітницю, Михайле, — нагадав Свамі. — Ти не забув?

— Ні, не забув, друже. Але невже це допомогло? Що спільного між моїми словами і таким фантастичним випадком?

— Колись ти дійдеш до розуміння, — задумливо відповів Свамі. — А тепер потрібно лише одне — не забувати своєї обітниці. Порушиш її — минуле повернеться…

— Що ти кажеш? — здивувався Михайло. — Як воно може повернутися?

— Не ситуація, — сказав Свамі. — А збіг енергій. Брате мій, це ж дуже просто збагнути. Ти береш тягар, ти зобов’язався нести його. Ти напружуєш усі сили. Хоч і важко, а проте несеш. А коли твоя воля ослабне, і ти не захочеш нести тягаря — він роздушить тебе. Треба нести до кінця. Треба! Хто багато взяв на себе заради інших — тому багато відкриється…

Заворушився Гаррі, солодко потягнувся. Протер очі. Широко усміхнувся, відчувши себе в небезпеці.

— Філософствуєте? — добродушно сказав він. — А мені сон який приснився! Наче ми з батьком випли-ваємо в океан на яхті. Буря страшенна. А ми не боїмося. Закидаємо сіті. Та не прості, а срібні сіті. І спіймали ми з батьком три риби — золотисті, якісь прозорі, грайливі. А потім — уже не риби, а прегарні дівчата. Ніби руса-лки або німфи якісь…

— Що кому, — промовив Михайло. — Пора снідати і в путь. По-моєму, ми десь в Югославії. Недалеко від Загреба. Можна надибати на партизанів…

Американець розкрив сумку, вийняв чималий шмат сиру, сухарі. Свамі тривожно подивився на товари-шів, сказав:

— Друзі, я більше не нагадую вам. Може, незабаром ми розлучимось. Тільки не забувайте цієї ночі. Не забувайте. Життя закрутить вас, майя розкине густі тенета, далекий випадок буде здаватися неймовірним і не-логічним… а все-таки згадайте про цю ніч серйозно і не забудьте обітниці…

— О’кей! — озвався дружньо американець, поклавши долоню на плече індуса. — Я ж казав — знайду тебе в Гімалаях, Свамі, де б ти не знаходився. Ми ще зустрінемось…

— Я не забуду, Свамі, — тихо сказав Михайло.

***

Через два дні втікачі зустрілися з розвідувальним вагоном Народної армії Югославії…

Слово перше. ПАВУТИНА

Встаньте, встаньте! Чому ви дрімаєте? Що за сон для не-мічних, отруєних стражданнями й сумом!..

Встаньте, встаньте! Навчайтесь життя, яке приведе до миру, щоб володар смерті не скористався вашою безпечністю і, облестивши, не підкорив би вас своїй силі. …Не втрачайте вирі-шальної хвилини життя: хто не втрима и, хто дасть їй вислиз-нути, той прирікає себе на загибель

ГАУТАМА

Сагайдаку снився химерний сон. Ніби він малий хлопчина і живе в рідному селі. Все навколо таке рома-нтичне, оповите серпанком таємниці і любощів. Старезні верби з великими дуплами, куди можна заховатися під час грози, зарості дерези, де скубуться невгамовні коти й несуться нишком од господині невиховані кури, гли-бокі покручені глинища за селом, де можна гратися в піратів та козаків, палити цигарки з вати або кізяка і стрі-ляти з самопалів у сірих огидних жаб-ропух.

Диво дивне. Розділилася свідомість Сагайдака вві сні. Одна зберігала дорослість, пам’ятала, що він — учений, кандидат наук,

солідна людина, а інша, дитяча, — наплювала на всі ті звання й умовності, скинула шкі-рку поважності й стала сама собою. Хлопчик вибіг на город, вирізав товсту соняшничину, одпанахав плескату важку головку з недозрілим насінням. На тому місці з’явилася лієчка. "Це буде карбюратор", — зрадів хлопчик. Він налив у ту заглибнику води з дощової калюжі, почмихав, забурчав, заводячи "машину", сів верхи на соня-шничину і гайнув поза цариною до лісу, аж штаненята залопотіли.

Жито вклоняється до землі, шумить привітно, блакитні сокирки і волошки лукаво зоріють поміж хліба-ми, теж хочуть гратися. І чути їхній дружній голосок — ніжний, милодзвінний:

"Драстуй, вершнику! Куди зібрався?"

"До Місяця! — кричить гордо Михась. — А потім аж до Сонця!"

"Щасливо! — здивовано вигукують волошки й жита. — Щасливо, любий Михасю! І наше вітання Сон-цю! Передай неодмінно!.."

"Передам! — вигукує хлопчик і, підскочивши вгору від повноти почуття, поривається вперед. — Іго-го-го! Др-р-р-р! Чах-чах-чах!"

Соняшничина поєднала в собі функції коня, машини й ракети. Вся сила людська в руці хлопчика. І нема йому впину, нема перешкод. Курява стелеться полем, на запиленій дорозі залишаються маленькі сліди.

Одлітали, блідли враження сну. Відсувалися в невідому глибінь свідомості. А Сагайдак все ще утримував зворушливі видива у своїй пам’яті. П’яти ще відчували сонячну теплінь битого шляху, вуха зберігали неповто-рний шепіт ласкавого літнього леготу…

Сагайдак розплющив очі. Звідки чарівні образи? Моє любе, зворушливе дитинство, навіщо тривожиш, для чого воскресаєш із бездонної криниці часу?

Сухо цокає годинник на столику. Нагадує про реальність. Зараз буде торохтіти. Сагайдак натиснув кноп-ку дзвінка. Відкинув ковдру і скочив з ліжка. Взяв гантелі, підійшов до відчиненої кватирки, ліниво зробив кі-лька вправ. Позіхнув. Надокучило! Безглузде заняття. От якби в селі — інша справа! Взяти б сокиру та метну-тися до дровітні. Цюк-цюк! Цюк-цюк! Росте купа пахучих дровець, грають м’язи, приємна хвиля котиться по всьому тілу, бадьорить, підносить…

Він кинув гантелі в куток. Зайшов до ванни. Ткнувши вилку електробритви в розетку, трохи пошкріб підборіддя. В око впали сиві пасма над чолом. Еге, швидко насувається старість! Сьогодні — сорок п’ять. День народження. Прийдуть гості. Гомону, безладдя на цілу добу. А що відзначати, з чого радіти? З мішків попід очима? Чи втоми, що все частіше оволодіває тілом?

Сагайдак наблизився до дзеркала, зазирнув собі в очі. Хто ти, відбитку? Хто я? Дивна форма — тремтли-ва, гаряча, сповнена протиріч і бажань, немічна й вольова, наділена нетутешнім поглядом духу? Очі — прозорі вікна, розцвічені карою позолотою, хто ви — зброя душі чи оптичні приладдя біологічної машини?

Не збагнеш, не пізнаєш. Нема дитячого, безпосереднього сприймання, як у сні. Все розписано за прави-лами наукового аналізу, все зарегламентовано традицією інтелекту. Куди поділася студентська безкомпроміс-ність, запальність? Звідки повзе байдужість, зневіра, ледве вловимий холодок цинізму, ніби перші прозорі кри-сталики крижинок на осінній воді? Коли це почалося, з якого дня чи години?..

Струсити б дивну пасивність душі, змести, як павутину з обличчя. Як? Звідки почати? Та й неохота. Не-охота думати про значні зміни,

неможливо витягати розум з глибокої колії, прокладеної попередником. Та й витягти його — де сили взяти? А сміливості?

Сагайдак зітхнув, покивав сам собі. Усміхнувся відбитку. Гай-гай, брате! Юродствуєш, сам перед собою граєш у прогресивного мислителя. А перед колегами… перед науковим керівником? Мовчиш, вислуховуєш тривіальні сентенції, підтакуєш, хоч знаєш, що він пень-колода. Залежність, перспектива, наукова кар’єра… Мовчи, не виправдовуйся, не будь лицеміром хоч на самоті.

Холодний струмінь води освіжив, одігнав хаотичні думки. Треба поспішати на роботу. Сьогодні останній день, завтра — відпустка. Потім — у червні — поїздка за кордон на філософський симпозіум, а в липні — за-хист докторської дисертації. М-да! Здорово все-таки! Доктор, а там, може, незабаром, членкор, академік… Тоді він покаже! Ні від кого не залежати — це прекрасно! Будь-яку єресь можна сказати, найсміливішу думку від-стояти! Ха, журавель в небі. Ну, та побачимо. Рік буде цікавий… аби лиш не зурочити, як казала моя бабуся…

До ванни зазирнула дружина, сонно всміхнулася.

— Ти вже встав, Михасику?

— Ні, ще лежу, — скептично відказав Сагайдак. — Коли я тебе навчу не говорити фраз-паразитів?

— Ти сухар, — образилася дружина. — З парадоксальних фраз та слів складається все найцінніше в жит-ті. Гладенькі, правильні фрази нецікаві…

— Ой Ніночко, якби ти завжди такою мудрою була, — весело вигукнув Михайло, енергійно протираючи рушником у вусі. — Чому ж ти мене гризеш за порушення традицій?

— То в житті. В побуті, в роботі ми маємо справу з людьми, — повчально сказала Ніна. — Треба шану-вати їхні звички. Між воронами…

— Знаю, знаю, — перебив Михайло, виходячи в коридор. — З воронами каркай, з вовками вий, з собака-ми гавкай! Гаразд, будемо гавкати. Де мій сірий костюм?

— Сьогодні надінеш чорний. Одразу, щоб не перевдягатися. З роботи — і на іменини.

— Чудово. Економія в часі. Ти в мене мудрець, ти мій вождь. Дай я тебе поцілую…

Він обняв пухке, тепле тіло дружини. Воно м’яко піддавалося, звично вигиналося для поцілунку. В якусь неуявну мить десь у підсвідомості промайнуло почуття відрази до Ніни. З’явилося й зникло. Звідки, чому? І це вже не вперше…

Ніна відкинула за плечі буйний жмут жовтих кіс, глянула синіми очима на чоловіка, притулилася до нього пишними грудьми.

— Треба, щоб вечір вийшов класно, — сказала вона. — Це дуже важливо, Михасику. Дисертація гостра, треба під неї добрий фундамент…

Сагайдак, затягуючи вузол галстука, знизав плечима.

— Іменини й дисертація. Не бачу зв’язку. Я ж не викладатиму за столом суть дисертації?

— Дурнику, — проспівала Ніна. — Опоненти, керівник, друзі — всі зберуться сьогодні. Про дисертацію — ні слова. Зате лагідність господарів, шарм, ввічливість, тонкі вина, невимушена бесіда… О Михасику, всі люблять приємне життя…

— Гаразд, гаразд! Ти в мене знаєш, як треба. Давай снідати, я побіжу. Як там Андрійко — встає?

— Встає, встає! Він двійку вчора вхопив…

— За що?

— Хай сам скаже. Якусь дурницю впоров. Вчительці не сподобалось. Слухай, котику, восени візьмеш додаткових лекцій в університеті…

— Навіщо? — здивувався Михайло. — Хіба нам не досить? Триста за основну роботу, триста за лекції. Та твоя зарплатня…

— Голубчику, — погладила дружина Михайлову щоку, — треба розширювати масштаби. Ти скоро док-тор, а живемо, як жебраки. Дачі нема, машини нема…

— Дачу ми щоліта наймаємо.

— Не те. Несолідно. Та й квартиру слід поміняти. Нам необхідно мінімум чотири кімнати. А то три. Та які три? Комірки…

— Люди ще в підвалах живуть.

— Кожному своє. Невже ти й мене хочеш загнати в підвал?

— Ну, досить, досить, — махнув рукою Михайло. — Візьму додаткові лекції. До того ще й книгу закін-чу. Думаю, що купимо дачу…

— Лапочка моя, — замуркотіла дружина, очі в неї округлилися від зворушення. — Все буде в ажурі, ли-ше слухайся мене.

— Слухатимусь, тільки дай мені снідати…

— Ходімо, ходімо. Вже гріється. Ось тут, на столі, — пиріжечки, грибочки мариновані. Зараз подам кот-летки, картопельку. Винця налити?

— Дай півшклянки…

— "Мускат". Кримський. Непогане вино.

— М-м… Нічого… Можна пити.

— І мені дайте хильнути, — озвався, виглядаючи з сусідньої кімнати, Андрійко.

Батько глянув на його вихрясту голову, лукаві карі очі, посварився пальцем.

— Я тебе хильну. За що двійку спіймав, признавайся?

— Та…

— Що "та"?

— Вона питала мене… Ну?

— На скільки піднявся рівень електрифікації тепер порівняно з тисяча дев’ятсот тринадцятим роком…

— А ти що — не знав?

— Знав. Тільки я запитав — а чому порівнюємо з тринадцятим, а не, скажімо, з кам’яним віком? Різниця буде ще значніша!..

Батько пирхнув од сміху, затулившись салфеткою.

— Боже мій! — скрикнула мати нажахано. — Це ж хуліганство! Як так можна? І це мій син? Що скажуть наші працівники, дізнавшись, що сип парторга інституту висловлює такі думки?..

— Послухай, парторг, — весело озвався Михайло, жуючи ароматну котлету, — а наш Андрійко дотеп-ний. Дотепний, сучий син!

— Дякую за комплімент, — вклонилася Ніна. — Але ж, Миха-сику, в нього вінегрет в голові? Недисцип-ліноване мислення! Вчителька подумає, що ми вдома таке говоримо…

— А що я таке сказав? — ображено надув губи Андрійко, збираючи книги в портфель. — Я тільки запи-тав…

— Дивлячись, як запитав? — сердито крикнула мати. — В сьомому класі — і такі анархісти! Що з вас далі буде?

— Ай справді — він дотепно сказав! — посміювався батько. — Знаєш, Нінулько, сучасну молодь голими руками не візьмеш. Вони вимагатимуть пояснень. Догми їм не до смаку!

— Це ж і страшно! — обурилася мати. — Сідай, лобуре, за стіл та їж. А то запізнишся!..

— Ніночко, я поспішаю, — сказав Михайло, встаючи з-за столу. — Дякую. Дай мені на таксі пару карбо-ванців!..

— Автобусом доїдеш, — сказала строго Ніна. — На карбованця. Свою купимо — тоді, будь ласка…

— Мамо, й мені дай п’ятдесят копійок, — попросив Андрійко, хапаючи з сковороди гарячий млинець.

— Навіщо тобі?

— На кіно. Ви — на іменини, а я в кіно.

— Візьми. Ось ще двадцять копійок на морозиво…

Михайло цмокнув дружину в щоку, взяв на руку пильник, заглянув ще раз у дзеркало, яке стояло в кори-дорі, пригладив волосся. Ніна проводжала його до дверей, оббирала ледь помітні ниточки та пушинки на спині піджака.

— Так не забудь же — ресторан "Москва", зал на другому поверсі.

— Не забуду, Ніночко. З роботи — одразу ж туди.

— Відпускних не витрачай, всі мені…

— Ніночко, я хотів щось там старим одіслати. Та й поїхати днів на п’ять перед дачним сезоном. А може, разом поїдемо, га?

— Я не проти, — смачно жуючи тістечко, озвався Андрійко. — В селі славно. А дід — розумаха. І з хло-пцями можна м’яча поганяти!

— Ну-ну! — Обличчя в матері похолоднішало, стало зневажливим. — Звідки у вас такі плебейські сма-ки? Їхати в ту помийницю…

— Ну що ти кажеш, Ніночко, — розсердився Михайло, — ну як тобі не соромно? Плебейські смаки! А я звідки? Не з села? А хліб ми їмо кожного дня не з села?

— Михасику, це демагогія, — затулила йому рот долонею жінка. — Поспішай на роботу!

— Та ні, ти зажди, — гарячкував він. — Там простір, повітря, хороші люди… І грошей зекономимо.

— І не думай. Поїдемо в Гагру. Море, екзотика. Ну як ти можеш проміняти море на якесь там село? А грошей не дам. Старі прекрасно обійдуться без твоїх подачок. Це їх ображає. Вони ще здорові, працюють, го-род мають. Проживуть. Вони ще й нам картоплю привозять…

— Ну, як знаєш, — зітхнув Михайло. — До зустрічі…

Він вийшов на сходи. Спускався вниз. Ніна кричала згори:

— То не забудь же — о шостій.

— Гаразд, гаразд, — невдоволено буркнув він. — Не маленький…

На вулиці поганий настрій Михайла розвіявся. Весна котила понад містом, поміж кам’яними будівлями, в очах перехожих, у голосах жвавих дівчат хвилю оновлення, радощів, нез’ясовного хвилювання. Запалювали весільні свічки вічноюні каштани, щедро даруючи дивний запах світові, людям. У небі, над шпилем Софії, по-важно пливли кучеряві хмари, схожі на казкові кораблі. Дзвініця палахкотіла рожевим блиском, вітаючись з ранковим сонцем, навіть кінь Богдана, здавалося, перебирав ногами, вібрував крутими боками в лагідному сяйві теплого дня.

Михайло взяв портфель під руку, зітхнув. Гарно як, невимовно гарно. Павутина побутових розмов, лег-ких сварок, дріб’язковості танула, відкладалася в бездонну скриню підсвідомості. Подалі, подалі всю ту піну життя. Не помічати її, не думати про неї. Так заведено, так воно є у всіх, з ким він знайомий. Романтичність, тонкощі чуття, делікатність, високе поривання — мабуть, все те існує лише в уяві творців, закоханих,

ідеалістів. Так, так, то ідеал людей, то умовна точка, абстрактний ідол, перед яким моляться, але якого серйозно не сприй-мають...

Сагайдак доїхав автобусом до автовокзалу. Там пересів на тролейбус, який довіз його до Голосіївського парку. Пішки пройшов до обсерваторії, слухаючи ярі приспівки весняного птаства.

Поміж яблунями в саду ходив дядько Яків, улюбленець усіх астрономів. Його всі приязно прозивали фі-лософом-ідеалістом. Чи то жартома, чи всерйоз садівник вперто проповідував Творця Всесвіту і заводив з уче-ними єхидні суперечки. "А хто створив галактику?" — доскіпувався Яків, розгладжуючи довгу сиву бороду, що спадала йому аж до пояса. "Закони розвитку матерії діють самостійно", — пояснювали чемно астрофізики. "Навіщо ж Бог, Якове?" — "Е, не говоріть, — лукаво посміхався садівник, показуючи червонобоке запашне яблуко. — Ось гляньте на оце яблучко. Воно нібито природа його виростила, але ж облиште яблуню напризволяще — що вийде? Здичавіє, яблучка знічевіють. Треба садівника, он як! Так і Всесвіт. Залиште матерію напри-зволяще — вона й теє... в хаос перетвориться. Хе-хе, що скажете?" — "Ви не розумієте, дядю Якове, — пояс-нювали вчені, — що тут діє закон Еволюції, закон поступу, притаманний матерії". — "А хто його дав, той за-кон, хто встановив? — не вгавав садівник. — А хто сотворив матерію?" — "Матерія несотворима, вона вічна й єдино суща". — "Хе-хе, то у вас матерія вже на подобіє Бога — вічна і єдиносуща", — сміявся дядько Яків. Вчені не витримували диспуту на такому науковому рівні, посміхалися добродушно, махали рукою і йшли до своїх телескопів та спектроскопів. А садівник дивився їм услід, і очі його поблискували лукавим сяйвом, і чувся добродушний сміх, який неодмінно завершувала їдуча поблажлива фраза: "Мало каші їли, хе-хе!"

Ось і зараз дядько Яків привітається й запитає: "Ну як, до Бога ще не добралися?" Він несе в полі крупні ягоди полуниць нового врожаю. Приязно киває пальцем.

— Михайле Кузьмовичу, доброго дня вам...

— Драстуйте, Якове…

— Кажуть, що вам сорок п’ять сьогодні?

— Правду кажуть.

— То я вітаю вас. Та ось полунички візьміте… спробуйте, дуже смачно…

— Та навіщо?

— Та на те ж саме… по щирості. Беріте… Не стісняйтеся… Ну, як воно там, до Бога ще не добралися?

Сагайдак усміхнувся, спробував ягоду. Прохолодна запашна полуниця була ніжна, соковита.

— Дуже смачно, дякую вам. І за вітання, і за ягідки. Я ще не пробував у цьому році. А ще більше люблю суниці. Як поїду до матері, ото вже наїмся…

— Правда ваша, — згодився садівник. — Дух у суниці сильний. В полуниці ми роздули плід, а силу ди-кої ягоди втратили. Так, так. Так як же воно — куди вже добралися астрономи наші, зоре-гляди? Бога за бороду вхопили?

— Ще не вхопили, Якове, — жартуючи, відповів Михайло. — Та, мабуть, і не вхопимо. Який же то Бог, коли його можна за бороду вхопити?

— Мудро кажете, — закивав головою садівник. — А все-таки його можна побачити.

— Як то? — поцікавився чемно Сагайдак.

— А по ділах. Як же так — ви на небо дивитесь, така велич перед вами, а ви не бачите, не розумієте, що то все великим садівником посіяно. Аякже? Все кимсь зроблено…

— Ну, Якове, — весело одказав Сагайдак, смакуючи полуниці, — ваші переконання легко заперечити. То лише так здається, що в небі краса й порядок. І вибухають зорі, і виникають нові, і розлітаються на шмаття пла-нети, от як, приміром, Фаетон. А на нашій Землі — стільки свинства всякого? А чого не натворено — і блощиць, і хижаків, і гадів, і отруйної нечисті всякої. А серед людей що діється?..

— Садівник поганий, — повчально сказав дядько Яків. — Сад хороший посаджено, а садівник п’яниця…

— Хто ж цей садівник? — поцікавився Сагайдак.

— А люди, — сказав дядько Яків. — Людині доручено ве-е-елике діло. А що — хіба не так? Цілий світ Бог дав людині — твори, веселись, роби порядок, не зобиджай слабших і менших. А ми що? Га?

— Ну, це вже, Якове, казочка про Адама і Єву. Чув, чув. Спасибі. Мені пора до обсерваторії. Побесідує-мо якось іншим разом…

— Ну йдіть, ідіть, — затрусив бородою садівник, приязно усміхаючись. — Шукайте, шукайте, Михайле Кузьмичу. Хе-хе-хе… Мало каші їли…

Сагайдак ішов до обсерваторії, дивувався. Як може на одній планеті вживатися поряд так багато різних світоглядів. Вже сягають астрономічні прилади на мільярди світлових років, а ще існують на островах Океанії культи предків, предковічна магія, деякі племена Африки чи Південної Америки вірять в демонів, звертаються до них,

творять жертви. Та навіщо так далеко ходити — в цивілізованих країнах, в тій же Англії, є об’єднання відьом і чаклунів, які мають свої газети, книги. Вони служать чорні меси Сатані, вони віддано вірять в існуван-ня всякої чортівщини. Химерна штука — людська свідомість. От і цей дядько Яків — він добре обізнаний з до-сягненнями астрономії, регулярно читає всі науково-популярні журнали й книги, знає навіть про теорію віднос-ності, а все-таки не забуває про біблію і всі наукові здобутки трактує в дусі власного світогляду. Нема нічого консервативнішого від людської свідомості…

Сагайдак зайшов до прохолодної вітальні. Назустріч йому вийшов з фотолабораторії молодший помічник Сашко Помилуйко. Він радісно привітався, показав розгорнуті віялом фотографії.

— Михайле Кузьмичу, — скрикнув Сашко радісно, простягаючи фотографії. Руде волосся їжаком, золо-тисто-карі очі фали сонячними зайчиками. — Михайле Кузьмичу, нам прислали з Вірменії нові знімки.

— Квазари? — схвильовано запитав Сагайдак.

— Квазари. Швидкість — п’ять шостих од променевої!

— Ого! — сказав Михайло, беручи фотографії з рук Сашка. — Десять мільярдів світлових років. Ану, побачимо!

— Можна підключити до вашої дисертації, — мовив Сашко. — А що — здорово буде!

— Не можна так — анархічно. Треба подумати.

— Подумаємо, — запевнив Сашко. — Посперечаємося…

— Хм, посперечаємося. Про що сперечатися? Ми нічого не знаємо. Лише спекуляції. Лише домисли. Тут необхідні кардинально нові ідеї. Божевільні ідеї…

— Тоді завітайте до нашого гуртка "Космос і Я". Студенти, аспіранти. Є навіть кандидати. Проте супе-речки ведуться на студентському рівні — агресивно і безалаберно. Не забули ще студентських років?

— Ні, не забув, — усміхнувся Сагайдак, розглядаючи фотографії. — Коли-небудь завітаю. Начините ме-не вибухівкою. Може, й моя дисертація полетить шкереберть…

— Чого там, — схвально озвався Сашко, вдоволено потираючи шкарубкі від палильників та паяльників руки, — добра дисертація, не прибіднюйтесь. Правда, є трохи ортодоксальності, але…

— Що але? — поцікавився Михайло. — Ти доказуй, ти — подружньому…

— Та нічого, — заспокоїв Сашко. — Всі так роблять. Богові — боже, а кесареві — кесареве. Молебень треба одспівати…

— Це правда, — зітхнув Михайло. — Спробую переглянути. А то незручно.

— Тоді завалять. Краще хай іде так. Треба ж віддати поклін і ортодоксам?!

— А чи треба? — запитливо озвався Сагайдак. — А втім — схоластичне питання. Я пішов, подивлюся, подумаю. Так ти кажеш — "Космос і Я"? Доведеться послухати. Дякую, Сашко. А в нас щось нове є?

— Червона пляма знову активізується. Сю ніч отримано чудові спектри і фотографії. Принести?

— Зажди. Сьогодні ж іменини. Я хочу виключитись. А завтра — відпустка.

— Поздоровляю, — сердечно мовив Сашко. — Зоряного вам здоров’я. Термоядерного…

— Спасибі, — засміявся Сагайдак. — Приходь сьогодні в "Москву", вип’ємо чарчину…

— Та що ви? Мені незручно. Там всякі наші доктори та старші…

— А яке це має значення? — здивувався Сагайдак. — Ти ж мій друг? Приходь…

— Грошей нема на подарунок…

— Дурниці, ти мені приємний і так. Може, приємніший від академіків. Серед них мало божевільних. А жаль. Ну, бувай. Не забудь, о шостій. Другий поверх. Там офіціанти покажуть…

— Ну — прийду…

Сагайдак зайшов до свого кабінету, сів до столу. Розклав одержані фотографії. Скільки разів уже бачив подібні, а й нині не може стримати хвилювання і якоїсь містичної тривоги. Серед космічного мороку, в неймо-вірній далині, вібрує, переливається примарним вогнем зореподібна куля. Мільярди світлових років, неуявна розумом відстань розділяє її від нашого світу. Нечувана маса, вражаюча яскравість, що дорівнює багатьом га-лактикам. Як можливо таке, що це за космічний феномен, який не вкладається в усталені рамки космогенезу?

Світе, світе, який ти таємничий! Деякий час вчені гадали, що можна буде описати й пояснити тебе яко-юсь одною або кількома універсальними формулами. Тепер ті надії здаються сміховинними. Чим

далі ми загли-блюємося в безмірність, тим складнішою виявляється Світобудова, і годі думати, що близький час принесе роз’яснення лавини космічних загадок. Навпаки — чим Далі, тим могутнішає потік інформації, і вже необхід-ний якийсь цілком новий підхід, щоб збагнути закономірності світового розвою.

Квазари, нечуваної потужності надзоряні згущення! Вони порушують всякі допустимі теорією норми. А невпинне розбігання Метагалактики? Куди мчать міріади світів, яка сила розметала їх у неосяжність? Чим закінчиться той титанічний вибух і чи закінчиться? А може, гіпотези про появу Всесвіту з первісного Атома є лише механістична гра ума? Думка вимагає дотримання закону причинності — все, що є, повинне мати свого попередника, свою праматір. Де ж причина первісного Атома? Попереднє стискування Метагалактики в компа-ктну масу? Отже, й наше, сучасне розбігання зміниться процесом стискування? А чого ж — діалектично, при-йнятно, матеріалістично. Можна підвести теоретичну базу, провести розрахунки. А що це дає? Чи просуває ду-мку на новий інтелектуальний щабель? Мабуть, ні. Таке спрощення космогенезу нічого не пояснює, зупиняє пошуки. Ні, розгадка десь в іншому. Може, її необхідно шукати не в безмірності Космосу, а ближче. Може, в собі, може, у видимій живій природі, яка оточує нас…

Сашко каже, щоб підключити квазари до дисертації. Легко сказати — підключити. А як? Хіба, може, в розділ "Ритміка Буття"? Попрацювати над математичним розв’язанням. М-да. Забагато динаміту. А привабливо, привабливо… Єдине поле. Первісні згущення. Накопичення мас. Зростання гравітаційного потенціалу, а звідси — позитивної кривизни простору. Виникає надщільна празірка. Звичайно, не зірка в нашому розумінні, а щось немислимо компактне, де нема ні Часу, ні Простору в тривіальному розумінні. Спресований ембріон Бут-тя. Гравітаційний колапс. Повна ізоляція. Жоден квант енергії, жоден фотон світла не може вислизнути з граві-таційної пастки такого Суперсвіту. Зате він — цей дивний світ — стає своєрідним паразитом Космосу: погли-нає, смокче все, що оточує його, збільшуючи, умножуючи критичну щільність свого надречовинного Ядра. Та надходить момент, відцентрова сила

переважає, в дію вступає ще невідома нам реакція вибуху (вона на багато ступенів могутніша від термоядерної реакції, або навіть повної анігіляції). Ядро розлітається увсебіч, творячи з цієї миті Час, Простір, галактики, метагалактики, даючи початок Вселенської Еволюції. Здорово! Незважаючи на вибух, позитивна кривизна Простору залишається, про це свідчить розбігання галактики. Світова сфера на-магається розірвати кільце правічної гравітації. Чи станеться це коли-небудь? Станеться. Коли вичерпається енергія первісного вибуху. Тоді знову — статика, первісні згущення, стан однорідної єдності, який дає початок творенню нових Ядер Буття!

То що ж? Підключити? Скажуть, дуже спекулятивно! Вчена рада завалить, науковий керівник професор Будьласка нізащо не підтримає такої сваволі. Тільки те, що вже стверджено, що не викличе небажаних ексцесів!

Сагайдак усміхнувся. А що стверджено? Що непорушне? Сама Земля мчить у просторі, розтинаючи в своєму польоті хмари космічних туманностей, приймаючи грудьми своїми потоки космічної радіації. І ті чис-ленні промені — хто їх виміряв, хто злічив? — пронизують живу тканину земної біосфери, входять новим ком-понентом у мозок людей, несподіваним чинником в листя й квіти, в плоди й дерева, в тіла тварин та птахів. Яка дивовижна космічна лабораторія? Ми ще навіть не ступили на її поріг, хоч і запустили кілька десятків косміч-них кораблів. Землі більше потрібне космічне мислення, ніж супутники й зорельоти…

До кабінету прочинилися двері. Зазирнуло в щілину личко посильної Валі. її хитруваті оченята осміхали-ся.

— Можна? — запитала вона.

— Зайди, зайди, — кивнув Сагайдак. — Що там, Валю? Якась кореспонденція?

— Лист з-за кордону. З Індії.

— З Індії? Давай сюди…

— Ось. — Валя поклала на стіл великий пакет. — Тільки, Михайле Кузьмовичу, у мене прохання…

— Що таке?

— Марки гарні. Як прочитаєте — дасте мені марки?

— Ти що — філателіст?

— Еге.

— З охотою, Валю, — розвеселився Сагайдак. — Забереш. Мені цього добра не треба. Дякую тобі…

Валя, радісно наспівуючи під ніс пісеньку, вийшла. Сагайдак взявся до пакета. Хто б це міг бути? Здається-ся, у нього там кореспондента не було. Ага, ось тут на конверті прізвище. "Свамі Рішідева"… Рішідева?! Сва-мі?! Той самий?

Сагайдак відчув, як гаряча хвиля хлюпнула в його серце, потерпли руки. Не забув, згадав. Після довгої, невимовно довгої перерви! А він вже й не думав про далекі, юнацькі часи. Війна, полон, дивна втеча — все ста-ло сном, маренням, неймовірністю. І химерні розмови в каменоломні, в бараці, і похід через гори… Наче кадри пригодницького фільму…

Сагайдак розірвав пакет. У ньому було два менші конверти і згорнутий вчетверо листок паперу. Він роз-горнув його, звідти випало дві фотографії. Боже мій, хто це? Сивобородий величний патріарх у

чалмі, з вогня-ними чорними очима — невже це Рішідева? Скільки ж йому тепер? Більше п’ятдесяти. Така прірва часу, більше ніж чверть віку. А на другій фотографії усміхнене ясноoке обличчя льотчика американської армії. Гаррі Фітц-джеральд Соун. Полковник. Він мало змінився, лише глибока риса між бровами, гіркі складочки біля рота, чіткіше окреслене підборіддя.

Михайло відклав фотографії, взявся до листа. Кілька рядків англійською мовою. "Друже Михай, я вико-нав обіцянку, знайшов Рішідеву в Гімалаях, і ось тепер ми разом пишемо тобі. Ти не боявся фізичних бомб під час війни — чи не злякає тебе бомба Часу? Сподіваюся на зустріч. Свамі пояснить. Обнімаю. Гаррі Ф.Соун".

Далі написано українською мовою. Чіткий, прямий почерк, стримані фрази: "Свамі Рішідева посилає щире вітання брату Михайлу. Читав я недавно в деяких українських виданнях згадки про тебе, про вашу обсер-ваторію. Я збагнув, що наступив час, коли ми повинні зустрітися. Ти не забув минулого? Ти, напевне, знаєш нерушимий закон Всесвіту — всяке зерно повинне зрости й дати плід.

По праву брата я нагадую тобі про обітницю. Ми прийняли її разом. У цих листах звітуємо перед тобою. Сподіваємось на взаємність. Будемо на Празькому філософському симпозіумі. Чи приїдеш ти? Було б славно. Зустріч необхідна.

Радість тобі і мир. Свамі Рішідева"

Тремтячими руками Михайло розрізав перший конверт. Що він згадав? Яку обітницю? Дитячу клятву серед гуркоту снарядів, перед лицем смерті? Він забув про неї. Забув чи… не хотів пам’ятати? Про що вона? Жити для інших. Жити не для себе. Романтичні слова, абстрактні поривання в світ утопій. Кожен крок, кожен подих зв’язаний з своїм тілом, з власними думками, інтересами, потребами. Чи не занадто довго затяглася дале-ка містична гра? Чого хоче Свамі Рішідева? На синіх

листочках топкого паперу неквапні, щирі роздуми. Розпо-відь про інтимне, глибинне, приховане. Нічого не притаєно, все віддається на суд брата, товариша, соратника…

"Мій брате з далекої й такої близької моєму серцю України, пробач, що так довго не кликав тебе, не пи-сав, не нагадував. Ти був зі мною у снах, у думах. Я бачив тебе у видіннях, я посилав тобі почуття радості й бадьорості. Хотілося, щоб ти сам був садівником свого розуму. Час минув довгий, тепер можна поглянути, що ти зростив, які квіти духу розквітли на твоїй славетній землі?

Послухай же, що сталося зі мною. На фотографії явно видно невмолиму течію Часу. Але то знаки Майї — ілюзії роз’єднання. Не обманюйся тими знаками. Я визнаю лише одне мірило життя — напругу творчості, яка панує над старим, невмолимим Кроносом.

Після розлуки я повернувся до експедиційного корпусу. До кінця війни працював у госпіталі. Потім — повернувся до Індії. Моя участь у війні допомогла збагнути мені розміри світового герцю між Світлом і Піть-мою. Наша історіографія, наші підручники, політичні оглядачі та діячі ковзають над поверхнею подій, не в силі добратися до зерна світової драми. Є багато різних потоків у планетарному поступі, але найголовніший з них — поєдинок Людини і Звіра. Все інше — лише якийсь аспект однієї з цих ознак. Та про це потім — при зустрічі.

Я повернувся до рідного Ашраму. О радість зустрічі з Гуру! Чи знаєте ви, європейці, що таке Учитель Серця? Він не засудив мого вчинку, а пояснив його причини. В кожному з нас дрімають міріади потенціальних зерен минулого — доброго й злого. Ми не можемо знищити нічого в собі: ні аскетизм, ні самобичування, ні піст, ні молитви, ні інтелектуалізм, ні каяття, ні клятви, ні обіцянки — нічого не допоможе, не звільнить нас від негативного. Хай виявляється все, і чим швидше, тим краще! Останні світові події, грандіозні зіткнення різних народів — є прискорений вияв накопиченої в історичних циклах психодинамічної енергії народів. Та психоди-наміка неминуче веде до сублімації, до утончення, до

олюднення світу — через революції й повстання духу. Вогняну стихію неможливо стримати. Ще більш неможливо її закувати в релігійні догми й канони, в звужені символи ідолів та ортодоксальних учень.

Я був відійшов од традиційного йогістського шляху невтручання у плин проявленого, але моє поривання й було саме тим вибухом, протестом проти змертвілих традицій минулого. Індія вже не та країна, якою малю-вали європейці її ще недавно. Це не заснулий велетень, думка якого занурена в споглядання трансцендентного, а тіло закуте в кайдани чужинців — хитрих і підступних поневолювачів. О ні! Велика Бхарата прокинулася, пробуджена генієм Вівекананди, Рамакрішни, Ганді й Неру. Вона ще не одірвалася від багатьох умовностей минулих віків, вона ще старанно наздоганяє технізований Захід; але між двома тими ілюзорними течіями крис-талізується нова сила, виявляється нова свідомість.

Індія — неповторна. Багатовікові досягнення древньої мудрості повинні дати прекрасний плід для світу у поєднанні з науковими здобутками сучасності. Багато подробиць — при зустрічі, мій брате! В листі неможливо все оповісти. Але основний настрій душі був такий, коли я осягнув становище світу: людство небувало швидко наближається до кризи. Причина її — абсолютизація одного напрямку, технічного. Все підпорядковано техніці. Навіть сама людина стала рабом техніки, маріонеткою закономірностей технічного розвою. Чуттєве, ментальне й духовне життя стало другорядним, є загроза появи на планетарній арені нової еволюції (скоріше інволюції) — еволюції швидкодіючих машин, які незабаром стануть самостійними.

Це й багато іншого змусили мене обрати певний шлях дій. Я побачив вихід. Гуру допоміг мені. А пізніше прийшла Вона. Ім’я її Ліла. Ти коли-небудь побачиш її, вона стане й твоїм другом. А втім, вона є твоїм другом — ми так багато розмовляли про тебе. Отже, Ліла прийшла, стала невіддільною від мене, від мого життя і спра-ви. Вона просто й непомітно вказала мені на багато нових можливостей, про які я не думав. Друже Михайле, чи є в тебе Вона? Неповторна, без якої зірки

здаються холодними газовими світилами, а дерева й квіти — матеріалом для наукового дослідження? Якщо є — я вітаю її. Якщо нема — чекай, Михайле. Вона прийде неодмінно.

Гуру сказав мені, і я збагнув це пізніше, що наступне пізнання Світобудови неможливе без участі двох начал — жіночого й чоловічого. Справа не в рівноправності жінки — це робиться в багатьох країнах. Річ у на-явності синтезу двох енергій різних знаків. Як без жінки не можна народити дитя, так і Новий Світ — Світ сво-боди й синтезу — неможливо створити без Великої Матері. Може, для тебе, Михайле, всі ці думки — лише хи-мерна гра мислі, але для мене, для Ліли — повсякденна реальність, якою ми живемо й дихаємо.

Я обрав нову стежину в науці — взаємозв’язок всього живого й "неживого" в Природі, органічного й не-органічного. Зв’язок між людьми й тваринами, зорями й квітами, птахами й сонцем. І не лише механічний зв’язок, який легко довести, а свідомий зв’язок по закону Єдності, який має привести в майбутті до появи ціл-ком нової Людини.

Свідомий зв’язок!

Скеля стане тобі братом, птахи — любими друзями, далекі зірки — сестрами. Ти розмовлятимеш із дере-вами, ти чутимеш пісню моря, до твого слуху донесеться музика сфер, якою милувався великий Піфагор. Я мо-влю не лише про музикальне сприйняття світу, яким володіли геніальні композитори. Я веду розмову про об’єктивну реальність — виникнення ознак нового співжиття, співжиття речей і явищ розділеного ще й досі світу.

Необхідні досліди — широкі, неймовірно масштабні, відмінні від традиційних пошуків. Необхідна спів-дружність учених різних країн. Потрібні ентузіасти. Потрібні люди, які зречуться власних потреб і забаганок, які житимуть для спільноти, для майбуття. Я знаю — ще багато людей висміє такі погляди. Для них життя — це насолода,

задоволення бажань, погоня за матеріальними можливостями, честолюбні зазіхання на життя і свобо-ду інших людей. Але річ у тім, що можна вказати, довести тим людям ілюзорність їхніх прагнень. Вони нічим не оволодівають — ні жінками, ні машинами, ні владою, ні багатством. А любов’ю тим більше!

Вони здобувають Майю. А єдина реальність — Атман — залишається поза їхнім прагненням, хоч вони несуть його в собі, хоч вони побудовані з нього, хоч вони і є — Він.

Ми не можемо здобути для себе те, що поза нами. Ми можемо усвідомити все те в собі. Пізнання — це об’єднання свідомостей. Досі наука не пізнавала. Вона накопичувала факти. Пізнати — це збагнути. Ми не зна-ємо ще жодної таємниці Природи. Ми користуємося ними, але не знаємо суті того двигуна, який везе нас вперед. Чи, може, назад?

Ліла і я живемо в Сіккімі, в чарівній гімалайській долині. Тут наш Ашрам, наша лабораторія. У нас вели-ка оранжерея, багато квітів. До нас літають птахи — наші друзі. Приїдь, друже Михайле, ти побачиш багато цікавого. Ти побачиш, якою стає природа, коли до неї ставляться, як до власної одухотвореної частки. Так, так! Не дивуйся! Досі наука творила для людини штучні важелі, щоб збільшити силу, прискорити розрахунки, щоб одержати механічних слуг для розмаїтих потреб. Але чи задумалась наука про те, що вона творить нове рабст-во, рабство механізмів. А всяке рабство закінчується повстанням! Не повстає лише друг. Тому необхідно шука-ти друзів. І не лише для себе, а для них. Може, ми більше потрібні їм, молодшим братам — рослинам, твари-нам, — ніж вони нам. Нам пощастило, ми вийшли до стежини інтелекту, оволоділи стихіями, прагнемо вийти у простір, розірвати кільце гравітації і причинності. Але ж ми забули про тих, які допомогли нам і допомагають донині. Тих, які є ми, тих, які дають нам енергію для мислення, речі для вжитку, вбрання й тепло, постіль і взуття. Я кажу про фауну й флору планети. Ми невіддільні від них. І ми не звільнимося самі, якщо не звільнимо їх. Ми повинні допомогти всьому живому, всьому органічному й неорганічному світові оволодіти розумом, ввійти в

течію свідомої Еволюції. Якщо ми зігноруємо закон солідарності, Космос жорстоко й безжалісно відо-мстить нам. Навіть серед дітей перше правило всякої гри — чесність. Ми порушили це святе правило. Ми грали нечесно, порушивши рівновагу в Природі. Рівновагу між жінкою й чоловіком, рівновагу між людьми й твари-нами та рослинами, між матерією й духом, між технікою й психікою, між споживанням і віддаванням. Ми за-надто багато брали. Тепер наступив час віддати. А що ми віддаємо? Поглянь, друже Михайле, на ліси, на ріки, на поля, на міста — особливо на Заході. Ліси винищені, покалічені; ріки, озера засмічені; земля виснажена; простір насичений хмарами отруйних випарів тисяч і тисяч заводів, фабрик. Де ж зупинка? І хто проголосить її? Чи не буде вона катаклізмом?

Людське майбуття прекрасне, якщо людство вибере його, захоче. Парадоксально, чи не так? Щоб зверну-ти увагу на ті можливості, які є навколо нас, які допоможуть сплітати ниті Нового Світу, потрібні — ще раз повторюю це — мужні ентузіасти, велике самозречення. І розуміння ситуації. Не можна втрачати жодної хви-лини. Сили руйнації не сплять. Само по собі нічого не виникне. Якщо Еволюція вела живий світ до вершин Ро-зуму мільярди років, то зворотний шлях людство може пролетіти за одну мить. За одну жахливу, ганебну мить, коли пітьма небуття окутає нашу Землю.

Така можливість є, треба дивитися чесно в очі правді.

Вихід один — збратаний світ. Світ спільного розвою для всіх, для всього. Право Рівності є Космічне Право. Для того права Атом і Людина — рівноцінні. Різниця між ними лише у повноті вияву.

Мій брате Михайле! Дописую листа, але не прощаюся з тобою. Відчуваю, що ми стрінемося, знаю, що багато спільного буде в нас. Ти дивишся в небо зоряне, я бачу в думці Небо Нового Світу, де зорями стануть прекрасні люди. До зустрічі.

Шлю тобі серце. Рішідева"

Михайло дочитав листа, заплющив очі. Щоки горіли, на скронях болісно пульсувала жилка. Дійсно, бом-ба Часу, як писав Гаррі! Все повернулося, нічого не забуто — ні обітниці, ні юнацьких поривань, ні божевіль-них мрій! Він пише про самозречення, про пошуки єдності, про Нову Людину. Він запитує: "Чи є в тебе Вона?" Він навіть не називає її жінкою чи дружиною. Вона. Як прекрасно звучить. Так чи є в нього Вона? Зажди, не треба, не треба так швидко. Ще трохи пожити в полоні прекрасного. Хай потім... Пізніше...

Сагайдак розкрив листа від Соуна. Насилу розібрав розгонистий, стрімкий почерк американця.

"Любий Михай! Доля зберегла мене. Гуру Свамі правду сказав тоді, коли ми були в полоні. Чого тільки не пережив я після розлуки з тобою, а все-таки кістлява не зачепила мене. Двічі збивали в повітряних боях над Європою, з десяток куль та осколків пробили мене, а бачиш, — живий, здоровий. І не забув нічого. Щоночі сниться наша каменоломня, ти, постріли, втеча. Пам’ятаєш, як нас застукали на перевалі? Ха-ха! Чиста містика! Йти на виду у ворога, а він не помічає! Ти знаєш — тут є над чим задуматися. Є багато незрозумілих випадків, які не вкладаються в науково обґрунтовані норми. Наприклад, я особисто був свідком, коли наш пілот упав з двокілометрової висоти без парашута. Ти розумієш — не відкрився ні основний, ні запасний. Бідолаха збирався одразу піти в рай. Від нього не повинно було лишитися навіть мокрої плями. А насправді — чортзна-що! Він був цілий-цілісінький. Навіть не знепритомнів. Не одбив ні печійки, ні нирок. Лікарі розводили руками. Ми запитували в нього, як він ночував себе в польоті. Казав, що страшенно не хотілося вмирати, і він всю енергію свідомо (ти зверни увагу — свідомо) спрямовував, щоб зупинити падіння, не розбитися. А що — може, в нього спонтанно почав діяти якийсь ще не розкритий у всіх людей орган левітації? Рішідева не заперечує такої можливості. Він навіть каже, що треба ставити в цьому напрямку експерименти.

Але мене занесло вбік. Пробач. Трохи про себе. Повернувся після війни в Штати. Став працювати на експериментальному аеродромі. Випробовував нові моделі літаків — особливо реактивних. Мені сподобалася швидкість, вона виводила з умов звичайності. Інші пілоти після випробувань поринали в потік звичайного життя — гульбища, випивка, жінки. Я не міг. І не тому, що дав обітницю, хоч це мало велике значення. Щось пере-вернулося в мені після війни. Я глибоко замислився над суттю життя. І не міг сприймати його легковажно, три-віально. Недавно — палаючі печі, де згоріли мільйони людей, окопи і рівнини, де впало в боях безліч прекрасних людей. А потім одразу — веселощі й розпуста, обман і продажна любов. Цинізм, страхітливий цинізм. На-віщо ж тоді померли ті, які йшли поряд з нами, живими? Хто скаже?

Кажуть — сумна необхідність. Кажуть — доля. Кажуть — жертва заради прекрасного майбутнього. Ба-гато чого кажуть і скажуть. Але я не вірив тому. Чого над прекрасними жертвами повинні танцювати канкан виродки? Чому ім’ям мільйонів героїв повинні спекулювати продажні політикани?

Я усамітнився. Єдиною втіхою став простір. Пізніше зустрів Еліору. Мою Елі. Дівчину з казки, зі сну. Пам’ятаєш — я часто бачив у снах дівчат? Саме там я вибирав собі наречену! Смієшся? Не віриш? Як хочеш. А все-таки вона ніби з легенди. Скажеш, розсюсюкався Гаррі, сентименти розводить. Стрінешся з нею, сам пере-конаєшся. Вона дала мені чотирьох дітей. Три хлопці й дівчинка. Ростуть, гармидеру багато, котедж не витри-мує, але я радий, щасливий. Живу для них, живу для простору. Хочу прокласти в небо нові шляхи. Не для вій-ни, для осмислення шляху.

Було багато небезпек. Ти знаєш: Америка — край контрастів. Я люблю вітчизну, але мене гнітить її сва-вільність і жорстокість. Жаль Кеннеді — він розумів багато і бачив шляхи порятунку. Не дали довершити поча-того, темрява сильна.

Я відчув її силу теж. Мені пропонували деякі польоти, від яких я відмовився. Це надовго затьмарило мою кар’єру. Наплювати! Я не прагнув ні слави, ні багатства. Ти скажеш — нетиповий американець! Не я один та-кий. Нас багато — людей, які жадають нового, чистого, ясного життя, не засміченого прибутком і корисливістю.

Кілька років тому я перейшов працювати в НАСА. Це — управління по освоєнню космічного простору. Літаю на "Х-15". Чудова універсальна машина. Вона стане космічним десантним човном для перельоту з супутника до планет. Є перспектива, що я скоро полечу до Місяця. Ти, напевне, читав — проект "Аполлон". Ось де нескінченні шляхи для розвою — безмір Космосу. Лети, добувай, відкривай! Для тебе — радість нового для людства — дорога вдосконалення!

Я вже згадав, що найбільша радість моя — політ. Звичайно, після радощів зустрічі з сім’єю. А може, й не після... Для мене якось нероздільне те й інше. Дивлюся в очі моїх дітей — бачу небо, зорі. Лечу в тиші косміч-ного простору — чую дзвінкий сміх дітей, бачу задумливі, тривожні очі Елі.

Незабутні хвилини, коли стартую. Коли вогняна стихія виносить мій корабель у безмірність. Я фізично відчуваю тоді концентровану могутність людського духу. Ти чуєш, Михай, не пальне виводить ракети в прос-тір, не хитра конструкція вчених, — то все лаштунки розуму. Дух клекоче за тими проявами, він розриває тягар гравітації, прагне звільнитись, здобути необмежену свободу.

Свобода! Лише її добували люди в плині Еволюції. Більше нічого! Не вогонь, не колесо, не машини, не ракети, не телескопи, не світогляди, не революції! То все віхи пошуків Свободи, жадоба Волі. Тягар гравітації міцно тримає нас на Землі. Ми завжди змагалися з ним. І в тій боротьбі мужніли, пізнавали саму себе, шукали розгадки. Вся Еволюція — то боротьба з гравітацією, з тяжінням. Вгору, вгору, вгору!

Жаль, що я не можу взяти тебе з собою в політ. Ти зрозумів би мої думки. В невагомості — особливі по-чуття. Інколи мені здається, що я виходжу за межі власного тіла, спостерігаю за собою з космічного простору. Я розповідав про таке явище Свамі. Він не здивувався, сказав, що це закономірно. При збільшенні швидкості ми входимо в сферу нових, топких енергій. Інші відчуття, інші емоції. Можлива навіть поява нових тіл, виник-нення невідомих раніше функцій і органів. Дивовижний час! Перед людьми — прекрасна путь. Чи вибере воно її? Ця думка тривожить всіх мислячих людей. Недаремно ж філософський симпозіум скликають під девізом: "Куди йде людина?" Куди?

Любий Михай! Хоч я тепер в Індії — прийми вітання й від моїх. Ти полюбиш їх, вони твої щирі друзі.

Пиши. Або — ще краще — їдь до Праги. Там зустрінемося.

Ти ще хочеш знати — чому я тут, в Індії?

Прочитав у науковому виданні про дивовижні досліди Свамі. Згадав про свою обіцянку. І поїхав. Пере-копався сам. Переказувати не буду. Все’дно, не повіриш. Приїдеш — побачиш.

Міцно цілую. Гаррі Ф.Соун"

Сагайдак склав листи в конверти. Встав з-за столу. Підійшов до вікна. Стало сумно. Чому? Щось невло-виме, щось незриме тривожило серце.

Довгі роки він будував — старанно, вперто, невтомно — притулок своєї душі, де відкладав усе, що зда-валося йому надійним, незаперечним, порядним. Він не хапав зірок з неба, але чесно, віддано працював, чемно ставився до поглядів інших, не ставав нікому на заваді. Одружився, створив сім’ю. Все, як в інших. Як в ін-ших… А тепер налетів вітер минулого, і тріщить недолуга споруда, і тяжко Михайлові, бо з

страхом бачить, що втрачено так багато часу і можливостей. Так, він віддався коханій роботі, прагнув до зірок, але чи стала праця для нього священною, чи був він чистим, самовідданим заради Істини? Ні, він не має права цього сказати! Він змовчував там, де треба було сказати, не чув там, де треба було прислухатись, підтримував там, де треба було заперечити. І павутина байдужості покрила душу, і розум теж непомітно став покриватися сірою пеленою. Ва-жче стало мислити, мріяти, дерзати. Дерзати! Про таке поняття навіть соромно говорити.

Друзі, ви хочете мого сердечного звіту! Ви бажаєте знати, як я виконую обітницю? Що я скажу вам? Що напишу, що розповім при зустрічі? Десь я помилився. Десь поспішив скочити в бурхливий потік, який поніс мене в туман. А пізніше — байдужість, втома. Ви правду пишете, що без Неї неможливо стати Новою Людиною. Без коханої, без друга, без жінки, яка відчуватиме кожен ваш подих, кожен рух душі й серця.

Скажу відверто — я не зустрів її. Вже давно збагнув це, але мовчу, звик, не хочу ворушити, руйнувати звичного ритму життя. Але ж це лицемірство. І приходить відплата — вона десь недалеко, я відчуваю.

Як же це сталося? Коли?

Далекий сорок другий рік. Вибралися з полону, потрапили до югославських партизанів. Свамі й Гаррі по-їхали до своїх, попрощавшись з Сагайдаком. А він залишився з партизанами. Ночував у печерах, під небом, у снігах. Ходив у рейди, дружив з хорватами, сербами, чорногорцями. Які то славні люди! Диво дивне, як у лю-дей в грізний час розкривається серце, виявляючи скарби душі. Прості селяни чи лісоруби показували в боях та походах таку мужність, таку щедрість духу, яка ніколи б не прокинулася в звичайний час.

Михайло любив слухати їхні пісні. Вони нагадували рідну Україну. Той же сум навівало козацьке мину-ле, такий же вогняний гумор та

веселощі, та ж надія на майбуття. Спільні елементи вбрання, народні звичаї та прислів’я, і найголовніше — мова. Десь у сутінках історії розділилися рідні брати, розійшлися по різних зем-лях. Та не забуло серце братерське про єдину кров, серед бурі ворожої пізнає одне одного, і брат брату руку дає на спілку незламну, яку ніхто не розірве.

Були рани, були бої. Всього було. Та скінчилася війна. І Сагайдак повернувся додому. Його заарештува-ли — як вийшов з полону, хто допоміг, чому залишився в Югославії?

Йому не вірили. Над розповіддю про втечу з каменоломні сміялися. А потім — обурювалися впертістю. Для чого казочки? Чому нема відвертості? Відвертість полегшить покарання. За що покарання? За таємний зв’я-зок з іноземною агентурою. Є відомості. Краще, щоб він признався сам. Нема в чому? Дуже сумно. Певне, він втратив у своїх мандрах на чужині останні крихти патріотизму.

Сагайдаку пощастило повідомити рідних. Йому вислали дещо з одежі, поїсти. Підтримали. Справу роз-бирали. Запитували в союзних державах, шукали документів. Нарешті звільнили. Дозволили їхати на Україну.

Рідне село було спалене. Половина людей знищена в час окупації, багато знайомих і товаришів не повер-нулося з війни. Та хати відбудовувалися, народилися нові діти. Життя брало своє…

Сагайдак поступив до університету. Хотілося здійснити стару, заповітну мрію — стати астрономом. Жив у куточку в старої жінки, платив чотириста карбованців. Вночі вставав, засвічував лампочку, полював за бло-щицями, роздушував їх і кидав у відро. Раненько біг на станцію, вивантажував мішки з вагонів або вугілля з платформ. Отримавши заробіток, поспішав до їдальні, наїдався на цілий день і прямував до університету. Інко-ли мати привозила клунок, так званий "сидір". Тоді розкошував, смакуючи разом з товаришами-

однокурсниками домашню ковбасу або смажену картоплю. Всього було — холоду й голоду. Та те забулося, а залишилися в пам’яті палкі суперечки про походження Всесвіту, про далекі планети, про нові гіпотези, які по-трясали фундамент сучасної фізики.

Потім аспірантура. Зустрілася Ніна. Де вони зустрілися? Здається, на якійсь вечірці в знайомих. Було ве-село. Було легко й невимушено. Грала музика, іскрилося в пляшках шампанське. їх познайомили. Сині великі очі. Кучері. Живий ангел. Вони танцювали. У ангела була струнка постать і високий бюст. Вона дивилася на Сагайдака віддано й загадково. Ох, ці загадкові жіночі погляди! Сповнені таємниці й обіцянки. Вони нічого не мають за душею, нічогісінько не виконують з того, що обіцяють! Мара, піна, скоротечність ілюзорної насолоди. А потім — порожнеча. Буденщина, сіра повсякденність, пошуки нових пригод, нової "таємниці".

Ніна мала міцну хватку. Вона не обмежилася поцілунками та обіймами. їхні стосунки оформив загс. Були привітання, весілля, медовий місяць. Чому медовий? Що за ідіотське поняття? До чого тут любов і мед? Там, де солодощі, — кохання нема. Кохання — яке воно? Може, це якась наївна книжкова формула? Він не знає, не звідав. Він не вірив у нього, точніше, зневірився. Бо звик, звик до зручності, до павутини побуту. Крила жагу-чого пошуку, мрії повісив десь на кілочку байдужості. Жорстоко? А хіба не так? І навіть зорі — далекі, прекра-сні світи — перетворив у знаряддя для дисертації. Ха-ха! Спробуй заперечити! Зорі і наукове звання. Ступінь доктора і Безмежність. Таємниця квазарів і висока зарплатня. "А на скільки у вашого чоловіка підвищиться зарплатня?" "О чудово! Можна буде купити нові меблі". "У вашого чоловіка чудові перспективи..."

А хлопці-космонавти літають понад Землею. Літають в мініатюрній металевій шкаралупі. І хто скаже, що їх чекає там? А геологи йдуть над гірськими потоками, і найменший камінчик може кинути їх в бурхливий по-тік, на скелі. А хлібороб витирає спітніле, запилене чоло, і спина в

нього ниє й гуде від страшної напруги. Чи знав, чи звідав він таку напругу? Чи відчував себе над прірвою?

Свамі, Гаррі, що я відповім па ваші листи, на вашу відвертість? Я заплутався, як муха в павутинні. Міг і не зробив, прагнув і не досяг, мав можливості і одвернувся від них. Мав… чи, може, ні? Не знаю… Знаю лиш одне — я порушив юнацьку обітницю, я вибрав спокій, затишок. Мені гірко, важко, соромно…

Михайло знову підійшов до столу, сів на стілець. Писати? Оповідати про себе? Не варто. На такі чудові листи відповідати мінором. Не можна. Краще при зустрічі. Очі до очей. Серце до серця. Так буде краще…

Він узяв листочок чистого паперу. Написав адресу. "Свамі Рішідева. Дарджилінг. Сіккім. Індія".

Потім короткий текст: "Вітаю, цілую обох — Свамі, Гаррі. Нічого не забув, бомба часу вибухнула. По-дробиці при зустрічі, буду на симпозіумі в Празі. Михайло Сагайдак"

Він натиснув кнопку дзвінка. До кабінету зайшла Валя. Вона жадібно дивилася на пакет з марками.

— Вже прочитали, Михайле Кузьмичу?

— Вже, голубонько. Візьми собі. Тільки адресу залиш.

— Ой, дякую вам! Це в мене таке поповнення колекції! Подруга вмре з заздрощів.

Сагайдак сумно усміхнувся. Ось, маєш. Навіть у такій дрібничці вже виявляється зародок ревнощів, зма-гання. "Моя колекція неповторна". А чому не шукати для подруги? Чому не горіти заради товариша? Бажати, щоб у нього була неповторна колекція?

— Валю, пошли телеграму, будь ласка…

— З охотою. Куди вам?

— В Індію. За кордон, здається, дорожче?

— По п’ятдесят копійок слово. Чи по тридцять. Забула.

— Ого. Ну, нічого, зараз підемо до касира, я отримаю відпускні. П’ятнадцять карбованців вистачить… Гайда…

Сагайдак відрядив Валю на пошту, сховав гроші в кишеню, повернувся до кабінету. Заглянув Сашко, за-питав:

— Ну як квазари?

— Не до квазарів, — махнув рукою Сагайдак.

— А що сталося? У вас обличчя якесь… збентежене.

— Як тобі пояснити? Минуле… Давні друзі прислали вістку, ну й… згадалося…

— Розумію, — солідно хитнув головою Сашко. — Минуле буває сумним. Ну нічого, в день народження треба відкинути сум…

— Це правда, — усміхнувся Михайло. — До біса печаль. Будемо веселитись. Знаєш — щось мені не пра-цюється. Залишаю всі бебехи тобі, наведи порядок. А я пішов. Отже, домовились — о шостій в ресторані "Мос-ква".

— Єсть! Буде зроблено, — сказав Сашко, підморгуючи.

Сагайдак вийшов з обсерваторії. Сонце підбилося високо, над яблунями гули-дзвеніли золоті рої бджіл. На грядці порався садівник. Михайло поволі наблизився до нього, зупинився. Яків підвів голову, приязно кив-нув.

— Весняний настрій? Славна погода. Не всидиш в кабінеті. Та й правду кажучи — якась дивна наука те-пер пішла. Все папери, папери. Люди сидять по коморах. Душно. А надворі — краса яка. Дух завмирає від ра-дості. Послухайте, як співають бджоли… О, чуєте? А соловейко як заливається? То він сонце хвалить. Справжнісіньку молитву читає, не те що в церкві, за плату. Соловейко безплатно…

Сагайдак вислухав довгу тираду дядька Якова, зітхнув і сказав:

— Так, так. Це ви правду кажете. Наука дещо одійшла від живої природи. Багато теорій — мертвих і не-мічних. Багато вказівок, наказів. А розуміння — мало…

— Отож-бо й є, — вдоволено озвався садівник. — Не все те, що нове, — гарне…

— А от скажіть, Якове, навіщо живе людина? Для чого? Як ви мислите? Тільки по-своєму скажіть, не цитуйте біблії…

— Ха-ха, далася вам та біблія взнаки. Там багато мудрості, Михайле Кузьмичу. Проте скажу своїми сло-вами. Людина приходить в цей світ, щоб діяти добро. Як сонце…

— Сонце?

— Еге ж, воно. Гляньте — сонце не питає, чи треба вам його променя, чи не треба. Дає — і все. А то вже твоя справа — прийняти чи не прийняти. Так і людина. Мусить давати добро, не думаючи — приймуть чи ні…

— Дивно говорите, — сказав задумливо Сагайдак. — Але ж сонце й шкоду робить. Можна одержати со-нячний удар, можна спалити шкіру, пожежі бувають від сонця, засухи…

— Е, немудро говорите, — похитав докірливо головою садівник. — То вже не сонце винне. А люди. Во-да може крутити турбіни, а може зруйнувати село, потопити людей. І все так. І добро теж. Добро для нерозум-ного, для злочинного — неприємне. Тут вже треба роздивлятися — що й куди. Не можна ж рівняти злодія чи трудящого…

— Ну що ж, може, й так. Дякую вам, до побачення.

— Ходіть здорові, бувайте…

Сагайдак вийшов на вулицю, постояв, задумавшись. Так просто? Так буденно? Жити, щоб діяти добро. Невже в цьому розгадка? А якщо твоє добро комусь здається злом — тоді вважати його злочинцем і негідни-ком? Чи не надто прямолінійне рішення? Ні, щось не так. І далеко від єдності, про яку мріє Свамі…

Він поглянув на годинник. Пів на третю. Ще лишилося досить часу, можна погуляти. Йшов по проспек-ту, дивився на машини, на перехожих, на веселих весняних дівчат. На Сагайдака поглядали цікаво, усміхалися зманливо, примружувалися таємниче. Як завжди, як завжди. Даремно, вже не вірить він, не потягнеться назу-стріч поклику, бо знає — нема таємниці. А все-таки серце тьохкає, і солодка млість розливається в грудях. При-рода, природа… Наробила машинок, біологічних маріонеток. Ми гадаємо, що вільні, ми проповідуємо свободу волі. А де вона? Смикнула весна за мотузочку, і забуваються клятви, обіцянки, чесноти. Гігантська машина — незбагненна й парадоксальна. Навіщо їй розум, навіщо могутній людський дух? Могла обійтися інстинктами. Ні, подарувала страшний дарунок тварині, залишила напризволяще. Змагайся сам з собою! Чи можна познуща-тися дотепніше, жорстокіше? Космічний розум і предковічні почуття. Дух

неосяжності й обмежене жалюгідне тіло. Трансцендентні поривання і фізіологія. Як сталося, що в одній істоті скупчилося стільки різних еволюцій — від амеби до мислячої істоти? Чи це вибрик Природи, неймовірна випадковість на всю Світобудову, чи, мо-же, експеримент вищих мислячих істот? Якщо експеримент, то жорстокий. Свамі хоче сублімувати людину, збратати світ, зробити його єдиним. Ми робимо це в соціології? Чи близько фініш? Чи скоро жаданий берег рівності й братерства? А що ж казати про духовну єдність? Може, химери? Може, самозаспокоєння, благородна гра чесної мислі?

Де ж істина? Як об’єктивно розпізнати її?

Сагайдак підійшов до пивної, постояв. Випити, чи що? Припікає, треба остудитись трохи. Він став у чер-гу за низеньким чоловічком з червоним носом. Той озирнувся, приязно усміхнувся Сагайдаку. Вийняв з-за па-зухи велику суху тараню. Понюхав.

— Угости, брате. Пиво твоє — тараня моя. Іде?

— Іде, — весело згодився Сагайдак.

Він замовив чотири бокали нива, поставив їх на дно широкого барила. Новий знайомий метушився, роз-ривав тараню, щедро простягав Михайлові більший шматок. Пив пінистий напій, розхвалював:

— Аж з Херсона привезли. Класна таранька. їхав мій кум туди по труби. Я й кажу — не забудь тарані. До пива — незамінна. Він таки привіз. Без тарані — яке то пиво!

Сагайдак пив, нюхав тараньку, жував червонуваті волокна, підхвалював. А п’яничка, розійшовшись, про-повідував:

— Ось ти, видно по-всьому, вчений чоловік. Вчений, правда? А добрий. Розумієш мене. А жінка, жінка моя! Неграмотна ж баба, а кляне.

Лає. Каже, нащо я з тобою, з іродом, зв’язалася? Все життя мучуся. А чому вона мучиться? Я ж веселий чоловік! Правда ж — веселий? От ти одразу це примітив. Не соромишся пити зі мною. Не гребуєш. А вона каже — з тобою соромно йти по вулиці. О, я їй скажу — зі мною великі люди п’ють. Вгощають мене… Ти мені кориш? Кориш — да? Ходімо до мене, я жінці покажу тебе. Скажу — дивись, ди-вись, сука, які в мене друззя. А ти кажеш — соромно! Я веселий чоловік… Хочеш ще тараньки?

— Дякую, не хочу. Мені вже пора. Мене чекають…

— Жаль. А то б я тебе новів до жінки. Я б їй показав… Знаєш що — дай полтиник. На тобі тараньку. Ви-п’єш ще пива. Вгостиш товаришів. Я не жадний — візьми…

Михайло вийняв полтиника, обміняв на тараньку. Що тут скажеш? Чесна гра. Спробуй повчати цього чоловіка, вій вибатькує тебе, вилає, ще й наволоччю вважатиме. О Свамі, Свамі, який же ключик знайти до без-лічі розмаїтих замків у душах людей, щоб привести їх до чистого людського образу?

Сагайдак почекав тролейбуса, сів у нього, доїхав до філармонії. Вільного часу залишалося дві години. Він зійшов алеями до пішохідного моста, перебрався на пляж. Прибережні піски кишіли тілами, весело щебета-ли діти, дівчата демонстрували стрункі засмаглі ноги, хлопці скептично розглядали їх, зневажливо оцінювали.

Михайло пройшов понад берегом, подалі від товпища, роздягнувся. З насолодою проплив до буйка й на-зад. Стало радісно, легко. Здавалося, вода зняла якусь павутину, освіжила, влила в тіло новий ритм. І дівчата вже стали привабливішими, цнотливішими, і хлопці серйознішими, і життя значним, сповненим смислу, і міно-рні думки — вибриками підсвідомості. Може, й справді так? Треба жити вільно, весело, не задумуючись над вічними проблемами буття. Потік життя

несе, несе протягом мільярдів років. Він знає, куди нести. Адже доніс нас від амеби до людини? Чому ж тепер розгубленість?

Одягнувшись, Михайло повернувся назад, до парку. Погулявши трохи серед юрби, попрямував до ресто-рану "Москва".

Ніна вже чекала його на другому поверсі. Сходилися гості, віталися, поздоровляли з днем народження, складали в кутку подарунки. Сервізи, статуетки, якісь коробки, книги. Михайло дивився на все те з прихованим почуттям незручності, морщився. Навіщо? Для чого? Ну ще зрозуміло, коли дарують молодятам, які не мають ні кола, ні двора. Перші кроки. А в нього є квартира, досить всього. Навіщо ці гори посуду, фігурки, купа непо-требу? Дурна традиція, дикунський звичай...

Ніна всім усміхалася, сяяла, як повний місяць. Михайло потискував руки докторам, кандидатам, академі-кам, членам-кореспондентам. Метрдотель розсаджував людей за столами, грала музика.

Ось прийшов науковий керівник Михайла професор Будьласка. Дружньо поплескує Сагайдака по плечу, суне пухку п’ятірню в долоню. Важко дихає, похрипуючи.

— Славна компанія, славна. Пху-пху... У грудях заклало, треба промочити. Сподіваюся, коньячок буде? Хе-хе. Грішний — люблю коньячок. Ну як там дисертація — одлежується? Нічого, нічого, розмочимо сьогодні трошечки. Вже недовго ждати. Добрячий подарунок на іменини — доктор наук. Це буде мій подарунок. Що? Ха-ха, не треба вдячності, я ж тебе люблю. Де там мені сісти? Мені не треба по чину, аби дівчина гарна поряд. Ха-ха. Добре, що жінка захворіла, хоч підморгну якійсь. Пху, пху, Жартую... Драстуйте, Ніночко. Ви чарівна сьогодні. Ангел. Русалка...

— Ну що ви, Саво Микитовичу, яка там русалка! Минулося...

— Нічого, нічого, — поблискував вологим поглядом професор, — ще позмагаєтесь з молодими. Хе-хе… Якби мені з пліч років двадцять, я б походив, походив! Ви, Михайле Кузьмичу, не ображайтесь — я так, по-старечому. Очі бачать, а зуб не бере! Пху, пху! Викришився мій зуб, ха-ха! Ну, де мені тут сідати, — ведіть…

Ніна повела професора, всадовила на чільному місці серед поважних гостей. Михайло роблено усміхав-ся, потискував руки, відповідав на привітання. В душі канудило, сам собі здавався нещирим, нечесним. Не лю-дина, а якийсь гравець у поганій провінційній виставі. Прийшов Сашко. Ніяково — боком, попід стіною — на-близився до Сагайдака, ткнув у руки букетик незабудок. Почухмаривши руде волосся, грубувато сказав, прихо-вуючи соромливість:

— Поздоровляю. Прийміть від щирості. Їздив за місто, назбирав…

— За це — спасибі, — розчулився Михайло, нюхаючи квіти. — Полем запахло. Свіжістю. Випещених квітів багато, а таких — нема. Ну — догодив. Молодчина ти… Іди сідай…

— А може, я піду? Га? А то — як біла ворона. Іч, який рій вчений зібрався…

— Не валяй дурня. Сам будеш вченим незабаром.

— Та справа не в званні. Костюма в мене порядного нема.

— Не будь ідіотом, — розсердився Сагайдак. — Сідай, вибирай дівчину чи жіночку до смаку, потанцю-єш.

Сашко, заховавши вузлуваті руки за спину, несміливо рушив до столу. Ніна скептично оглянула його, підбігла до чоловіка.

— А ця потороча нащо? Хто його запросив?

— Я, Ніночко. Це мій помічник. Сашко…

— Ой Михасику, ти як утнеш! І нащо тобі всяких там запрошувати? Який толк з цього?

— Ніно! — тремтячим голосом прошепотів Михайло. — Ніно, що ти говориш? Як ти смієш?

Жінка зиркнула в багрове обличчя Михайла, поплескала долонею по його руці.

— Ну-ну, я пожартувала. Хай буде! Скипів одразу. Не можна слова сказати. До речі, давай сюди відпус-кні. Отримав?

— Отримав. Тільки ж незручно тепер…

— Чого там незручно. Резерв буде, може, переп’ють, переїдять заплановане. Не тратився?

— П’ятнадцять карбованців на телеграму.

— Збожеволів. За п’ятнадцять карбованців сотню телеграм можна послати.

— За кордон дорожче. Вченому з Індії. Старий знайомий…

— А-а! Ну це можна. Дозволяю. Може, згодиться. Що ж — почнемо. Сідай до столу…

Гості з шумом займали місця, дзенькотів посуд, розливалися вина. Підвівся професор Будьласка, підняв бокал, наповнений шампанським, примруживши око, глянув на світло.

— Дозвольте мені… пху, пху… як старшому товаришу новонародженого Михайла… розпочати цей уро-чистий вечір. Президії обирати не будемо? Ні? Прийнято одноголосно. Почесну президію? В почесній президії будуть жінки — присутні й неприсутні. Що? Заперечень нема? Ха-ха, порядок денний, чи то пак, вечірній, ві-домий. Перший тост — за Сагайдака, за іменинника! А оскільки — пху, пху! — ніякий сагайдак не буває без стріли, то вип’ємо і за його стрілу — за божественну Ніночку.

Гості весело залементували, випили. Ніна розчервонілася, задоволено сміялася. Запрацювали щелепи, зуби. Забрязкотіли виделки, тарілки.

Підвівся академік Мисочка, геолог. Він розповів якийсь анекдот, присутні реготали, пили перцівку, ап-лодували. Заграв джаз. Про іменинника забули, вій існував лише, як символ, як заголовок, під яким можна пи-сати що завгодно.

Сагайдак сидів за столом з маскою посмішки, пив, майже не закушуючи. Дивився посоловілим поглядом на метушню, намагався розібратися в хаосі думок, які плуталися в свідомості. А до чого тут день народження? До чого тут він? Його професія астронома? Його зорі, що пливуть у неосяжності? Кому вони потрібні? Вони десь там, у безмірі, — чисті, полум’яні… А тут — ситі люди, химерна музика, плоский гумор і порожнеча. По-рожнеча в душі… Де мисль? Де інтелект? Де результат напружених пошуків думки й чуття тисяч і тисяч лю-дей? Колись теж галасували, танцювали біля вогнища, розбивали кістки мамута об камінь, висмоктували кров і мозок, п’яніючи від предковічної снаги тваринності. Було таке! Але ж то було під зорями, під кронами велетнів дерев, було після вдалого полювання. І не вибирали там достойних чи недостойних, а гуляли всім племенем, всім родом, славлячи умілість мисливців, радіючи, що на довгий час голодні ночі й дні відігнані від людей стійбища.

Невже нічого не змінилося? Лише виникла плівочка культурності, створилися компоненти цивілізації: замість печери — будинки, замість вогнища — неонові лампи, замість сирої кістки — вишукані блюда, замість звіриних шкур — нейлонові тканини!

— Що з тобою, Михасику? — шепоче на вухо Ніночка. — Чому ти звіром дивишся на людей? Вечір про-ходить класно, гості задоволені. Може, тобі погано? Може, занудило?.. Ти поменше пий...

— Класно, еге? — п’яно усміхнувся Михайло. — Кажеш, гості вдоволені? Це — ха-а-арашо... Харра-шо...

— Дуже, — раділа Ніна, роблячи губи сердечком. — Хоч і витрати, зате реклама чудова. Поїдемо в Гаг-ру, потім — Прага, потім — доктора матимеш. А там будемо думати про членкора. Ой Михасику, ти лише мене слухай, я тебе випхаю на вершину...

Ха-ха! Вона випхає на вершину. На вершину — випхає. Це здорово! Це геніально. І сяде Сагайдак на ве-ршині, і буде рохкати по-свинячому на зорі. А може, й зорі вже йому будуть не потрібні? А нащо — коли на вершині? Геніально! А Свамі Рішідева мріє про збратаний світ. А Гаррі хоче вирватися з полону земного тя-жіння. Ха-ха, смішні диваки. Не летіти, а випхатися на вершину. І всі проблеми вирішені...

Все змішалося перед очима Сагайдака. Тіш, розмаїті тіні. Нічого не вирізниш серед них. Нічого. Хіба лише очі. Чиї то очі? Здається, Сашкові. Серед павутини диму, чаду, жадібних тіл, парфумів — докірливі, стро-гі, золотисто-карі очі...

Слово друге. Куди йде людина?

Хто у всі світи проник своєю думкою і не захоплений жодним з них, той наречеться Переможцем, бо всі світи переміг він.

ГАУТАМА

Вони зустрілися на алеї густого саду, що оточував празький Палац конгресів. Сагайдак самотньо прогу-лювався поміж кущами троянд, вдихав тонкий аромат квітів, прислухався до щебетання птахів, які щасливо вовтузилися серед листя дерев. Здалеку пролупав мелодійний звук — удар гонга. То був знак, що незабаром почнеться перше засідання симпозіуму. Михайло з жалем поглянув на затишний куточок саду, повернувся, щоб рушити назад, і побачив їх…

Гаррі й Свамі стояли в кінці алеї й дивились на нього. Він задихнувся від хвилювання, не знати навіщо поправив лацкани піджака, кинувся вперед. Свамі розкрив обійми. Сагайдак відчув, як його потрясає незрима, непереможна хвиля зворушення. Здавалося — гора минулого упала на нього, ті осколки вибухнули розмаїтим полум’ям чуттів, замкнули вуста. Не було звичайних земних слів, не вистачало їх. Давні друзі взялися за руки, дивилися один одному в очі, мудра тиша мовчання пливла над ними.

Прозвучав другий гонг. Михайло витер сльози радості, одступив трохи, оглянув високу тонку постать Свамі в білому вбранні, замилувався величним обличчям, на якому контрастували сива густа борода й чорні полум’яні очі.

— Ти, як бог, Свамі, — прошепотів він.

— Ти в полоні майї, друже, — м’яко заперечив індус. — Моя старенька, зморщена матінка — божество для мене. Не захоплюйся формою. У нас в Індії багато садху-розбійників, які мають богоподібну зовнішність…

— Симпозіум почався за межами Палацу, — усміхнувся Гаррі. — Давай же, Михай, глянь і на мене. На кого схожий я?

— Тепер на Джека Лондона, — сказав жартома Сагайдак, дружньо тиснучи руку американцю. — А на фотографії — супермен. Та ще й у військовому. Цивільне вбрання тобі до лиця… До речі, ви отримали мою телеграму?

— Так, — відповів індус. — А листа не було. Сподіваємось почути від тебе про все…

— Тепер? — зів’ялим голосом промовив Сагайдак. — Уже пізно… За хвилину — відкриття симпозіуму.

— Зустрінемось в перерві, — згодився індус. — Але ти посмутнів, друже. Тобі не хочеться розповідати? В тебе щось не гаразд?

— Друзі, — важко озвався Михайло. — Одверто кажу — не все добре у мене. Роздоріжжя. Знаєте, як бу-ває в лісі — один крок зробиш в бік од стежечки… і заблукаєш… Потім никаєш серед хащі довго, довго і не відаєш, як вибратися з гущавини без провідника. Так і я…

Свамі взяв двома пальцями білосніжну квітку троянди, пригнув її, поклав на долоню. На пелюстках за-тремтіли райдужним блиском прозорі краплі роси.

— Дивись, Михайле. Вона не питає дороги, п’є сонячний промінь, повертає йому красу і плід. Постав кущ троянди в кімнаті, рослина повернеться до вікна, потягнеться туди, де світло…

— Якщо в кімнаті є вікно, — сумно сказав Сагайдак, дивлячись собі під йоги. — Тут складніше, Свамі. Павутина. Я вже давно заплутався в ній. Давня обітниця, яку ми приймали разом, інерція ума, біль душі… Я не знаю, як бути. З одного боку, великі можливості. З іншого — фатум…

— Фатум — для безвільних, — суворо сказав Свамі. — Карма в точному перекладі — дія. Сидиш — ні-куди не вийдеш. Ідеш — неодмінно прийдеш, коли знаєш, чого прагнеш…

— Дивно, — сказав Гаррі, поклавши долоню на плече Михайла. — Ти знаєш — я гадав, що тобі легше, ніж мені. Астрофізик, небо перед тобою, неосяжність. Дух повниться радістю. Я — пілот. Я зв’язаний з маши-нами, планами, обмеженням можливостей.

— Ти не розумієш, Гаррі, — зітхнув Михайло. — Мова йде не про зовнішнє. Я, може, в кращому стані, ніж ви обоє. Особисте, внутрішнє…

— Не треба тепер, — сказав Свамі. — Я збагнув. Інколи краще буря, ніж тиша. Павутина — це страшно. Майже незрима, а втримує великих і сильних комах. Є крила, є прагнення, видно простір, а не можна летіти. Махаєш крилами — і па місці…

— А потім — наближається павук, — тихо докінчив Сагайдак.

— Ясно, — кивнув Гаррі. — Тепер трохи прояснилося. Вона?

— І вона, — уточнив Михайло. — Ти правду сказав, Свамі, — краще буря…

Рішідева чудним поглядом подивився на товариша, задумливо відповів:

— Це буде.

— Що?

— Буря. По закону протилежностей. Де збирається багато павутини — там жди пожежі. Потім — обіт-ниця. Ти пам’ятаєш, що я тобі казав тоді, в горах?

— Я гадав — жарти, абстракція…

— А тепер — не гадаєш?

— Не знаю. Не певен. Це так далеко від практики…

— Помиляєшся, Михайле. І пересвідчишся в цьому. Але пора. В перерві зустрінемось. На цьому ж місці. Гаразд?

— Гаразд.

— Тоді ходімо…

Друзі розійшлися. Сагайдак знайшов свою делегацію у великому фойє палацу. Керівник академік Бере-говий занепокоєно оглядав своїх підзвітних, як квочка курчат, все повторював напуття:

— Дивіться ж, товариші, не давайте наплювати собі в кашу. Знаєте, як вони вміють єхидно підкинути словечко-друге? Ви теж не лізьте в кишеню за словом. Не лізьте… А з іншого боку — остерігайтесь лівацтва. Знаєте — буває заносить, заносить… хочеться покрасуватися фразою, ерудицією, незвичайною думкою! Бій-тесь таких завихрень. А то слово — не горобець, вилетить — тоді виправдовуйся…

— По-моєму — нічого страшного нема, — знизав плечима Михайло. — Обмін думками. І ми виграємо, й вони. А втім, що означає — вони? Тут десятки шкіл…

— Отож-бо, отож-бо! — посварився пальцем академік. — Десятки. А наша — одна-єдина. Будемо стоя-ти, як фортеця…

— Наука не фортеця, — заперечив Сагайдак. — Наука більше схожа на штурмове військо. Вічно в похо-ді!..

— О, бачте, — розвів руками Береговий, докірливо оглядаючи учасників делегації. — Навіть між собою не маємо узгодженості. Як же тоді там? Товариші, я надіюсь на вашу статечність і розсудливість. Пора…

Широкі двері головного залу розчинилися, розмаїтий натовп учених та журналістів почав розтікатися по ярусах амфітеатру. Учасники симпозіуму займали місця довкола круглого стола. Михайло сів, оглянув зал. На темно-синьому склепінні мерехтіли неонові зорі, в численних нішах стін видно було строгі й задумливі обличчя древніх та сучасних учених.

"Гарно, — подумав Михайло. — Настроює на високий лад".

Запала тиша. За круглим столом встав президент Чехословацької Академії, відомий філософ Вацлав Дрда. На худорлявому аскетичному обличчі, порізаному суворими зморшками, усміхалися сині дитячі очі. Зда-валося, вони почали жити окремим від тіла життям, передаючи в своєму м’якому сяйві почуття старого вчено-го:

— Друзі, панове, брати! Вітаю всіх вас. Різних, близьких і далеких, прихильників і супротивників. Як ба-чите, всі ми зібралися за круглим столом. Не для війни, не для вбивства, не для суду над єретичними ідеями. Ми маємо різні погляди на світ, на покликання людини, на перспективи поступу, та вони — не ворожі. Доказом цього є круглий стіл. Різні клітини духу людського хоч на кілька днів створюють єдиний організм. Чи не про-образ це нашого майбуття? Єдність у множинності?

За спиною президента загорівся блакитним полум’ям великий екран. Делегати схвалювали слова Дрди. Та враз поміж тими вогнями замерехтіли багрові спалахи — різкі й тривожні.

— Гості бажають заперечити, — кивнув президент. — Це добре. Одразу вимальовується порядок веден-ня засідання. Не доповіді, а жива бесіда всіх учасників. Чи не так?

Блакитний вибух екрана схвалив пропозицію Дрди.

— Симпозіум розпочався, — сказав вчений. — Хто хотів заперечити мені — говоріть. Аудиторія слухає, радіостанції Праги транслюють нашу бесіду для всієї планети. Отже — "Куди йде людина?"

На екрані виникли слова: "Виступає доктор Шілке. Федеративна Республіка Німеччини".

За столом заворушився поважний, огрядний учений. Крізь пенсне холодно блиснули сірі очі. Почулися спокійні різкі слова:

— Пан Дрда з люб’язністю господаря одразу встановлює єдиний музичний ключ для всього симпозіуму. На жаль — це неможливо. Ми вчені, а факти — сувора річ. Куди ж іде Людина? В ніщо. Вона є породженням ефемерного Випадку, математичною грою Безмежності. Результат цієї гри — теж ніщо. Обґрунтовую своє пе-реконання. Ми знаємо історію. Ми знаємо передісторію з легенд, переказів, міфів, епосу різних народів. Всюди — бій особи з групою, народу з народом, континенту з континентом, ідеї з ідеєю. Народження, недовге існування, занепад, смерть. І виникнення нового. І повторення давно пройденого в іншій формі. Ви скажете — ци-вілізація, могутність техніки, культура? Я запитаю вас — могутність порівняно з чим? Де взірець для співстав-лення? Безмежність? їй байдуже до наших мір, вона не знає координат. Попередні покоління, їхня убогість? Але ж ознака поступу —

наближення до Істини. Хіба нагромадження техніки та інформації про світ розкриває нам лик Істини?

Ми запитуємо — куди йде Людина? Я відповідаю — нікуди. З ніщо в нікуди. Коло, закляте коло серед вакууму. Небуття — єдина реальність. Вона була, є, буде, якщо можна до неї застосувати ці поняття зі світу Буття. Що ж таке Буття? Частинний випадок Небуття, якась ймовірність у мороці, в тиші неіснуючого. Виникнувши, Буття одразу ж вступає в протиріччя з Небуттям. Небуття всеосяжне. Воно універсальний, вічний закон. Все те, що в протиріччі з ним, — неодмінно зникне, розтане серед океану великої Тьми. Саме тому в нашому ефемерному світі ми бачимо вічний бій. Світ незаконний, він приречений, він є піна, хвороба на неосяжному тлі Небуття. І чим швидше він зникне, тим краще для всіх нас. Тиша, спокій, Нірвана…

На екрані спалахнув напис: "Свамі Рішідева. Індія". Михайло поглянув на протилежний бік зали — там звелася за столом висока біла постать, почулися суворі слова:

— Ви скористалися символом Сходу, вживши його недоречно. Вчені буддисти скажуть вам: хто досяг-нув Нірвани — спокою не має. Нірвана — вища точка піраміди земного життя, сублімація фізичного, чуттєвого й ментального життя в житті духу. Можна вважати небуттям земне життя з його хаотичністю і непослідовністю. А Нірвана — кипіння невикипаюче…

— Термінологічна різниця, — холодію сказав Шілке.

— Не тільки, — заперечив індус. — У своєму апокаліптичному аналізі Буття ви ігнорували причин-ність…

— Поясніть…

— Небуття не може породити наслідок. Одноманітність неспроможна перейти в розмаїтість. Світ — кон-гломерат причин і наслідків. Він не виник з нічого, він не може зникнути в ніщо. Безупинне уточнення й ево-люція — ось його шлях. Велична спіраль розуму й краси серед Безмежності — ось що таке Буття.

— Буття — роздвоєне й вороже в своїй основі, — незворушно сказав німець. — Якби воно було органіч-ним плодом Космосу, його суттю, то в ньому не було б антагонізму.

— Природа — гармонійна, — мовив Свамі Рішідева. — Лише свобода волі порушує рівновагу. На Землі її порушують люди.

— Природа — кривава Калі, — усміхнувся іронічно Шілке. — Ви — мудреці Сходу — самі дали цей ви-разний символ, на який не можна дивитись без огиди. Зате він точний науково. Сваволя й само-пожирання ма-теріальних форм, що виникли, як привид, серед неосяжності Небуття. Природа? Ви її вважаєте гармонійною? Підіть у ліс, гляньте в краплю води під мікроскопом. Всюди — пожирання, всюди торжество сили над слабіс-тю, хитрощів над довірливістю, сваволі — над безправністю. Світ мікробів, фауна, флора — все живе доводить неспростовно цю думку. Навіть космічні тіла свідчать те саме — зіткнення галактик, вибухи планет та зірок, грандіозні небесні катаклізми. Шановний колего, високоповажні панове, не будьмо сліпцями.

— Ви добре сказали — не будьмо сліпцями. Ви бачите в природі самопоїдання, а я — жертву. Земля же-ртвує нам свою плоть, сонце — промені, флора — свою тканину, напоєну сонцем, людина сповнює простір хвилями творящої думки, прагнучи охопити нею безмежність. Ні, друзі, людина не породження порожнечі й небуття. Вона — дитя Вічності, вона — безсмертна. Можна говорити лише про ступені її самоусвідомлення, підйом чи дегенерацію, поступ чи занепад. Кривава Калі — то лише ілюзія, то майя, то видимість для тих, які не можуть сягнути поглядом в надра причинності. І, нарешті, залишається

запитати шановного вченого: який же висновок вивести з такого світогляду? Що діяти людині?

Шілке поправив пенсне, промовчав. У залі зашуміли, зашушукалися. Почувся сміх в секторі журналістів.

— Готуватись до Небуття, — серйозно сказав Шілке. — І ви даремно смієтеся! Хіба грізна безглуздість останніх епох не переконує вас в абсурдності життя? Найбільші зусилля людського генія кинуті під ноги нікче-мним політиканам. Кожен з нас може сподіватися на Бога чи на добру долю лише до того часу, доки не зітк-неться з катастрофою. Кожен зустрічається зі смертю наодинці. Хто скаже, яка трагедія, яка безодня розгорта-ється перед враженим духом, коли він розгортає запону тайни і вливається в Небуття?

Німець сів. І одразу ж з’явився напис: "Моріс де Морль. Франція". Спалахнули прожектори, тонко заспі-вали телекамери. В променях юпітерів з’явився професор де Морль, відомий соціолог, ще молодий учений — елегантний чоловік з вишуканими манерами. Він говорив спокійно, впевнено, ніби роздумуючи:

— Колега Шілке говорив слушно. Я не прихильник розмов про космогенез, говорити про правомірність цього світу нема сенсу. Як наші клітини неспроможні визначити смисл життя людини, часткою якої вони є, так і ми не в силі пізнати причини, що породили Мегасвіт, в який ми входимо. Цей аспект аналізу доктора Шілке я залишу без відповіді. Згоджуся з ним в іншому — в оцінках абсурдності й безперспективності людського суспі-льства. Куди йде Людина? Я відповідаю — до самознищення. Погляньмо па сучасне становище людства твере-зо, аналітично. Небувале зростання техніки, потужність енергетики, далекосяжність висновків. Чудово! А сенс? Сама людина — маріонетка власних технічних утворів. Ми автоматизуємо заводи, виробництво — і постає за-гроза безробіття. Хіба це не парадокс? Хіба не сміховинність? Отже, вважається нормою, коли мислиться лю-дина в спів’єдності з верстатом. А коли верстат починає діяти самостійно, людина стає

зайвою. І вирішується соціологічна проблема — куди подіти вільний час людей, як організувати дозвілля? Це — криза. Криза еволю-ції. Ми вибилися з колії природничих законів і не створили власних.

Де вихід? Не знаю. Може, нема. Ми злочинці. Погляньте на природу — вона дуже економна і порядна. Найстрашніші хижаки знають міру, хіба крім тих, які контактують з людьми. А ми — нещадно грабуємо плане-ту, не думаючи про наступний день. Тепер, у цю хвилину, коли ми розмовляємо про смисл життя, гримлять бої, цивілізовані держави засипають бомбами нужденні притулки людей. На численних автострадах світу щосекун-ди розбиваються сотні машин, гинуть люди, лупають розпачливі передсмертні зойки. В темних трущобах вели-ких міст прогресивно зростає злочинність. Тисячі, десятки тисяч заводів отруюють повітря Землі, безвідповіда-льні уряди виснажують гумус планети, видовбують дорогоцінні надра, штампуючи для потреб мільйонів обива-телів незліченну силу абсурдних, нікчемних, непотрібних речей, витрачаючи на них розум, енергію та вміння найкращих представників роду людського.

Ми загубили шлях. Десь була можливість повернути. Тепер пізно.

Сагайдак зітхнув. Чого вони вдарилися в песимізм? Адже кожен з них має сім’ю, дітей. Отже, цілує жін-ку, радіє дитячим забавам, п’є вино, милується небом. Навіщо абсолютизувати негативні явища? Ось знову ся-ють слова на екрані. Хто це? "Гаррі Фітцджеральд Соун, астронавт. США". Чудово. Що ти скажеш, друже? Не-вже підтримаєш тих песимістів? Досить в житті зойків, не гоже на філософському симпозіумі співати реквієм…

Зал захвилювався, на екрані заграло блакитне море привітань. Гаррі енергійно рубнув рукою повітря, рі-шуче сказав:

— Знаємо — багато на планеті болю й трагедій. Знаємо — важко за потоком абсурду розгледіти смисл. Але ж, панове, нема причин для

приреченості. Ви все говорите про земний плин подій, про сферу побуту й об-меженого розвою. Чому? Чому, я запитую? Наука прорубала вікно в Космос, ми — на порозі неосяжних можливостей. Хто заперечить проти них? Хто посміє? Дайте пройти перші кроки, дайте збагнути, що нас очікує там, в далеких світах. Може, мудрі, розумні брати, може, небачені форми життя, може, нечувано прекрасні від-чуття, про які ми й гадати не сміємо. Краще вмерти в дорозі, ніж стогнати в розкішному палаці, краще згоріти в герці, ніж проклинати видимий світ, створений любов’ю і героїчною працею!

Під зоряним склепінням загриміли овації. Присутні не стримали емоцій, вживши старовинний засіб схвалення. Американець усміхнувся, стрівся поглядом з очима Сагайдака, стиснув долоню в кулак.

— Навіть перші польоти в захмарні висоти відкривають несподівані почуття, обіцяють здобути нові грані буття. Швидкість, нові енергії, контакти з іншими елементами Світобудови — все це прискорить людську ево-люцію і виведе її з первісної домівки, де так тісно й незатишно, де нема простору для неосяжних можливостей духу!..

— Пора й нам сказати, — мовив академік Береговий. — Навернули багато всякої всячини, одразу й не розгорнеш…

Встав академік Коун, естонець. Його великі сірі очі примружились іронічно, білявий їжачок волосся пе-реможно пломенів у сяйві юпітерів.

— Добре сказав астронавт Соун. Приєднуюсь до нього і розширю його тези. "Куди йде Людина?" — за-питаєте мене. "До Істини", — відповім я. Вона вийшла з Істини, зростає в Істині, повертається до Істини. Вона сама є Істина, що пізнає себе, свою єдність через нескінченну розмаїтість форм. Вас жахає жорстокість буття? То — тягар походу. Ніхто не виправдає жертв, їм нема ціни. Ми — жертва, ми й олтар, ми й божество. Нероз-ривність сущого змушує пас глибше задуматись над значенням людини й пізнання в космічному поступі.

При-рода підняла нас до висот трансцендентних, доручила нам зброю розуму не для вдосконалення побуту, хоч і це необхідно на певному етапі шляху, — вона довірила нам найважливішу місію — об’єднання різних світів.

Фізика відкрила нам відносність категорій Часу й Простору. Фізика довела нам невичерпність світового вакууму. І перед враженим поглядом сучасного дослідника постає казкова перспектива: незліченні сходинки світів, серед яких видимий світ, орієнтований в тримірності, є лише одним з елементів. Де ж тут місце занепаду й песимізму? Чому нас жахає зло й соціальна недуга Землі? Хвороба не буває вічною. Людство вилікується і згодом ввійде в прекрасне братерство. Не опускати руки, а підняти молот Пізнання необхідно в грізний час не-безпеки!

— Молодець, — зашепотів Береговий. — Знай наших…

Сагайдак схвально хитнув головою. Справді, добре промовив естонець. Он і Свамі подобається. Індус урочисто всміхається, прикладає долоню до грудей.

В залі пролунав голос шведського вченого Енріка Клауса. Високий і худий, він стояв свічкою над члена-ми своєї делегації і, піднявши вгору тонкого, довгого пальця, проповідував:

— Утопія. Прекрасні мрії. Вони свідчать про добре серце ораторів. Не більше. Реальність безжалісна. Вона не знає добра і зла. Смерть — її синонім. Все, що народилося, має вмерти. Дійсність стверджує нам цей універсальний закон. Яке має значення, чого ми досягнемо — золотого віку чи залізного? Яке має значення, куди прийде Людина — до комунізму чи повернеться до кам’яного віку? Все мине, і піски завіють як споруди фараонів, так і наші хмарочоси. Доки не розв’язано загадку смерті, — всі наші зусилля даремні й смішні. Краще нам гратися, як дітям, у сонячнім промені і не рвати мозок па частки, шукаючи неіснуючого шляху до Істини. Істина — смерть. Хто переможе її? Ніхто.

Все, що має початок, — матиме кінець. Почалося все — Земля, Сон-це, Людство. Вони матимуть і кінець. Кожен з нас наодинці стрінеться зі смертю — цією єдиною реальністю, бо кожен народився…

— Людина — частка Цілого, — заперечив Рішідева. — А Ціле не вмирає. Доки ми частки — є смерть, як закон вічного оновлення. А коли ми осягнемо Ціле — смерті не буде. Єдина реальність — Вічне Життя…

Прозвучав гонг, зашуміла аудиторія. Почалася перерва.

Сагайдак вийшов у фойє, знайшов біля рожевої колони Свамі. Біля індуса зібралася група вчених. Висо-кий швед тикав пальцем в груди Рішідеві.

— Ви вважаєте, що смерть не є абсолютною реальністю? Але ж, дорогий колего, кожен з нас пересвідчу-ється в цьому!..

— Смерть занадто очевидна, щоб бути реальністю, — м’яко відповів Рішідева.

— Занадто очевидна, щоб бути реальністю? Ви говорите парадоксами.

— Закон протилежностей. Все очевидне — не реальне. Це знає наука. Сонце сходить — очевидність? А насправді — Земля обертається. Непроникливість, суцільність речовини — очевидність? А насправді речовина диференційована і плинна, і кожна ЇЇ частка теж не є суцільною, а лише градацією матерії — енергії. Яка ж реа-льність у світі форм? Де вона? її нема…

— Пробачте. — Швед торкнувся пальцем до білого кітеля Свамі. — Це все розумування. Ось ми з ва-ми… не тіні ж тут дискутують про смерть і життя?

— Саме тіні, — усміхнувся індус, схрестивши руки на грудях. — Тіні нез’ясовної реальності.

— Все-таки є реальність?

— Є, але вона неосяжна. Вона — саме Безмежжя. А очевидність — то лише мінлива гра.відблиски тієї реальності.

— Гаразд, реальність є, але смерть — не реальність? Тоді ви вважаєте, що після смерті щось лишається?

— Не щось, а все, — заперечив Свамі. — Закон збереження універсальний.

— Розумію — частки тіла…

— Механістичний підхід. Я кажу про енергію. Жоден атрибут матерії не пропадає.

Сагайдак прислухався до бесіди, дивувався. Звідки у Рішідеви впевненість? Чому він розмовляє, ніби проник поглядом у світ інших реальностей? Мова його проста, докази майже звичні, але в тоні, в потоці психі-чної енергії, яка плине від нього, — дивовижна переконливість. А швед уже почав гарячитися, з недовірою див-лячись у вродливе лице індуса.

— Діла, думи живуть у потомстві, — казав він, — тут я згоджуюсь. Але психіка? Адже психіка проявля-ється лише, як результат діяльності мозку!..

— Не лише. Мозку, всього тіла, а особливо електромагнітного поля, яке оточує людину. Мозок лише по-середник, генератор мислення, і то тільки в нашому світі…

— А в якому ж іще?

— В безлічі. Невже ви обмежуєте Безмежжя тримірністю? Відчуваєте парадокс поєднання слів "межа" і "Безмежжя"?

— Знову абстракції. Вищі виміри, астральні, ментальні світи. Все це вигадки брамінської метафізики, єгипетського герметизму. А ми, ось як, наприклад, естонський академік Коун, підхоплюємо ті абстракції, проповідуючи багатомірність Світобудови. Наука давно розвінчала такі містичні уявлення…

— Не розвінчала, а підходить до їх розуміння… Що ви знаєте про досягнення йогів? Нічого. Індуси, ви-вчаючи західну науку, приймають західні ж методи. А ви, критикуючи йогічні висновки, відкидаєте їхні мето-ди. Щоб відкинути, колего, треба вивчити, проекспериментувати.

— Так ви вважаєте, що можна серйозно вивчати незримі світи?

— А чому б і ні? Якщо вчений боїться серйозних досліджень, то він не вчений.

— Гм. Дивно. Гаразд, допустимо — для жарту — що ми, справді, живемо в багатомірності, що можна потрапити в світ, скажімо, п’яти вимірів…

— Ну?

— Як же тоді релігія?

— Не розумію! — знизав плечима Рішідева, а присутні засміялися.

— Як то не розумієте? — сердився шведський учений. — Адже це основа релігії — незримі світи?..

— Дурниці, — сказав Рішідева. — Забобон. Якраз релігія, її жерці більше всього бояться незримості і ха-паються за владу земну. Яка основа ортодоксальних релігій? Угорі — небесний правитель, церква — посеред-ник між ним і людьми. В руках церкви — кара й нагорода. Світ побудований як химерна іграшка нерозумного деспота, який вимагає від своїх ляльок молитов і подарунків. В цьому нема смислу й мети. Вічне блаженство або вічна мука? Лише маніакальний розум міг вигадати таке страховисько, не кажучи про те, що всі ці уявлення треба сприймати на віру…

— Ви теж не доводите свої гіпотези фактами.

— Я кличу до пошуків. Гіпотеза стверджується або заперечується науковим дослідженням. Релігія тися-чоліттями обіцяла і нічого не дала, крім визиску і кривавої вакханалії. Нам потрібно не фанатиків, а учених з гострим розумом і широким серцем. Нам необхідно фотоапарати, лабораторії, електронні прилади, чутливі екс-периментатори, експерименти над багатомірністю, зв’язок з іншими мислячими істотами. Я певен, що релігійна олігархія впаде одразу, коли наука відкриє незримі світи експериментально. А розуміння невпинності Життя по-новому покаже смисл існування Людини в Космосі.

— Це грандіозно… але казково!

— Все виростає з казки… Пробачте, колего, мене ждуть…

Рішідева побачив Михайла, поспішив до нього, обняв за плечі. До них підійшов Гаррі. Разом вони вийш-ли в сад, минули говірливі групи вчених, заглибилися в алею.

— Чув? — сумовито запитав у Михайла індус. — Суперечка непросто зводиться до заперечення багато-мірності. Прихильники предковічного мислення бояться всього нового. Перед Безмірністю особливо мізерними виявляться їхні убогі погляди. Звідси — песимізм.

— Правда, — сказав Гаррі. — Сили мороку бажають посіяти зневіру. Живи сьогодні, не думай про май-бутнє…

— А чому? — підхопив Свамі, з любов’ю дивлячись в очі Михайлові. — Бо дума про майбутнє може за-родитися лише в чистому серці. В майбутнє прагне лише той, кому є що передати нащадкам… Ну, годі про фі-лософію. Ще наслухаємось, наговоримось. Хочемо чути про тебе, Михайле. Розповідай. Часу небагато, незабаром розлука. Але ти знай завжди — Свамі з тобою в радощах і в біді…

— І Гаррі, — додав американець, обнявши Михайла.

Слово третє. Вона

Якими темними берегами чорної ріки, через які хащі похму-рого лісу, понад якими глибокими безоднями мороку Ти поспішаєш до мене, кохання моє?

РАБІНДРАНАТ ТАГОР

Позаду Чоп — прикордонна станція. Під колесами вагона закарпатська земля. Україна. Мерехтять вогні на стелі вагона, відбиваються в люстрах. Миготять за вікном струнки чорні ялини, виростають гори. Поїзд спо-вільнює ходу, важко дише. Десь недалеко перевал.

Сагайдак сам у купе. Не спиться. Враження минулих днів товпляться в свідомості, напливають, мов по-вінь весняна, затоплюють простір думки. Десятки голосів, облич, потоки світоглядів. Де Істина? Чому кожна людина творить свій обмежений світ? Хіба він не один? Хіба не спільне небо над нами, хіба не для всіх колоситься пшениця на полі, хіба не спільну воду п’ють усі, дишучи спільним повітрям планети?

Здається, Свамі найближче до правди. Знає, що силою Істину не нав’яжеш в свідомість. Вона повинна стати власним здобутком після тяжких і напружених пошуків. У книгах її не відшукаєш, від мудреців не почу-єш — лише життєвий бій у вічному прагненні до Таємниці відкриє якусь частку неосяжної Істини.

Близько, зовсім близько схиляється над Михайлом обличчя Гаррі, привітно зоріють сині очі, задумливо заглиблені в безмір небесний. "У небі приходить розгадка, Михайле. В небі. Коли реактивний вихор винесе те-бе понад хмари, коли відкриється зоряна безодня, зникає найменша іскорка страху і весь ти сповнюєшся споко-єм — великим всерозумінням. Внизу планета — маленька, затишна. І здається, що можна її взяти до грудей, обняти, приголубити. Смішними здаються з неба людські сварки, поєдинки, теорії. Спільний корабель, спільна колиска серед мовчання космічного. Кожен, хто погляне на Землю з простору, не захоче змагатися за обмежену ціль".

Співчутливо хитає головою Свамі, прикладає руку до грудей, сумно шепоче, пливучи над Михайлом: "Не так все просто, Гаррі. Не так просто. Не міряй своїми почуттями. Механічною швидкістю не завоюєш нової етики. Підняти людство у Космос? Ти гадаєш, всі забажають цього? О, ні. Треба навчити людину літати у розу-мі. В дусі. Серцем ширяти над світом, щоб збагнути свою невіддільність од людства".

А з темряви насуваються строгі обличчя учених, поблискують окуляри, ніби штучні очі, розтуляються і стуляються сухі вуста, сотаючи — методично й байдуже — холодні фрази.

"Утопії, мрії — вороги науки. Вони одволікають дослідників на манівці. Замість аналізу реальності інте-лектуальні сили покладаються на мурування повітряних замків. Задуми руйнуються, і, коли ілюзія розвіюється, наука виявляє, що сотні років було витрачено даремно. Мрійники — хворі маніяки. їх треба нищити, в кращому разі — ізолювати, як психічно хворих людей".

"Мрійники — квіти Еволюції. Без мрійників людство загрузло б у багні прагматизму, міщанства і задих-нулось би в смороді власних випарів".

"Краще важка очевидність і віддана праця на неї, над її покращанням, ніж поривання в світи неіснуючо-го. Майбутнього нема, є лише сучасне з його бідністю й багатством, з його радощами й розчаруванням, з його смертю й народженням".

"Минулого й сучасного нема. Є лише майбутнє, і ми живемо вічним наближенням до нього. Є лише здій-снення, розкриття грядущого плоду. Саме тому мрійники — каталізатори майбутнього. Не жаліючи себе, вони поривають сучасників у невідомість, бо знають — лише стріла в польоті досягає мети".

Михайло заворушився, прогнав видіння. Досить, досить. Протиріччя, барикади духу. Де ж вона — єд-ність? На чому виникне? Безліч аргументів у обох сторін і в тих, які займають позиції посередині. Інколи зда-ється, що над суперниками стоїть гігантська постать лукавого експериментатора і регочеться над потугами сво-їх маріонеток. Страшно...

Сагайдак, відкинувши ковдру, сів на лежаку. Спершись ліктями на столик, дивився у вікно. Пливли темні масиви гір, похмурі зарості ялин та смерек. Над ними хиталися зорі. Десь в глибині лісу зажевріла ватра, біля неї заметушилися тіні, осяяні багровими полисками. Потім скелі насунулися з мороку, закрили вогнище. Знову темрява, мерехтіння зірок, щетина лісу.

Не заснути. Треба вийти в коридор, прогулятись. Михайло накинув на плечі синю піжаму, відчинив две-рі. В проході тихо. В кінці вагона біля відчиненого вікна військовий палив цигарку. Поряд з Михайловим купе дівчина в сіренькому плащику сиділа на відкидному стільчику, дрімала, тримаючи в руках авоську з якимсь добром, замотаним в газету.

Сагайдак здивувався — чому вона тут сидить? Адже є місця. В його купе три місця вільні. Він торкнувся до плеча дівчини. Вона кинулась, лупнула зі сну злякано сірими очима.

— Що? Вам пройти? Прошу — проходьте!

— Ні, ні, — зніяковів Михайло. — Пробачте. Я хотів запитати — чому ви тут, у проході?

— Я маю квиток, — позіхнула дівчина, затуляючи рожевою, долонею рота. — Мені провідниця дозволи-ла…

— Я не про те, — зовсім розгубився Сагайдак. — Є місця в купе. Можете лягти спати…

— У мене квиток без місця, — сказала дівчина. — Не маю права…

— Але чому?

— Грошей нема, — знизала плечима дівчина.

— Але ж місця вільні? Хіба не все’дно, де їхати — в коридорі чи в купе?

З службового купе виглянула чорнява повна провідниця, сказала:

— Громадянине пасажир, не порушуйте закон. Прийде ревізор, штрафу не обминеш. Якщо ви такі щедрі, купіть дівчині квиток для купе…

— З радістю, — знітившись, сказав Сагайдак. — А де це можна зробити?

— В Стриї. Давайте гроші, я сама зроблю. — Провідниця покликала Сагайдака до себе, пошепки запита-ла: — А хто вона вам?

— Ніхто, — здивувався Михайло. — Просто жаль. Зморилася дівчина…

— Всіх не пережалієш, — строго озвалася провідниця. — Ну так я візьму. Шість карбованців. Гей ти, ді-вчино, іди в купе. Білизну дати?

— Не треба, що ви? — притиснувши до грудей руки, благала дівчина. — Я й так, на стільчику…

— Несіть, несіть постіль, — сказав Михайло. — Хай виспиться дівчина. Прошу вас. Як же так можна?

Сагайдак відчинив купе, впустив дівчину, ввімкнув світло. Вона оглянулась, поклала біля себе авоську, сіла на краєчок полиці. Потерла долонею втомлені повіки, винувато усміхнулася.

— Навіщо вам ця морока задля мене?

— Яка морока? Приємно щось зробити людині. Адже просто?..

— Так мій неньо казав…

— Неньо?

— Батько. Ниньки нема його. Помер. Казав: "Маєш кусень хліба — розділи його з тим, хто не має. Маєш добре слово — скажи його сумному. Маєш горе — терпи, тримай його при собі, не сій горя по землі".

— Гарно, — зачудовано сказав Михайло. — А хто він був — ваш неньо?

— Пастух. Він пас корів та ягнят на полонині. Там і помер…

Ввійшла провідниця, принесла постіль. Запитала:

— Послати?

— Ой, що ви? — злякалася дівчина. — Хіба я каліка?

— Ну то спи, голубко. Дякуй долі, що є добрі люди. Я в Стриї візьму тобі квиток. На добраніч…

— Добраніч, — сказала дівчина.

Вона зняла з голови благеньку хустинку, скинула плащик. Михайло завмер, зачудований. Яка дивовижна перлина під сірим покриттям! Товсті коси, як спіле жито, чисте чоло і смутні прозорі очі — суворі й лагідні водночас. Під грубим полотном вишитої сорочки вгадується сильне стрункe тіло, довга лебедина шия підтримує прегарну голівку з царською величчю.

Дівчина хутко послалася, покрила простирадло ковдрою, сіла. Невимушено, щиро простягла руку, диви-лася в Михайлові очі ясно, по-дитячому.

— Дуже вдячна вам. Хочу познайомитися. Мене звати Ганнуся.

— Михайло Сагайдак. Михайло Кузьмович.

— Сагайдак, — задумливо повторила дівчина — Чи не астроном?

— Він самий. А ви звідки знаєте?

— Я вчилася в десятилітці. У нас був чудовий вчитель по астрономії. Він розповідав нам багато цікавого. Давав читати книги з своєї бібліотеки. Там я бачила вашу книгу. "Червоне зміщення і схематика світу". Це ж ваша?

— Моя, — сказав Сагайдак, милуючись нею. — Дуже приємно, що раптово стрічаєш молодих, які люб-лять астрономію…

— Ой, — смішно махнула руками Ганнуся, — нас багато. Тільки жаль, що астрономію викладають в останньому класі. Якби одразу! Так цікаво. Мій неньо був пастух, а теж казав: "Нема нічого кращого від неба зоряного. Вмиратиму під зорями. Хай моя душа полетить до них". Так і вмер, як сказав. Мати принесла перед світанком хліба з села, а його нема в колибі. Шукала, шукала — знайшла недалеко. Лежить горілиць проти не-ба, вівці навколо збилися в купу, жалібно мекають. Руки зложив на грудях, дивиться просто на зорі. Гарно вмер…

— Гарно вмер? — вражено запитав Михайло, не вірячи своїм вухам.

— Гарно, — спокійно повторила Ганнуся, задумливо дивлячись у вікно. — Я б теж так хотіла. Наче за-снув. Усе минуло — турботи, болі, муки, ціложиттєва крутанина. Зітхнув — і все… Він наказував, щоб не пла-кали за ним. Гріх, каже, плакати за померлим. Ще за злодієм, за лихим чоловіком, як помре, можна сплакнути. Бо жаль, що чоловік не зумів порядно прожити. А за трудящою людиною навіщо плакати? Одробив своє, одлю-бив, пройшов важкий гостинець, треба й спочити. Так ми з мамою й зробили… Не плакали… Хоч і сумно було. Бо другого такого тата не стрінеш. Добрий тато був…

— А мама? Мама здорова ваша?

— Нема, — просто відповіла Ганнуся. — Померла тиждень тому. Я поховала її на полонині, поряд з не-ньом. Він так хотів, і вона заповіла. Залишилась я сама-самісінька. Голова сільради казав, аби стала секретарем. Не згодилася…

— Чому?

— Що мені технічна робота. Хочу вчитися на астронома. Люблю всесвіт. Тягне мене, хвилює. Думаю по-ступити до університету. Маю золоту медаль. Як гадаєте — приймуть?

— Треба здати основний предмет на п’ятірку, — усміхнувся Михайло. — Тоді приймуть без інших екза-менів… Але я можу поговорити…

— Ой, що ви, — сплеснула руками Ганнуся, і очі її потемніли. — Хіба ж можна? Що сама досягну — те й буде…

— А якщо я прийматиму іспит? — розвеселився Сагайдак. — Все одно п’ятірку поставлю…

— А я до вас не піду, — серйозно сказала дівчина.

— Чому б то?

— Бо ви добрий.

— А хіба доброта — це погано?

— Гарно, але не завжди. Інколи доброта потурає злочинству…

— Може, й так, — зітхнув Сагайдак. — Де ж ви думаєте зупинитися?

— У Києві є в мене знайомство. Десь живе дівчина з села. Працює па будівництві. Знайду. Голові звеліла продати батьківську хату. Гроші пришле — буде на якийсь рік. Влаштуюся, не страшно. Аби вчитися…

— Не хочеться мені втрачати зв’язку з вами, — щиро сказав Михайло. — Ви така славна дівчина. Може, чимось допоможу…

— Ви теж славний, — усміхнулася Ганнуся. — Серцю не закажеш. Є потреба побачити людину — йди, двері відчиняться. Так мене навчав неньо…

— Добре навчав. І недарма, — сказав Сагайдак. — Ну, спіте… Треба спочити. Завтра поговоримо…

— Дякую вам…

Михайло вимкнув світло. Ганнуся пошаруділа в сутінках, шаснула в постіль, завмерла. Дихала тривожно, напружено. Напевне, думала про дивного зустрічного. А може, й ні? Може, є в неї зовсім інші думи, поривання. Може, є в неї коханий хлопець — веселий і сильний леґінь з Верховини. А що йому до того? Чому бентежить його доля зустрічної дівчинки? Гарна? Так безліч прекрасних дівчат. Розумна? Можна знайти немало розумних жінок де завгодно. Щось невловиме, щось незбагненне проникло в серце, захвилювало глибінь, збурило. Наві-що?

Дома ждуть його Ніна, Андрійко. Сім’я. Зручно, приємно, звично. Але чому не хвилюється душа, коли він згадує дружину? Чому?

Що з тобою, Михайле? Чи забув ти, що вже не парубок, не юнак? Чи забув, що недавно минуло тобі со-рок п’ять, і розпилив ти сили по манівцях життєвих? Що тобі і їй — юній дівчині? Забудь, викинь з голови, з душі…

Не викидається, дивляться в серце серйозні сірі очі, кличуть кудись в незбагненну далечінь. Може, він лише для того й жив, щоб зустріти її? Може, все заплутане життя тільки й було лабіринтом, який треба подола-ти для єднання з нею?

Стій, зупинись, Михайле! Ти занадто далеко зайшов. Одна година, і ти вже розпанахав душу навпіл! Не знаєш нічого, не відаєш, не можеш бачити всієї складності того, що діється в серці дівчини. Може, то лише твій романтичний ідеал? Може, то лише твоя туга за нездійсненним коханням, вимріяним у сірій павутині буденщи-ни? Не треба, не треба томління. Спи, спи, спи…

Приходила дрімота, забуття, але і в ній залишалося відчуття чогось невимовно приємного, чарівного, не-повторного.

Коли Сагайдак прокинувся, вже було видно. Поїзд ішов по рівнині. Сонце заглядало у вікно, кидало рай-дугу на синю пластикову стіну. Ганнуся сиділа біля столика, вбрана, зачесана, туга коса лежала на грудях, вона перебирала її рожевими пальцями, читала щось у журналі. Дівчина помітила, що Сагайдак прокинувся, посміх-нулася.

— Пізненько встаєте, Михайле Кузьмовичу. А я звикла в горах до світання схоплюватися. Гарно походи-ти до сходу сонця, вмитися росою…

— Міська людина, — винувато сказав Михайло. — Розділена з природою. Ганнусю, вийдіть на хвиль-ку…

— О пробачте, прошу…

Вона вийшла з купе. Сагайдак хутенько вдягнувся. Захопивши електробритву, рушник та мило, рушив до вмивальника. Вибирав на схудлих щоках щетину, приглядався сам до себе, зітхав. Гай-гай,

старцюга! В чубі половина сивини, зморшки повзуть біля очей, біля вуст, очі тьмяніють. Де тобі думати про любов?

А в глибині серця боліло щось невидиме, нило, благало: не треба того, що бажають молоді. Хоч би диви-тися в очі ясні, слухати мову щиру, чути теплий подих чистої дівчини. Любов… Він не знав справжньої любові. Без бажання, без жадібних обіймів, без "права" насолоди. Просто — дивитися в очі й мовчати…

Повернувся до купе, сів проти Ганнусі. Провідниця відчинила двері, поцікавилася:

— Чай давати?

— Дайте…

Ганнуся розв’язала авоську, виклала на столик півкоржа, помідори.

— З власного городу. Парнички розвела. Тепер сусідка господарюватиме. Прошу вас…

Сагайдак подякував, узяв помідор, розрізав пополам. Запахло сонцем, городом. Посоливши половинку, з насолодою куснув. Од-ломив коржа, гризнув.

— М-м-м, — замукав він, — який скарб дає природа. Із землі, води й сонячних променів отаке диво…

— Правда, — радісно згодилася Ганнуся, довірливо дивлячись у щирі очі Сагайдака. — Мій неньо казав, що земля й сонце можуть дати людям все, що потрібно для радості. Бійка, війни та злочинства не від нестатків, а від сліпоти…

Провідниця принесла чай, печиво. Сагайдак поклав у склянку цукру, розмішав.

— Розкажіть мені про свого тата, Ганнусю…

Темні вії дівчини затріпотіли, потім знялися вгору, як пташині крилята, сумовитий блиск в очах пропав, у кутиках повних вуст з’явилася добра усмішка.

— Добре. Оповім. Та мало що можна сказати про нього. А може, так багато, що краще мовчати?

Михайло не відповів. Думав над її фразою. Як глибоко сказано — так багато, що краще тиша, мовчання. Небагатослівні люди землі, уміють вони терпіти, мовчати. І тримати в грозовому спокої своєму нерушиму силу. Силу сіяння і збирання, силу любові й ненависті, неторканої мудрості й співстраждання.

Не діждавшись відповіді, Ганнуся сказала:

— Вам би зустріти його — не пожаліли б. Що моя розповідь… Ну — народився в гуцульській родині, як всі. В тісній, задимленій хатині. Кажуть, виріс красний леґінь. На всю Верховину. Служив у цісарському війську, був поранений. Потім повернувся домів, посватався до мами, почав ґаздувати. Та все поривало його, вергало кудись. То на Чорногору, то десь в Румунію на заробітки, то просто в ліс на кілька днів, походити в хащах… "Нема спокою мені, — все казав він. — Ех, якби Довбуш жив, пішов би до нього". Мама плакала нишком ноча-ми, але мовчала, жаліла його, не хотіла бентежити. Він приходив з мандрівок, брався до господарства, мовчки робив справу. А навесні знову мандрував. Та одного разу десь біля Чорногори він знайшов старого самітника. Той жив у невеликій хатині, сам собі скопав городик, тримав кіз, рубав дрова, топив узимку. З ним подружився неньо. Що вони бесідували, про що гомоніли — не відаю. Але дуже змінився тато відтоді.

Вже не бігав по чу-жих краях, а став пастухом на полонині. Мама вела господарство, а він заробляв гроші, віддавав їй. Став спо-кійний, просвітлений, повний сили й внутрішнього розуміння. Дивувалися люди, дехто прозивав його мольфа-ром, відьмаком. Але то байки. Щось оповів йому старий самітник, щось відкрив. Незабаром він помер, а неньо відтоді так і не спускався з полонини. Пас худобу, дивився на сонце, на зорі, співав пісень. Я любила ходити влітку й навесні до тата. Він оповідав мені багато казок, показував квіточки та трави, якими можна лікувати людей. А скільки примовок знав неньо. І мову лісу та гір розумів…

— Хіба дерева мають мову? — озвався Михайло. — То казка…

— Казка, — згодилася Ганнуся, лагідно дивлячись на Михайла. — Але ж казка — то правда?

— Як то?

— А так. Все правда — і казка, і реальне. Тільки в реальних творах правда груба, а в казці — ласкава правда, сердечна…

— Нове слово в літературознавстві, — засміявся Сагайдак. — Вам би за такі ідеї намилили шию…

— А це не літературознавство, — зітхнула Ганнуся, схиливши голову на руки. — Це життя. Хіба ви не бачите, як вивчали історію — є два потоки у світі: один видимий, а другий прихований. Видимий — гине, а прихований — вічно живе. Той вічний — є казка. Бачте — де колишні господарі, царі, де їхні походи, гульбища, розкіш? Нема, вітер розвіяв, час ковтнув. А казка, пісня, примовка живе. Ні, казка — то велика правда. Тато казав мені про те й заповів найпильніше берегти в житті казку. "Де скінчилася між людьми казка, там жди за-непаду й погибелі", — казав тато…

Казка? Справді без неї немислимо жити. Ось він заблукав у реальному житті, бо зійшов зі стежечки каз-ки. Нема дива, нема легенди, нема й радощів…

— А ще казав тато, — мовила далі дівчина, — що треба всіх жаліти…

— Всіх? — перепитав Михайло.

— Всіх, — повторила Ганнуся серйозно. — І друзів, і ворогів…

— Християнська доктрина, — сказав Михайло. — Тисячоліттями знедолені підставляли щоки під удари сильних. Але що сталося від того? Покращали тирани? Стали людьми?

— Неньо не так казав, — похитала головою Ганнуся. — Людина мусить захищатися і боронити свою віт-чизну. Але ворог нищить тебе з люттю, з гнівом, а ти змагайся з ним, жаліючи його. Тим ти станеш відмінний від нього. Не по люті, не по звірству своєму ти змагаєшся з ворогом, а по необхідності…

— Прекрасна філософія, — згодився Сагайдак. — Я оце їду з Праги, там був філософський симпозіум. Ваш тато вигідно відрізняється порівняно з ученими мислителями деяких країн. Знаєте, що вони кажуть? Що людство породжене випадковістю і неодмінно загине.

— Неправда, — сплеснула руками Ганнуся, і такий милий був цей її безпосередній порив, що в грудях Михайла залоскотало. — Які ж вони недобрі люди — такі філософи! Хай подивляться на матір, коли вона на-родить дитя. Скільки любові, скільки ніжності? А коли воно починає ходити чи розмовляти? То ж радощі невимовні. А вийдіть під зорі, послухайте музику ночі — де ж тут шукати загибелі? Безмір же над нами? А погрій-теся на сонечку, гляньте, як воно любо напоює всяку бадилиночку, кожне деревце? Яка ж випадковість? Не ви-падковість, а любов…

"От кого б до серця притиснув Свамі, — подумалося Михайлові. — Які перлини розсіяні по нашій землі. І не треба симпозіумів — істинна мудрість живе у серцях..."

А Ганнуся розповідала про тата, про Карпати, про своє дитинство, і Сагайдакові було любо слухати її не-хитру мову, насолоджуватись м'яким, мелодійним голосом і думати, думати до болю в скронях — звідки у ньо-го незрозуміла впевненість, що вони вже зустрічалися, що вони знають одне одного, що ця зустріч — лише од-на ланка з неосяжного ланцюга радості й печалі...

Перед Києвом вони прощалися. Сагайдак складав свої речі в чемодан, сумно говорив:

— Ганнусю, невже я вас більше не побачу?

— Як захочете — побачите, — спокійно відповіла дівчина, запинаючись хустинкою. — Коли з друзями не бачитись, кого ж тоді бачити?

— Мені так багато хочеться сказати вам. Тепер я просто не можу... Ганнусю, не подумайте нічого пога-ного, але я мушу з вами зустрітися завтра...

— Я не можу про вас подумати погано, — мовила Ганнуся. — Ваша душа дивиться з очей. Куди прийти, Михайле Кузьмовичу?

— До святого Володимира. Вам кожен покаже.

— Знайду. А коли?

— Ну о другій, о третій дня. Щоб ви встигли зробити свої справи. А може, вам в чомусь допомогти?

— Не треба, — твердо сказала Ганнуся. — Я сама… Прийду о третій, Михайле Кузьмовичу. До Володи-мира. Дякую вам за все, за все…

Колеса заляскали, зацокотіли на стрілках, наближався київський вокзал, люди зашуміли, поспішали до дверей. В купе зазирнув академік Береговий, побачив Ганнусю, цмокнув пухкими губами, підморгнув Михай-лові.

— Дома нарешті. В гостях добре, а дома краще. Правда, Мишо? А я й не знав, що в твоєму купе така ко-ролівна їде! М-да, справжня Марічка з пісні. Якби я був парубком, то…

Що "то", академік не доказав, його штовхнули в спину. Ганнуся мило усміхнулася йому, подала руку Са-гайдаку.

— До побачення, Михайле Кузьмовичу…

— До зустрічі, Ганнусю…

Сагайдак телеграми не давав, його ніхто не зустрічав. Він доїхав на таксі до площі Богдана, розплатився з водієм, піднявся до своєї квартири. Поставив чемодан біля вішалки, постояв на порозі. Поліровані меблі, сер-ванти, порцеляна, блискучий паркет. Вкрадливо цокають великі дзиґарі. Чому він прийшов сюди? Це його дім? Хто сказав? Війнуло чужим духом, незатишною привиділась кімната, холодною і неприємною.

Він пройшов до кабінету. Зупинився біля столу. Розкрита папка, на першій сторінці напис: "Походження Всесвіту в світлі релятивізму". Його дисертація. Незабаром захист. Звання доктора, вечірка, висока зарплатня, підвищення по службі. "По службі, — в думці повторив Сагайдак. — Яке слизьке слово". А хто допоможе під-нятися в дусі? Де та дисертація?

Випливла в уяві Ганнуся. На серці полегшало. Сірі очі дивилися насторожено й тривожно. Сутінки, не-ясність, надія. Що це з ним? Чим закінчиться?

Він одійшов від стола, підняв трубку телефону. Викликав обсерваторію. Обізвався Сашко. Привітав-шись, він радісно горлав:

— Скучили за вами! Скучили, кажу. Всі питають — коли та коли приїде? Вже й дядько Яків питав. Саді-вник. То як — договорились до чогось у Празі?

— Потім, Сашко, потім. Слів було багато…

— Великих слів велика сила, як писав Тарас, — кричав Сашко. — А більш нічого?

— Скажу при зустрічі. Передай шефу, що не прийду ще днів три. Дисертацію піджену, справи деякі…

— Єсть, передам. Чекаємо. Новини є цікаві… З Юпітера. Бувайте…

Михайло поклав трубку, ліг на дивані, дивився в стелю. Дивувався сам собі. Байдужими стали йому від-криття, дисертація, робота, ідеї. Ось — увійшли в душу сірі очі, заслонили Всесвіт. Що це? Звідки їхня сила? Не тваринний же інстинкт заграв у нього? Не примітивні почуття? А втім — хто знає? І чому — примітивні? Мо-же, це найголовніше в житті. Може, заради цього існує ціла Світобудова, щоб на її дорогах могли зустрітися розпорошені душі. Недарма ж писав Платон про розділені серця? І Рішідева — з якою любов’ю він оповідав про кохану дружину. А Гаррі?..

Ляснули двері. В коридорі почулися дріботливі кроки. Михайло звівся з дивана. Радісно зойкнула Ніна, кинула на підлогу сумку, метнулася до чоловіка. Повисла на плечах, припала мокрими губами до його вуст. Одхилилася, сяяла прозорими емалевими очицями, раділа.

— Михасику! Нарешті. Заждалися тебе. Ну як? Ну що?

— Тільки що повернувся…

— Чому не телеграфував? Я б зустріла. Ти їсти хочеш? Зараз розігрію…

— Не дуже, — слабо протестував Михайло.

— Кажи мені, — метушилася дружина на кухні, зав’язуючи фартух на поясі. — Одна секунда. Котлети курячі, картопелька. Свіженькі помідори…

Михайло згадав Ганнусю. Йому стало недобре. Брехня, брехня. Тепер треба уникати дивитися в очі, змо-вчувати, фальшивити. Як це негарно, як огидно.

— Щось привіз мені? — допитувалася Ніна, перевертаючи котлети на сковороді. — Там же, мабуть, ба-гато цікавих речей?..

— Я не ходив по магазинах, — знизав плечима Михайло. — Сувеніри з чеського скла. Для Андрійка…

— Того добра й у нас можна знайти, — невдоволено надула губи Ніна. — Ти б щось з жіночого туалету. Чехи вміють робити…

— Вибач, — сухувато сказав Михайло. — Не подумав…

— Ти ніколи про мене не думаєш. Ну, ну, не дмися. Забудемо. Сама собі куплю. Ось, будь ласка, сідай до столу. Випий вина. "Закарпатська троянда". Прекрасний букет…

Знову в уяві Михайла випливло обличчя Ганнусі. "Закарпатська троянда". Справді, квітка. Як разюче во-на провела водорозділ між фальшивим і справжнім. Тепер вже неможливо жити по-старому. Неможливо грати і прикидатись.

Він недбало копирсався виделкою в котлеті, а Ніна сиділа навпроти, невгамовно говорила:

— Ти дуже змінився. Ніби схуд. І якийсь похмурий…

— Голова болить…

— Від зміни місця. Це буває. Не забувай, що через кілька днів твоя дисертація. Треба класно підготува-тися. Я вже організовую вечерю…

— Яку вечерю? — здивувався Сагайдак.

— А після захисту. Запросиш душ сто. Бенкет на весь Київ.

— Ще невідомо, чи схвалять…

— Не турбуйся. То — моя справа. Все буде гладко. Зате потім — я з тебе не злізу. Наступного року у нас має бути машина і дача…

— Ну знаєш… ти мені голову прогризла з тією машиною…

— Нічого, нічого, ціла твоя голова. А у нашому інституті велике відкриття…

— Що там за відкриття?

— Дивні біологічні структури під мікроскопом. Ти розумієш — вода, певні розчини, слабкий електрич-ний струм. Виникають структури, схожі

на протистів, діляться, поглинають один одного. Схоже, що підходимо до утворення штучного життя…

— Ну й що?

— Як то — ну й що? — вражено перепитала Ніна. — Що це з тобою? Тут таке епохальне відкриття…

— Багато їх було, "епохальних", — байдуже сказав Михайло, випиваючи компот. — А який толк?

— А якого толку треба? — розсердилася жінка. — Можна буде ліпити біологічні кібернетичні системи. Так говорить керівник роботи професор Авдюшко. Може, тут ниточка до безсмертя…

— Безсмертя, — покрутив головою Михайло. — Наче папуги, повторюємо ці слова, не задумуємось, що за ним. Безсмертя чого? Уяви собі, що ти безконечно крутишся на кухні, вариш борщ, бігаєш в інститут, мрієш про машину, а як придбаєш — тоді про щось інше! Це ж збожеволіти можна, захочеться померти!

— Не збагну, яка муха тебе вкусила, — образилася Ніна, забираючи миски зі столу. — Вже й безсмертя тебе не влаштовує. Чого ж тоді ти бажаєш?

— Тиші, — сказав Михайло сумно. — Тиші й мовчання. Знаєш, інколи тиша мудріша від базікання. Ми втомилися від слів. Я їх чув у Празі досить. І вдома — теж…

— Тоді давай посідаємо поряд, дивитимемось одне одному в очі, мовчатимемо. Страшенно цікаво…

— Якби-то можна було. То — велике уміння. Не кожному дано…

— Краще б ти не їздив на симпозіум. А то наслухався всяких філософій! Поїдемо на Дніпро, покупає-мось?

— Щось неохота…

В кімнату влетів Андрійко, побачив батька, радісно загоготів, обняв Михайла за шию. У Сагайдака біля серця затепліло, він поцілував сина в щоку, притиснув худе жилаве тіло до грудей. Ось та ниточка, що зв’язує його з сім’єю! Чи міцна вона? Чи витримає?

Він погладив синову вихрясту голову, відсторонився.

— Звідки влетів, як ошпарений?

— З пляжу, татку! Біжу на футбол. Людей — море!

— Психоз, — зітхнув Михайло. — Що там цікавого?

— Ти не розумієш, татку! — авторитетно сказав син. — Мамо, дай якийсь бутерброд, їсти хочу! Дякую. Там, на стадіоні, — поле бою! Дві системи. Фізичний аспект, психічний, емоційний…

— Хм. А по-моєму — тваринні інстинкти тішите. Замість гладіаторів — футбол. Кориду дозволять — бикам станете аплодувати!

— Ні, Михасику, — заперечила Ніна. — Ми в інституті фізіології вивчаємо футбол як клапан для випус-кання зайвої психічної енергії в час дозвілля…

— Так? — підвів брови Михайло. — Це цікаво. Це ти недурне слово сказала. Клапан. А що — схоже. Хто придумав?

— Молодий працівник. Аспірант. Готує дисертацію на таку тему…

— Не бачити йому кандидата, — усміхнувся Сагайдак. — Небажані висновки випливуть з такої теми...

— Ну, татку, адью! — сказав Андрійко, давлячись бутербродом. — Поспішаю...

— Чого ж ти мене нічого не запитаєш?

— А що ти скажеш? Я все знаю! Філософи? Не люблю! Транзистора привіз?

— Ні. Навіщо він тобі? Маєш же.

— Японського хочеться. В Празі не бачив?

— Не бачив. Не цікавився.

— А чим же ти цікавився? Бувай! А то запізнюсь...

Син вискочив у двері, загрюкав по сходах. Затихло.

Михайло покрутив головою, хмикнув. Лобуряка росте. Як бадилина — без догляду, без програми. Еклек-тичний світогляд, хаос в голові. Головне — транзистор, футбол, анархічне мислення, заперечення авторитету. Філософія для нього "зола", як він любить висловлюватися. А сам, як і його задерикуваті товариші, в полоні найгіршої, вулично-міщанської філософії: "Один раз живемо". Невже не переросте цього жахливого впливу, невже віддалиться, стане чужим? Очі, обличчя, тіло — рідні, теплі, бажані. А душа — в сутінках, дихає холод-ком, чуженіє. А може, гра? Гра в самотність, незалежність? Якби-то!

Непомітно спадав над Києвом вечір, спалахували на вулицях ліхтарі, неонові реклами. Михайло помився під душем, переодягнувся, ліг в кабінеті на дивані.

Ніна з’явилася на порозі спальні в розкішному пеньюарі, ніжно покликала:

— Йди до мене, Михасику…

— Голова болить, Ніночко. Хочу спати. Я не виспався…

Він одвернувся до стіни. Ніна кішечкою підступила ближче, вражено зазирнула в його обличчя. Гарячі перса лоскотали спину, дратували Михайла.

— Як? У перший вечір… і ти не хочеш зі мною?..

— Нездоровиться… пробач… може, грип?..

— Я тебе вилікую… посунься…

Вона ковзнула ласкою під ковдру, обняла чоловіка. В ньому прокинувся звір, заворушився, випустив кіг-ті. Слабенький голос застороги дзвенів, ніби комар, але він був нечутний в громі и бурі предковічного почуття. Вічна жадоба і вічне невдоволення. Як це смішно, нарешті!

Пролетіла, зійшла хвиля. Стало незручно, соромно перед самим собою. Що з ним? Раніше такого не бу-ло. Адже дружина, чверть століття незабаром, як живуть разом…

Ніна муркотіла, мліла від задоволення, цілувала його в щоки, в груди. А він огидливо завмирав від тих доторків, і йому здавалося, що то

хтось з кожним поцілунком ставить на його тілі, на серці, на душі мокру, сли-зьку печатку, яку треба було одмивати…

Нарешті вона пішла. Було сумно, безвихідно. Ніна теж не винна. Чому в нього виникає до неї неприязне почуття? За віщо. Яка є, така є. Бачили очі, що купували… Довгий час мирився, подобалося. А тепер? Зустріла-ся молода, чиста. Скажуть — розпутник. Хто загляне в душу? Хто проаналізує? Та й сам себе хіба він проаналізував? Відчував єдине: без Ганнусі не жити.

А як бути з нею? Вік розділяє їх. І становите. Вона розквітає, він зів’яв. Що дасть їй — безпосередній і юній? Свій трагізм, свої пошуки? Кинути в її впевнену душу зневіру, сумніви, тривогу. Загадка, безвихідь…

Знав напевне лише одне: мусить побачити її, почути чаруючий голос, пройтися поруч з нею. І більше ні-чого не треба. Хай вирішить доля. Хай вирішить…

Вранці Михайло старанно голився, довго вибирав біля гардероба сорочку. Дружина помітила те, здиву-валася. Поспішаючи, похапцем кинула:

— Що це з тобою? Ніби до нареченої збираєшся.

Михайло щось муркнув, сердито схопив якусь картату сорочку з коротким рукавом, застібаючи ґудзики, косо глянув на Ніну, пробурмотів:

— Все тобі щось ввижається…

— Чого там, — сказала жартівливо вона. — Одразу видно — сподобатися хочеш. Нічого не вийде, такого тюхтія дівчата не люблять.

Сучасні кралі шукають бойових хлоп’ят. А ти — гімназист. На роботу йдеш сього-дні?

— Ні. Попрацюю над дисертацією…

— Чудово. Я дуже хвилююсь за тебе. Правда, ґрунт підготовлений, але знаєш — треба з блиском прочи-тати. Ефектно! Ну бувай!

Вона цмокнула чоловіка в щоку, вийшла. Михайло стояв біля дзеркала, боявся глянути сам собі в очі. Збрехав. Уже треба брехати. Як же так? Святе, чисте почуття, а треба приховувати, затаювати. Інші можуть, вважають це навіть необхідним, природним. Живуть подвійним життям. Він не зможе. Бо совість спалить, заклює. Краще буря, сварка, конфлікт, аби не брехня…

Він вийшов на вулицю. Опинився в людському потоці. Відчув себе, ніби листочок у вихорі. Треба подо-лати невмолимий потік, знайти серед хаосу інший листочок. Які сили, яка глибока чи випадкова закономірність кинула їх назустріч одне одному? Де причинність? Чи є вона? Не може не бути, бо тоді не існувало б нічого в безмірі — ні сонця, ні любові, ні совісті, ні самозречення. Найкращі людські почуття, найчудовіші творіння розуму й серця не можуть бути наслідком випадку…

Михайло спустився на фунікулері вниз, погуляв біля річкового вокзалу, пообідав у буфеті. Потім прой-шовся по набережній і вузькими покрученими алеями піднявся до пам’ятника Володимиру. Здалеку побачив тендітну постать Ганнусі. Вона стояла над кручею, спершись на парапет, роздивлялася постамент пам’ятника. В грудях Михайла ворухнулась незрима рука, здавила серце. Не знати звідки — легенько прокотилася хвиля туги. Дівчина побачила Сагайдака, ступила кілька кроків назустріч. Простягла руку, вітаючись.

— А ви мені снилися цеї ночі, — сказала просто й серйозно.

— Як? — тихо запитав він, затримуючи її гарячу руку в своїй. Потім випустив, і вони пішли понад ого-рожею вниз.

— Ніби я з дівчатами над Черемошем. Вечір на Івана Купала. Зоряно. А ми пускаємо вінки на воду. Знає-те — є такий звичай? Гадають на суджених. Інші вінки пристають до берега, а мій — пливе й пливе. Я за ним, я за ним, а вій все далі, далі. Вже й сіл не видно, нема людей, а я все біжу. Урвища, скелі, моторошно — а вінок все пливе. І ріка невесела, каламутна, і ліс якийсь дикий. Мені страшно, і нікого попросити, щоб допоміг спій-мати вінок…

— А я? Ви ж казали, що я снився?

— Потім, пізніше. В цьому сні вас не було. Потім щезла тота ріка, вінок. Далі забула, як то було — та опинилася я з вами поряд біля вогнища. Ніби теж на Івана Купала. Треба стрибнути через вогнище. Я розігна-лась, стрибнула. Обпекло мене, але перестрибнула. Дивлюся — а вже з цього боку вогнища темно, немає лю-дей, безодня поза мною. А ви ще там. Я чекаю, а ви не стрибаєте. Пробуєте розігнатися, а вогонь піднявся висо-ко, так і скаче полум’я, жбухає аж до неба. Не дає стрибнути. Ви щось кричите, вуста ворушаться, а я не чую. Хочу обійти вогнище — не можу. Ноги не слухаються, тіло мовби не моє. Стало страшно, холод покотив за спиною, я прокинулася…

Михайло промовчав. Моторошним здався йому той сон. Дівчина теж не обзивалася. Дивилася на крає-вид, на людей, на дерева зосереджено, замислено.

Вони підійшли до павільйону з написом "Морозиво". Він кивнув:

— Зайдемо?

Дівчина усміхнулася, по-дитячому радо згодилася:

— Охоче. Я дуже люблю, а в селі ніколи його не буває…

Вони сіли за столик, поряд була зелена стіна живоплоту з дикого винограду. Десь грала бравурна музика. Сусіди поглядали на них, почулися слова:

— Гарна в нього донька. Схожа на батька…

Михайло відчув, як гаряча хвиля заливає обличчя. Донька. Що ж — мимохіть його поставили на місце. Треба знати співмірність. А дівчина дивилася йому в очі задумливо, ніби хотіла проникнути в потаємну глибінь душі. Повні вуста-пелюстки заворушилися, вона запитала:

— Правда — цікаво?

— Що? — не зрозумів він.

— Кажуть, що ми схожі. А насправді — ні.

— Ні, — згодився він. — Зовнішньо — ні.

— Може, внутрішньо, — сказала вона.

Михайло промовчав.

Підійшла офіціантка, прийняла замовлення. Принесла морозиво. Ганнуся їла малесенькими ковтками, смакувала, заплющувала очі.

— Ви влаштувалися? — запитав він.

— Так. Знайшла подругу. На Куренівці. Я теж поки що матиму ліжко. Тихо, одна бабуся. Я лишила там речі. Днями здаватиму документи в університет…

— Київ подобається?

— Угу. Дуже файне місто. Веселе й сердечне. А все ж Карпати кращі…

— Чому?

— Там щиріше. В місті сумно, самотньо.

— Серед мільйонів людей?

— Так. Не підійдеш до людини, не порозмовляєш з нею. Хіба що адресу розпитаєш. А по серцю — ні.

— А в горах?

— В горах кожен — твій співбесідник. Зупиниться, оповість про себе, тебе розпитає. І не лише людина — кожна бадилина, кожна квітка — твоя рідня…

Михайло слухав її милий голос, радів. Говори, говори. Дивне створіння, де ти виникло, звідки з’явилося? Може, ти мавка гірська чи донька пісень верховинських, народжена звуками флояри й трембіти, чистотою роси світанкової та запахом смереки? Говори, говори…

— Правда, я дивна?

— Як дивна, Ганнусю?

— Ну… смішна. Несучасна…

— Не знаю. Ти завжди будеш… сучасна… У всі віки…

— Не розумію…

— Ти природна, не штучна. І сто років тому була б така, і тисячу…

— Може, — згодилася вона. — Я не люблю скороминущу моду, яка так люба дівчатам. Мене то дивує. Навіщо їм парфуми, коли мають чисту шкіру, ясні очі, своє волосся, яке парфумами так швидко псується? А на мене вони дивляться, мов на дикунку…

— О ні, — сказав гаряче Михайло. — Це неправда. Не знаю, як дівчата, жінки, а чоловіки… навпаки…

Він поглянув на її стан. Знайома вишита сорочка з грубуватого полотна так вигідно вирізнялася поряд з холодними нейлонами сусідніх дівчат, які скептично поглядали на Ганнусю. Чорна спідничка з скупим візерун-ком гармонійно доповнювала туалет, додаючи дівчині особливої принадності. На худорлявих бронзових ногах синіли простенькі босоніжки. Ганнуся помітила ледь вловимий погляд Михайла, підібгала ноги під стілець, засміялася. Він теж усміхнувся. Вони зрозуміли одне одного без слів.

— Ходімо, — сказала вона, встаючи.

— Що вам показати? — запитав він. — Музеї? Храми?

— Краще до Дніпра, — похитала вона головою. — Музеї можна відвідувати взимку. Найкращий музей — природа…

"Гарно сказала", — подумав Михайло. Взяв її за руку, повів до спуску на Поділ.

"А що, як побачить хтось із знайомих?" — майнуло в свідомості Сагайдака. А, нехай. Яке це має значен-ня? Тепер уже все байдуже, окрім того, як йому бути з нею. Від нього не залежить нічого. Що вона

скаже — те й буде. Вона вирішить правильно, по серцю. Хай буде так. Аби тільки не фальшиво сказати, не злякати, не від-штовхнути. І не приховати нічого…

— Поїдемо до гирла Десни, — мовив Михайло. — Там менше людей, гарні пляжі…

— Чудесно, — радісно заплескала вона в долоні. — Я ж іще ніколи не купалася в Дніпрі! Оце вперше. А я так мріяла. Навіть купальник придбала, — наївно додала дівчина.

Вони купили квитки на невеликий теплохід, чверть години погуляли біля вокзалу, попили газовану воду з автомата. Нарешті пролунав сигнал посадки. Незабаром вони вже милувалися краєвидами Лівобережжя. За годину теплохід доправив їх до гирла, там вони зійшли, рушили понад берегом. Зупинилися у безлюдному міс-ці, на піщаному п’ятаку серед густої лози. Перед ними струмилася прозоро-жовта вода, в небі жалібно кричали чайки.

Ганнуся хутенько скинула спідничку, сорочку, залишилася в голубенькому ситцевому купальничку. Ща-сливо сказала:

— Чарівно. Наче сон…

Вона, стрибаючи на одній нозі, заплескала в долоні.

— Я ніколи не знала, що тут так добре!

— Краще, ніж у Карпатах? — усміхнувся Михайло.

— То різне, — серйозно відповіла дівчина. — Сидітиму тут — снитиму Карпатами. Опинюся на полони-ні, мріятиму про Дніпро…

Вона вбрела у воду, по-дівчачому невміло заборсалась серед хвиль, зняла фонтан бризок, щасливо смія-лася. Михайло роздягнувся, стояв біля лози, милувався нею. Звідки рідне почуття? Чому вона така близька. Ні-би справді дочка. Хочеться оберегти її, допомогти, йти поряд, заслонити від небезпеки…

— Йдіть купатися, — кричала вона.

— Хочу напитися сонця…

Вона лягла горілиць па плин, завмерла, похитуючись на хвилях. Видно було заплющені очі, маленькі пе-рса, біляві коси. Час зупинився чи зник. Не треба його, отак би вічно — піщаний п’ятачок поміж лозами, прозо-ро-жовтий плин і чайки в небі. І вона під сонцем на хвилях…

Ганнуся перевернулася, пропливла трохи до берега, повільно вийшла на пісок, витискала воду з коси. Світло-бронзове тіло блищало, високо здіймалися груди. Михайло чудно дивився на неї, ступив назустріч. Вона мовчала, губи в неї дрижали. Він поцілував її. Ганнуся поклала мокру голову йому па груди, заплющила очі, усміхалася.

— Гарно, — прошепотіла вона.

— Я збожеволів, — сумно сказав Михайло.

— Ти любиш мене, — одказала вона ледве чутно.

— Я старий. Я одружений…

— Що мені до того. Ти мій…

— Ти будеш моєю?

— Я вже твоя. Одразу, як стріла…

— Ми одружимось?

— Ми вже одружились. Давно…

— Як? Що ти сказала?

— Не знаю… Не знаю… Мені нічого не треба… Я вже ніколи не забуду тебе. Я ждала такого леґіня…

Михайло задихнувся від туги й радощів. Чому, чому не сталося цього двадцять років тому? Чому така несправедливість долі? Що він дасть, чим відплатить щирості невимовній, дарунку безцінному?

— Я теж чекав тебе. Мені було сумно й тоскно, Ганнусю. І нині — радість і сум. Чому — не збагну. Мо-же, тому, що ти така молода…

— Кохання не знає віку, — прошепотіла Ганнуся. — Квітка юна, тільки що розпукнулася, а сонцю міль-ярди літ. А вони люблятьcя. Що таке вік, Михайле?

— Я розійдуся. Ми будемо навіки з тобою…

— Не знаю… Не знаю, — печально мовила вона.

— Чому? Що з тобою? В тебе руки холодні…

— Згадався сон. Вогнище… і ти не можеш перескочити його…

— Сон — мара, — палко сказав Михайло. — Треба жити понад привидами, слухати голос життя… Чуєш, Ганнусю?

— Чую, коханий. Мовчи. Я хочу тихо постояти з тобою. Тихо…

Слово четверте. Мара

Нащо мені сонце, коли воно змело твої зоряні знаки?..

СХІДНА МУДРІСТЬ

Михайло встав раненько. День народжувався ясний, тихий. Вулиці зітхали віддаленим гуком одиноких машин, шелестом кроків. Сагайдак хутенько вмився, сів до столу, переглядав дисертацію, мугикаючи веселу пісню.

Заглянула Ніна. Здивувалася.

— Ти ніколи так рано не вставав. Що це з тобою?

— Хочу попрацювати. Сама знаєш — чотири дні лишилося.

— О, тоді добре. А я думаю — чого це ти такий веселий? Наче закоханий…

— В дисертацію, — невміло пожартував Михайло. — А чому ти прокинулась? Я розбудив?

— Ні. їду в інститут.

— Що сталося?

— Експеримент. Зараз заїде за мною Лігосов…

— Що за експеримент? Епохальний? — іронічно поцікавився Михайло.

— Може, й епохальний, — пробурмотіла Ніна, обнімаючи чоловіка. На нього війнуло терпкими парфу-мами, розімліле тіло дружини було неприємне. Він відсторонився.

— А яка тема?

— Фізіологічна основа етики.

— Ого! Може, й любов кібернетизуєте?

— Ти ніби не сучасний учений, — стенула плечима Ніна. — Все підлягає кібернетиці. Хіба любов поза законами світу?

— Вона сама закон.

— Ну це вже щось євангельське…

— Дивно, — сказав Михайло. — Дуже дивно. Як тебе Лігосов перекував на свій лад.

— А хіба я була іншою?

— Була. Пам’ятаєш — виспівувала: "Любов — і більше нічого не треба".

— Ха-ха, згадав. Усі дівчата божевільні, коли закохуються. Та ще навесні. Грає природа, збуджує відпо-відні органи…

— Ніночко!..

— Що, любий? Ах, ти шокований. Ну, не буду, не буду. Ти ж у мене зорегляд, ти далекий від фізіології. Хоча, коли доходить діло… Мовчу, мовчу… Дзвінок. Здається, він…

Ніночка вийшла в коридор. Почулася приглушена розмова. До кабінету зазирнув Лігосов — керівник відділу біокібернетики Інституту фізіології. Обличчя в нього схоже на сокиру — гостре, сухе. Очі, мов швайки, біля тонких губ — насмішкуваті зморшки. Він кивнув Михайлові.

— Здоров, зоряний анахорете! Давно тебе не бачив. Скоро захист?

— За чотири дні.

— Прийду. Цікаво, якого туману ти напустиш!..

— Не більше, ніж ти. Ніночка сказала про ваші фокуси-покуси…

— Не фокуси, — засміявся Лігосов, потираючи сухі долоні, наче від холоду. — У нас — гола практика. А в тебе — пуф! — вигадки, еклектика!

— Ти правду сказав, — пожартував Михайло, — у вас — гола практика. Гола — ясно? А треба одягти ЇЇ. В одежу глузду…

— От-от, — підхопив Лігосов, — це ми якраз і робитимемо!

— Чую-чую, — озвалася Ніна, з’являючись на порозі кабінету. — Вже завелися. Прошу до столу, посні-даєте. Потім — поїдемо.

— Рано, — сказав Лігосов. — Ще люди сплять, а ми кендюхи набиватимемо…

— Вино, кава, — сказала Ніна.

— Вино — можна, — усміхнувсяЛігосов. — Це — завжди. Хоч уночі. Гарне вино — радість життя. І ще — мудра жінка.

— А яка вона — мудра? — перепитав Михайло, встаючи з крісла.

— Хоч би така, як твоя Ніна…

— Комплімент? — заясніла Ніна. — Прошу за мною…

— Ви ж знаєте, Ніночко, я компліментів не говорю. Це непристойно.

Перейшли до вітальні. На столі стояло кілька пляшок вина, кофейний сервіз, фрукти. Лігосов потер до-лоні, понюхав цитрину.

— Чудово. Хоч ми і кібери Природи, а все-таки чудово.

— Що чудово? — запитав Михайло, розливаючи вино.

— Жити, — відповів Лігосов, піднімаючи келих. Промінь сонця пронизав фіранку, заграв у вині. — Глянь, якась банальна рідина, а чудо. Веселить серце, зігріває душу.

— Бач — серце, душа, — під’юджив Михайло, відпиваючи маленькі ковтки вина. — Ти ж кібернетик, а вживаєш метафізичні поняття…

— Нема таких понять, — сказав Лігосов. — Є чиста фізика, кібернетика. Серце — генератор енергії, на-сос, біохімічний трансмутатор…

— О, все-таки розширили функції серця, — єхидно озвався Михайло. — А то раніше — лише насос…

— А душа, — не звертаючи уваги на іронію господаря, вів далі Лігосов, — то є сфокусований рефлекс нашого організму…

— Не розумію…

— Чому ж? Будь-яка одрегульована машина працює весело. Так і ми. Відчуття душі — це відчуття єди-ного комплексу всіх частин системи.

— Кошмар…

— Та ні, — сміявся Лігосов, наливаючи ще один келих. — То ти просто не звик до конкретного мислен-ня. Астрономи взагалі схильні до містики. А ми — люди факту. Факт — наш бог.

— Знову бог. А всякий бог — ідол.

— Що ж — краще бог, якого можна помацати, — запевнив Лігосов. — Бог, який не маніфестує себе, — nihil, вигадка.

— А бог факту, який виявляє себе, — мара. Очевидність завжди обманює нас.

— Знаю. Але все-таки менше, ніж абстракція. В повітряних замках неможливо жити. Ми віддаємо пере-вагу реальному будинку, хоч би й найбіднішому. От тобі й очевидність.

— Я кажу не про таку очевидність, а про філософську…

— Заплутався, брате! З тебе філософ поганий. Ти в кібернетиці ні бум-бум, краще слухай і мовчи. Мотай на вус…

— Так гидко слухати. Брешете ви все. Моделюєте мислення, почуття… хочете до інтуїції добратися. Любов запрограмувати…

— А чому б і ні? — здивувався Лігосов. — Ніночко, можна кави? Та міцнішої!

— Одну хвилину.

Ніна побігла до кухні. Лігосов узяв кілька скибочок цитрини, посипав їх цукром, з насолодою почав жу-вати.

— Ти, Мишко, — плямкаючи, говорив він, — ігноруєш найголовнішу закономірність світобудови…

— Яку ж це?

— Всеохоплюючу програму природи. Все запрограмовано — від атома до… ну до ангелів, якщо вони є. Ми як піддослідні кролики в лабораторії природи. Все, що не дієш, — ти дієш не своєю волею. У нас нема сво-боди. Злочин, добро — все це фікції…

— Ну знаєш, — обурився Михайло. — Тоді злочинець не відповідальний…

— А він і не відповідальний, — спокійно сказав Лігосов. — Перед ким йому відповідати? Бога нема, ду-ші нема. Перед природою? Так вона байдужа й холодна. Вона машина. Меле, крутиться, січе голови, якщо вони попадають під трибки, або підносить вгору, якщо щасливець осідлає висхідні щаблі. Ми судимо злочинця не тому, що він грішний, чи що, а тому, що більшості його дія заважає. Добро, злочин — все це фікції, символи діалектичної природи…

— Ти страшна людина, — сказав Михайло, з цікавістю дивлячись на пергаментне обличчя Лігосова. — Як ти можеш жити з таким світоглядом?

— А чому б і не жити, — знизав плечима той. — Я позбавлений ілюзій. Одні вигадують Бога. Інші — прекраснодушні ідеї. І ті, й ті — брехуни. Закон світу — вічна боротьба. Жорстока, невблаганна. Любов і краса — лише клоунські маски злоби й потворності.

— Ти цинік, — сказав Михайло. — Ти наче пеклом породжений…

Лігосов зареготався. Ніна принесла каву, він узяв чашку, одпив, вдячно кивнув.

— Ніночко, ви чуєте, що Мишко меле? Він уже замість наукових аргументів вживає терміни з церковної метафізики! Я — породжений пеклом!

— Михасику! — докірливо сказала Ніна.

— А чого з ним церемонитись? — вже дратуючись, одказав Сагайдак. — Так же можна дійти до запере-чення найсвятішого. Є абсолютне добро, є любов. Не маски жорстокої природи, а її сокровенна суть. Ти мовиш неправду. Квітка — добро. Сонячний промінь — добро. Прекрасна картина, яка захоплює глядачів, — добро…

— Сліпець, — зітхнув Лігосов. — Ягня поїдає квіти. Вовк поглинає ягня. Або людина. Сонячні промені вплітаються через фотосинтез в рослинах, через асиміляцію в тваринах, в тіло людей. І кати, й жертви поро-джені променями сонця. У зло вплетені, висловлюючись поетично, золоті ниті сонця. А ще точніше — нема ні зла, ні добра. Є лише машина світу — а в ній маріонетки, які грають спектакль, умовившись називати те або інше — злом чи добром…

— А совість?

— Що совість?

— Чому нам радісно, коли ми діємо добро, і негарно, коли чинимо зло?

— А Гітлер?

— Що?

— Ага, — злорадно мовив Лігосов, — ти не розумієш! Есесівці теж відчували совість? Коли палили в пе-чах мільйони жертв? їх мучила совість чи ні, я тебе запитую? Навпаки, вони раділи, катуючи людей. Чим пояс-ниш?

— То не люди. То виродки. То — оболонки, справді кібернетичні машини…

— Тоді що — душа?

— Так. У них не було душі. Вони втратили її…

— Що ж це таке — душа? Що ж це таке — невловиме?

— По-моєму, — спокійно відповів Михайло, — це нагромаджена тисячоліттями, в процесі суспільного життя найкраща суть людей. Вона передається через рід, через нації, через мистецтво. Хтось нагромаджує, пе-редає естафету далі й далі, а хтось — відкидає. А оскільки в природі вакууму нема, то відсутність добра запов-нюється його протилежністю. Отже, душа — це запас добра. Бездушна людина — це кібер без запасу добра. Хто має в собі той чудесний запас — той відчуває радість при добрій дії, той може любити, співстраждати, шу-кати щастя…

— Прийди до мене, — скептично сказав Лігосов. — Я покажу тобі своїх пацюків. Вони знемагають од радості й щастя, натискуючи кнопку.

— Яку кнопку? — здивувався Михайло.

— Кнопку добра, — злорадно пожартував Лігосов. — Ми з Ніночкою якраз моделюємо всі твої метафі-зичні почуття. Знаходимо в пацючому мозку локалізовані центри насолоди, радості, вживляємо електроди. Па-цюк замикає контакт, відчуває радість. І ти його вже не одірвеш від тієї кнопки. Він не буде їсти, пити, він умре біля кнопки, натискаючи її.

Своєрідний релігійний фанатик. Отак-то, друже. Світ — це гігантська лабораторія для пацючої радості. Або печалі. Одні шукають кнопку, інші знайшли, насолоджуються, відпихають інших. Оце й уся філософія!..

— Іди ти к... — Михайло почервонів од гніву. — Якби це не при Ніні, я б тобі в морду дав. Ваш інститут треба висадити в повітря!

— За віщо? — невинно запитав Лігосов. — За правду? За те, що ми звільняємо людей від павутини фа-льші? Гай-гай, Мишку, ти безнадійно хворий. Я тебе днями поведу в анатомічний театр, там у мене є чудові експонати, я тебе вилікую. Ніночко, пора. Дякую за вино. Чудовий напій. Мишку, гуд бай!

— Дивися ж, готуйся, — схилившись над Михайлом, проспівала Ніна. — А я все, що слід, зроблю. До побачення...

Лігосов і Ніна вийшли. Михайло сидів за столом сам, понурий, засмучений. Здавалося, ніби його обплю-вали, обгидили чимось липким, смердючим. Боже мій, куди вони ведуть науку? Який апофеоз готують людям? Прекрасні досягнення людського генія — для ненависницької, холодної теорії. А втім — чому він турбується? То лише хитання маятника. Не всі ж кібернетики такі, як Лігосов...

Ганнусю, ластівко моя! Ти своїм поглядом, щирою мовою руйнуєш отакий потворний світогляд. Непо-трібно слів, мудрувань, ерудиції. Ласка очей, мовчазне розуміння, і навіщо докази, навіщо формули й авторите-ти?..

Робота не клеїлась. Михайло облишив рукопис дисертації, вийшов на вулицю. Незабаром побачення. До-сить тривоги та роздумів, треба вирішувати. Сказати Ніні, вона збагне. А ні — хай як хоче. Він не бажає жити двоїстим життям. Пацюча радість? Ні, це не для нього. Він бажає повноти людської любові. Або горя — але горя людського. Він не буде натискувати кнопку, щоб здобути солодке облудне відчуття. Хай вони

самі заглиб-люються у світ химер, хай вірять потворним теоріям, хай мурують незриму в’язницю для свого духу. Він воліє вмерти на свободі. З нею і на життя, і на загин. Не страшно. Бо без неї — навіщо щось діяти? Коли, може, все життя пройдено заради зустрічі?..

Ганнусі біля пам’ятника Володимирові не було. Михайло здивувався. Вона обіцяла, що буде о дванадця-тій. Вже п’ять хвилин на першу. Може, затрималася? Трамвай з Куренівки йде довго, не розрахувала.

Він походив навколо пам’ятника, підібрав кілька колючих їжачків — падалок з каштанів. Змайстрував іграшкового дракона з трьома ногами. Усміхнувся. Можна подарувати Ганнусі — вона зрадіє. Любить такі дрі-бнички, захоплюється ними щиро.

Минуло ще десять хвилин. Михайло занепокоївся, поглянув на годинник, прислухався. Ні, не зупинився. Отже, вона запізнюється. Якийсь високий тонкий юнак з прищуватим обличчям нахабно підморгнув, недбало сказав:

— Тут не часы виноваты. Дело сложнее.

Михайло глипнув на нього гнівно, юнак загиготів дурним голосом, одійшов.

Минуло ще кілька хвилин. її не було.

Михайло пробіг понад металевою загорожею. Може, забула, де домовлялися? Так ні, сказано ж — на то-му самому місці. Може, час переплутала? Може, не дванадцята, а перша? Або друга? Ні, здається — дванадця-та…

Він дочекався першої години. Другої.

Знав, що вона вже не прийде. Проте ждав. Тупо дивився на дніпровський плин, на людський мурашник на пляжі, безліч разів перечитував написи на п’єдесталі пам’ятника.

Нема. Ніби й не було. Що сталося? Може, захворіла? А він навіть прізвища її не знає, не запитав, де зу-пинилася. Як знайти, як запитати? Ходити попід будівлею університету, чекати, доки стрінеться? Хто зна, коли вона там буде. А може, передумала? Та й поїхала додому?

Чи можливе таке? Вона може так вчинити — щось не сподобалося, спалахнула туга за горами, не втри-малася… А втім — дурниці. Могла б попрощатися з ним. Адже домовилися. Вона не істеричка. Серйозна дів-чина. Хіба, може, інше… Подумала про його сім’ю… Про неминучий клопіт… Про людський поговір. Пожалі-ла його… Вона чиста, чесна — вирішила одрізати зненацька, щоб не боліло, щоб не мучитись. Мабуть, що так…

Він дочекався до п’ятої години. Поволеньки пішов геть. Зустрівся хтось знайомий, привітався, заклопо-тано глянув йому в обличчя:

— Що це з вами, Михайле Кузьмовичу? Чи не захворіли? Мов із хреста зняті…

Він щось буркнув, не розпізнавши, хто його питає, про що. Йшов тротуаром безтямно, бездумно, розгля-даючи каштанового дракончика. Постояв біля будинку міліції, подумав. Може, запитати? Не дай бог, сталося нещастя — тоді лише вони скажуть…

Михайло несміливо ввійшов до вітальні. Його зустрів черговий управління — чемний, підтягнутий.

— Чого бажаєте?

— Дівчина зникла, — хвилюючись, сказав Сагайдак.

— Яка дівчина? — усміхнувся черговий. — Прошу сідати. Та ви не хвилюйтеся. Знайома? Наречена? Се-стра?

— Знайома. І навіть більше. Домовлялися зустрітися… не прийшла…

Черговий весело засміявся, присунув до себе аркушик паперу, вийняв кулькову ручку з кітеля.

— Це ще не біда, друже. Не прийшла сьогодні — завтра прийде. Мало що може трапитися…

— Вона не тутешня. З Карпат, — сказав Михайло.

— Он як, — серйозно мовив черговий. — Тоді справді… А чому ви не одвідаєте її, де вона зупинилася?

— Не знаю, не запитав. Сам себе картаю…

— Абітурієнтка, чи що?

— Так. В університет поступає. Чудова дівчина. Майбутній астроном. Я Сагайдак. Може, чули?

— Читав, — зрадів черговий. — Дуже радий познайомитися. Люблю космонавтику, астрономію. Я вам допоможу. Як її прізвище?

— Не знаю, — розгублено розвів руками Сагайдак. — Не запитав…

— Ну як же так можна? — докірливо запитав черговий.

— Звати Ганнусею…

— Ганнуся… Ганна чи Анна? А може, Галина?

— Мабуть, Анна. Втім не знаю…

— А з якого села?

— Десь на Верховині…

— Ну, знаєте, це вже як у пісні — "напиши куда-нибудь". Ми навіть з повними даними інколи місяцями шукаємо людей. А тут — Ганнуся…

— Що ж робити? — з тривогою запитав Сагайдак.

— Заждіть. Може, вона з’явиться. Адже адресу вашу знає?

— Знає.

— То й гаразд. А я слідкуватиму. Перевірю. Якщо матиму відомості — повідомлю. Залиште адресу. Ось тут. Дякую. До побачення. Дуже радий…

На другий день Михайло пішов до університету. Ходив серед товпища абітурієнтів, дивився. Ганнусі не було. Додому листа від неї чи якоїсь вістки теж не приходило.

Він вийшов на роботу. В обсерваторії йому зраділи. Будьласка бідкався:

— Що це з вами? Кістяк. Вас Ніночка не годує? Я їй догану винесу. Перед захистом треба бути в формі, в силі…

— Нездужається, — скупо озвався Сагайдак.

— Відпускаю вас, — сказав Будьласка. — Відпускаю до захисту. Спочиньте, погуляйте. Можете в "Ку-кушечці" посидіти. Хе-хе. З

зозулечкою якоюсь. Поможе, поможе. Як рукою зніме втому, хандру. Ну, ну, не гнівайтеся. Пуританин — знаю…

Михайло поїхав увечері на Куренівку. Знав, що це безглуздо, а все-таки ходив покрученими вулицями, розпитував людей, никав попід ворітьми, лаяв сам себе в думці. Може, вона не хоче з ним зустрічатися? Може, був перший порив, а потім… Вона юна, все життя попереду… Зустрінеться хлопець, рівня їй. Без муки, без кло-поту. А так — що їй зі мною? Павутина, плутанина…

Повернувшись додому, Михайло зачинився в кабінеті, не пускав нікого. На запитання Ніни одмовчував-ся. Сидів за столом, стиснувши долонями скроні, тамував тупий біль, що шматував мозок, холодив душу. Хто вона, чому ввійшла так глибоко в його життя? Запалила вогонь, що виріс у пожежу. Сама зникла, а пожежа бу-шує, охопила виднокрай. Як віднайти спокій, рівновагу?..

Вранці заїхав Лігосов. Безцеремонно схопив Михайла за рукав піджака, потяг за собою.

— Поїхали. Не пожалкуєш…

— Що там у тебе? Пацюки? — скривився Сагайдак. — Мене заканудить од них. Милуйся сам ними…

— Боїшся? — сміявся, поблискуючи золотим зубом, Лігосов. — Боїшся втратити свої ілюзії? Хто до ме-не приходить, той, справді, брате, стає зрячим. Можу над дверима повісити давній пекельний лозунг… Як там у древніх? "Хто сюди заходить — хай попрощається з надією". Ха-ха! Що ж поробиш — істина жахлива. Але я віддаю перевагу істині. Святій правдоньці…

— Женю, — сказав, пильно дивлячись на товариша, Сагайдак, — а мені інколи здається, що це ти боїш-ся…

— Чого? — іронічно поцікавився Лігосов.

— Боїшся втратити ілюзію своєї "правди". Тремтиш, що, може, завтра чи позавтра кібернетичний світо-гляд полетить шкереберть, наука відкриє нові перспективи, і перед розумом відкриється безодня! Що — хіба не так? А відкинути твій куций світогляд — тоді ти виявишся жебраком, голеньким королем...

— А ти ще й кусаєшся? — здивувався Лігосов. — Нічого, я не ображаюся. В тебе в голівці рожевий ту-ман. Це буває. Навіть у великих учених. Я завжди дивувався, чому це в багатьох геніїв (я не про тебе, тобі ще далеко до генія!) — чому це, я кажу, в багатьох геніїв дивний нахил до надмірного абстрагування, до містики. Ейнштейн, Кант, Гегель, Спіноза, Бруно! Ти хоч і не Ейнштейн, але з тієї ж породи. Не проти, щоб десь там за матерією Світовий Розум приліпити! Ха-ха! Хіба неправда? Містична закваска. Звідки таке? Дивно. Мені зда-ється, що це від переповнення інформацією. Інформації багато — а синтезу, розуміння її нема... Нема, голуб-чику! Тоді залишається що? Домисли, братику ти мій!

— Домисли? — скептично запитав Михайло. — Що ж воно таке з кібернетичної точки зору?

— А пошуки відповіді. Безсистемні. Методом проб: так — ні, так — ні. Доки надійде точна відповідь — знаєш, скільки містифікацій перейде через твою бідолашну машинку? Ого-го!

— Самовпевнений антропосе! — пожартував Сагайдак. — А ти що ж — не шукаєш? Ти став кібернетич-ним богом — всезнаючим?

— Я знайшов, — серйозно відповів Лігосов. — Давно знайшов єдино правильну відповідь: світ — маши-на. Звичайно, не якась там примітивна механістична модель, наша матінка Природа потрудилася довгенько, чималенько вузликів нав’язала за квадрильони років існування... але

розв’яжемо! Котеня, граючись з клубком, теж накрутить такого з нитками, що не дай боже! А все ж таки в тій плутанині нічого містичного нема. Вузли. Хай і найскладніші, але звичайнісінькі тривіальні вузли. І не вигадувати доктрини треба над ними, а розплуту-вати. Ха-ха! Розплутувати, Михасю, а для цього треба терпіння і почуття реалізму.

— Звідки ж вона взялася, ця твоя машина? — роздратовано перебив Сагайдак. — Де той кібернетик, який дав їй програму? Може, знов уявляти якогось мегаінженера, боженьку, що грається з Всесвітом, як котеня з клубком?

— Навіщо ж? — ліниво осміхнувся Лігосов. — Обійдемося. Безмежжя — це, брате ти мій, складна шту-ка. Спонтанно в ньому може виникнути всяка чортівня. Часу і Вічності вдосталь, матеріалу теж. Сліпа гра сти-хій та сил, є ймовірність будь-яких поєднань, вузликів. Один з тих вузликів — ми, наша Галактика, наша Земля, твій покірний слуга, такий метафізик, як ти…

— Знаєш що? Я не хочу продовжувати, а то голова починає боліти…

— Тоді поїхали. Не пожалкуєш…

— Я ж тобі сказав — на пацюків дивитися не буду. Я поважаю все-таки людей, і твої пацючі експериме-нти… не переконають мене! Слухай, Женю, ти відчепишся од мене? Не грай Мефістофеля двадцятого сторіччя. Я тобі не Фауст. Цілуйся з своїми пацюками, а мене залиш з моїми, як кажеш, "містифікаціями".

— Які там пацюки. Маю чудовий експонат. Він тобі дещо відкриє. Не станеш сперечатися зі мною…

— Не розумію.

— От я й хочу, щоб ти зрозумів. Чудовий психологічний етюд, їдьмо. Ненадовго. Машина чекає.

Сагайдак знехотя згодився. Вони під'їхали до Інституту фізіології. Ввійшли в фойє, почали опускатися в підвал.

— Ти мене в шкуродерню ведеш, чи що? — похмуро пожартував Сагайдак.

— Майже, — в тон йому відповів Лігосов. — В камеру анабіозу. Я давно чекав такого експоната. Нареш-ті здобув. Клінічна смерть, замороження...

— Навіщо це тобі? — здивувався Михайло, поглядаючи на ряди овальних дверцят у стіні.

— Заготовки, — скупо пояснив Лігосов, одмикаючи двері. — Заходь. Навчимося виводити з клінічної смерті — воскресимо. Збагнув? Ось поглянь — краля. Молода, прегарна, раз — і нема! Удар авто, прямо під серце. Ось тобі й глузд, і радість, і душа. Все тут — у цій крижинці. Вмикаю...

Він клацнув вимикачем, спалахнула під бетонним склепінням газосвітна трубка, осяяла прозорий купол над анабіозною ванною. Михайло, затамувавши подих, підступив ближче, зазирнув під покриття. Майнула чор-на блискавиця, затьмарила свідомість. Ганнусю!!

Стояв скам'янілий, непорушний, а Лігосов, нічого не помічаючи, спокійно пояснював:

— Ти позавчора закипів, обурився. В морду хотів мені затопити. А за що? Ось тобі ілюстрація. Який глузд в природі? Якась наволоч живе, а отака краса — гине. Я сухар, а теж схвилювався, як побачив. Божественний експонат. Досить глянути на неї, і всяка романтична каламуть,

як павутина, облітає. Ось так. Невідомо навіть, хто вона. Документів не було, ніхто не звернувся. З моргу подзвонили мені — вони знають, що цікав-люсь такими екземплярами, придатними для дослідів. Може, мине півста–сто років, її оживлять…

Слова Лігосова глухо булькотіли десь у віддаленні. Перед Михайлом була лише вона. Вона чи ні? Голі-сінька, як народжена дитина, з безпомічно випростаними вздовж тіла руками. Вспокоєне обличчя, мудра усмі-шка біля вуст. "Інші вінки пристають до берега, а мій пливе та й пливе. Я за ним, я за ним, а він все далі", — почулося Михайлові. Гостре лезо впилося в серце. Він застогнав, упав на холодну цементову підлогу. Лігосов замовк, кинувся його піднімати. Посадив на стілець, метушився, бурмотів:

— Що це з тобою? Ну, Мишку, я не знав, що ти така панночка! Ніколи б не привів…

— Ганнуся, — прошепотів Михайло. — Це Ганнуся…

— Як? Ти знаєш її?

— Знав… Чекав… Вона не прийшла… Женю, ти розумієш мене. Женю, навіщо таке безглуздя?..

Михайло напівлежав у кріслі з заплющеними очима, а Лігосов, розгублено потираючи шорстку щетину на щоці, бурмотів:

— Так. Справді… Халепа… Жаль… Що ж діяти?.. Мишку, йдемо звідси. Тут тобі не можна. Ходімо, го-лубчику…

Він погасив лампу, вивів Сагайдака з підвалу, зачинився з ним у кабінеті. Посадив товариша на диван, сам ходив туди й сюди од вікна до дверей. Михайло тупо дивився поперед себе, губи в нього посиніли, руки дрібно тремтіли, з очей пливли скупі сльози — безмовні й страшні.

— Як же тепер? — розводив руками Лігосов. — Хм. Ніна. Ти. Хто ж вона? Втім — розумію. Буває… Ра-птом — нещастя. Трагедія. Гримаса диявола. А ти казав — краса. Що ж тепер? Дисертація. Треба заспокоїтися. Завтра ж захист, а ти — мертвяк…

— Поховати б її, Женю, — прошепотів Михайло. — Як людину…

— Не можна, — заперечив Лігосов, похитавши головою. — Вона інвентаризована.

— Що ти сказав? — жахнувся Михайло.

— Те, що чув. Ти ж не маленький. Нам її передали з моргу, як екземпляр для анабіозу. Вона заінвентари-зована під певним номером. Державна власність. Якби родичі з’явилися, — інша справа…

— Я її заберу, — понуро мовив Михайло.

— Не маєш права. Які докази? Прізвища не знаєш. Звідки вона — не знаєш. Чи, може, знаєш?

— Ні.

— От бач. Та й навіщо тобі похорони? Ніна, начальство. Дізнаються, випливе. Не треба. Потім — може, справді, колись її оживлять? Га? Таку кралю оживлять. Хай лежить. А в землю — черви з’їдять… Стій, куди ти?

Сагайдак встав, пішов до дверей. Його нудило, паморочилося в голові. Біля порога він зупинився, жаліб-но скривився, кивнув.

— Не віддавай її… нікому… Чуєш, Женю?

— Чую, Мишку. Ти, слухай, — тримай себе в руках. Захист же… Життя ж не зупинилося. Розумію — важко. Але будь мужчиною. Я прийду завтра, послухаю..

Михайло вийшов з інституту, поплентався, не відаючи куди й навіщо. Щезали звуки, німо в просторі. Люди — як тіні. Розмахують руками, щось роблять, кудись поспішають. Навіщо? Для чого?

В небі проклав білу смугу реактивний літак. Стрілою заглибився в блакить. Навіщо? Куди? Падають на асфальт капітани, розбивають живу плоть об мертве байдуже покриття вулиці. Так і вона. Так і вона… Розбила-ся, зникла, нема… Лежить дитяча худенька постать. Нерухома… Мовчазна… А де ж Ганнуся? "Квітка юна, а сонцю мільярди літ, а вони — люблятьcя". Де квітка? Обсипалися пелюстки на землю, втоптані в бруд, розду-шені каблуком долі. Де квітка, де її краса?..

Суворі й непорушні очі Рішідеви зазирають в душу, чути беззвучний голос: "Мудрі не сумують. Мудрі не відзначають смерті чи народження. Хіба перелічиш всі хвилі в океані? Хіба передивишся всі осколки єдиного дзеркала?"

Свамі, не можу стримати плачу серця. Я не мудрий, я не осягнув спокою, який дає розуміння єдності. Що мені від розумування? Зникла моя одна-єдина квітка, найкраща у Всесвіті. її вже нема, не буде. Чуєш, Свамі? Може, східна філософія скаже, що вона прийде в іншій подобі, перевтілиться в іншій жінці, в грядущі віки. Що мені до того? Скільки ще шляхів треба пройти, щоб знову зустріти її серед вселенського мороку? А знайду — може, знову втрачу, не втримаю, ніби сніжинку в теплих долонях?

Гаррі мовчить, дивиться в небо. Очі сині сумні, печальні. Він нічого не скаже. Він знає — слова дарем-ні…

Шелестять листям сірі каштани. Сонно хлюпає в закутий каменем берег попеляста дніпровська хвиля.

Криваве сонце сідає за обрій. На небі хмари, як плями крові. Захід конає. Важко сперся на хрест Володи-мир, задумався. Спалахнули в сутінках ліхтарі, жевріють тьмяними жаринами.

Михайло ввійшов до квартири нишком, хотів пройти в кабінет. Ніна уздріла, щось сказала. Він не почув. Похитуючись, пішов до себе, ліг. Андрійко залементував про своє, наболіле — батько слабо махнув рукою, син одійшов, ображено засопів. Ніна схилилась над чоловіком, приклала долоню до чола. Що вона хоче? Дисерта-ція? Гаразд, гаразд. Він готовий, дай спокій. Що з ним? Не знає, депресія, треба спочинку, самотності...

Знемога склепила повіки. Замерехтіли якісь образи. Продзвенів ніжний сміх. Ганнуся. Стрибає на піща-ному березі, витрушує воду з вуха, підбігає до нього, заглядає в очі. Дивиться довго-довго, не змигне. "Якби можна було отак навіки". — "Хочеш?" — "Хочу, Ганнусю". — "А чому ж ніхто не описує такого кохання? Стрічалися і розлучалися. Іван і Марічка. Ромео й Джульєтта. Ізіда й Озіріс. Орфей та Еврідіка. Що тут, Михай-ле? Чому така страшна закономірність? Невже неможливе на Землі кохання?" — "Кохання можливе. Адже ми покохались. Та важке воно тут. Так було. Так є. Так не мусить бути..." — "Не мусить", — сумно шепоче Ган-нуся. Плюскоче хвиля, чайки стогнуть, квилять над Дніпром, креслять небо тривожними, ламаними лініями...

Ніч минала. Без сну, без відпочинку. Змучений Михайло раненько вийшов на вулицю, походив попід ка-штанами. Постояв біля Софії, притулившись чолом до холодного каменя. Очі мов піском засипані. Ноги гудуть од утоми. Як він прочитає дисертацію?

Повернувся додому, зайшов до кухні. Знайшов пляшку "Столичної". Налив склянку по вінця, випив. Во-гняна хвиля прокотилася по тілу,

засудомила. Він зморщився. Все попливло перед очима. Ніна зазирнула до кухні, в розрізі нічної сорочки колихалися повні груди.

— Що це з тобою? Свято якесь відзначаєш?

— А тобі що? Не маю права?

— Дивина. Попросив би, я щось приготую. По-людському. А то ніби п’яничка. Фе, Михасику. На тебе не схоже. Сьогодні захист, а ти…

— Дай спокій. Я не спав цілу ніч. Голова — як чавун… Пішов у кабінет, впав на диван, провалився в сон. Невдовзі

Ніна розштовхала, подала чашечку кави.

— Випий, прояснитьcя…

Він байдуже випив, віддав чашечку. Згаслим поглядом провів по її постаті. Вона злякано дивилася на нього.

— Що це з тобою сталося? Грип? Так ні, нема гарячки. Михасику, може, лікаря викликати?

— Не треба… Минеться…

— Тоді збирайся. Пора йти. Люди ж зійдуться, чекатимуть… Я тобі допоможу…

Ніна принесла чорний костюм — ідеально випрасуваний. Вбрався, постояв перед дзеркалом, дивився під ноги. Дружина бігала навколо, здмухувала неіснуючі пушинки, поправляла щось.

— Як бог. Михасику, ти повинен вчинити фурор. Пам’ятай, там будуть жінки. Не забудь віддати належне вченій раді, керівникові…

Він мовчав. Слова Ніни не доходили до свідомості, гасли в просторі. Папки, діаграми. Все це зібрала Ні-на. Взяла його під руку, повела… Вони під’їхали до університету, знайшли там опонентів.

Михайло вітався з кимось, комусь потискував руки, усміхався. А в підсвідомості вперто ворушилася ду-мка: "Навіщо, навіщо, навіщо? Доктор наук? Навіщо? Високе становище? Навіщо? Для кого? Йому непотрібно. Ніна обійдеться без звання. Андрійко? Хай пробиває сам шлях у житті. Не хочу, не хочу, не бажаю…"

А руки машинально розвішували діаграми, малюнки. Збиралися члени вченої ради, займали місця. Гомо-ніла аудиторія. Перемовлялися між собою опоненти та учений керівник Будьласка. Пильно дивився з кутка приміщення на Михайла Лігосов — очі мов скляні, між бровами зморшка. Певне, він добре розуміє стан Сагай-дака.

Ніна підійшла до чоловіка, прошепотіла:

— Дзвонила в ресторан. Там все готове.

— Що готове? — байдуже запитав Михайло.

— Бенкет. Ти що — спиш? Бадьорись, Михасику. Сто двадцять душ буде на бенкеті. Весь цвіт…

Він одвернувся. Будьласка дав знак. Можна починати. Аудиторія замовкла, очікувала. Михайло провів поглядом по схемах, по мальованих галактиках, туманностях, зоряних роях, системах. Все те здалося йому та-ким мізерним і бідним, плоским і школярським. Що вій їм скаже — цим поважним ученим? Повторить їхні ж думки? А вони за добре зубріння присвоять йому гучне звання…

— Вельмишановна учена радо! Шановні опоненти! Друзі! Відколи пралюдина стала людиною мислячою — Ношо заріепз — всі покоління прагнули розгадати таємницю світобудови. Паралельно суспільному поступо-ві йшов розвій космологічних доктрин. Від уявлень про небо на залізних стовпах до теорії відносності, від Зем-лі, що тримається на черепасі, до Метагалактики, що розлітається в безмір, породжена Праатомом.

Світова схематика, походження Всесвіту в світлі релятивізму, — вів далі Сагайдак. — Ключ до цього нам дає теорія відносності. Що ж, побачимо, коли відкриємо тим ключем двері Пізнання? Ось я виходжу вночі на вулицю, в поле, під зоряне небо, дивлюся, захоплююся величчю неосяжності. Пишаюся знанням, яке дало мені розуміння неймовірних глибин Космосу. Я — нікчемна пилинка, коли порівняти мене з масштабами Сві-тобудови, але розумом своїм зазираю в невимірні глибини Часу… в той страхітливий момент, у ту апокаліпти-чну мить, коли була розірвана Єдність…

Ніночка з жахом дивиться на Михайла, робить застережливі жести, науковий керівник з подивом пере-глядає сторінки автореферату, не може знайти того, що раптом почав говорити Сагайдак. А дисертант, злорадно закусивши вудила здорового глузду, вже розпанахує навпіл тканину врівноваженості і не бачить нічого — ні облич, ні діаграм, ні дружини, ні вченої ради. Орган звучить у Безмірності, б’є болісними акордами в його сер-це, грає величний Реквієм на смерть Ганнусі. Чуєте? її нема! Цілого світу нема! Це більше, ніж галактика, знач-ніше, ніж всі галактики безмежності!

— Друзі! Осколки Єдиного Поля породили безліч світів. І всі вони замкнуті, ізольовані. Чому? Просто! Дуже просто! Сучасна наука дала прекрасну відповідь. Вона створила чудову ідею гравітаційного колапсу. За-мкнутий світ. Ні фотона, ні атома, ні звуку… так, так, ні словечка не проникне з тієї гравітаційної пастки! Ось тут, поряд з нами, існує безліч інших світів, але вони — незримі. То ж наші брати, то частки тієї Праєдності, а з’єднатися — не можна!

— Михайле Кузьмовичу, — прошепотів професор Будьласка, — навіщо так багато кучерявості. Сухіше, точніше...

— Кучерявості? — визвірився на керівника Михайло. — В мене серце кров'ю обливається. Для мене це не красива фраза, а найголовніша проблема буття. Чому розбивається єдність? Чому, я вас запитую? Маємо гострий розум, зазираємо в невимірні глибини Космосу, і це чудово, геніально! Та враз — автомашина налітає на мене, вбиває, я падаю. Вмираю...

— Михайле Кузьмовичу, — прошелестіло зловісне попередження професора Будьласка. — Ви ухилили-ся...

Ніна ламає руки, робить якісь судорожні жести Лігосов, здивовано перезираються члени вченої ради. А Михайло, розпалюючись, веде далі, стиснувши кулак і стукаючи ним у груди:

— Я вмираю. І лежить мій холодний труп у морзі або ще десь — самотній, одрізаний від життя. Що тоді станеться з Метагалактикою, з полум'яними зорями? Чи існують вони, чи, може, гаснуть, надають у безодню разом зі мною? Що мені до світової схематики, коли моя любов, моя туга, моє захоплення згасло разом зі смер-тю тіла? Що мені до того, вельмишановні члени вченої ради?..

Аудиторія завирувала. Будьласка схвильовано крикнув:

— Захист не відбудеться. Дисертант захворів. Ніно, невже ви не бачили, в якому він стані? Лікаря, не-гайно лікаря...

— Я не хворий! — люто крикнув Михайло, вимахуючи паличкою-вказівкою. — Це ви хворі! Понавига-дували всяких доктрин, а людське серце прочитати не вмієте! Лицеміри, ошуканці! Геть!

Ніна повисла на руках в чоловіка, ззаду підбіг Лігосов, обурено зашепотів:

— Ти збожеволів! Істерична баба! Ніночко, допоможіть мені!..

Розгублена юрба, гнівні обличчя учених. Що йому до того? Вінок пливе по темній-темній річці, серед моторошних скель, і Ганнуся не може наздогнати його. Ось головне, а не схематика Всесвіту.

Лігосов з Ніною вели Михайла додому. Дружина ненависно шепотіла, ніби випльовувала отруйні слова:

— Боже мій, все зруйнував! З ним щось сталося! Збожеволів! Пропали всі плани, бенкет на сто двадцять чоловік. А гроші ж заплачено, назад не повернеш! Які збитки, який сором!

— Мишку, — сердито сказав Лігосов, — я все прекрасно розумію. Але ти сволота. Сволота і неврастенік. Чуєш?

— Іди ти к чорту, — визвірився Михайло, тручаючи його. — Чого ти від мене хочеш?

— Сходи до лікаря. Або я тебе одвезу. Полікуйся трохи. Минеться. Захист перенесуть на інший день...

— Я домовлюся, — благально сказала Ніна. — Михасику, поїдемо до психіатра. В тебе щось не гаразд...

— Божевільного з мене хочете зробити? — з тихою люттю запитав Сагайдак. — Не вийде. Самі йдіть у Кирилівку. Там ваше місце. А я більше не хочу грати комедії. Захисту не буде. Так і знайте...

— Тоді я розведуся з тобою, — верескнула Ніна. — Йди, куди хочеш! Мені набридли твої вибрики, сен-тиментальний істеризм, твоя ідіотська депресія! Не хочу!

— От і все, — враз зупинився Михайло. Він якось знітився, ніби став менший на зріст, погляд погас. — Ти сама сказала. Я йду, куди хочу. Женю, повідом в обсерваторію… Я не вийду на роботу. Відпустка за влас-ний рахунок. Не можу. Ну… сам поясниш…

— Куди ж ти?

— До матері… Побуду в селі… Не можу інакше, Женю…

Ніна спідлоба дивилася на чоловіка, мовчала. Михайло круто повернувся, не попрощавшись, рушив до фунікулера. Спустився до річкового вокзалу, взяв квиток на теплохід, який зупинявся біля рідного села.

Так, тільки так. До рідних сердець, до простору, до волі. Може, там знайдеться ласка, заспокоєння, може, там вщухне буря і настане благословенна тиша. Мамо, поспішаю до тебе… Розрай, дай надію… А не даси — навіщо тоді мені жити? Навіщо сонце, коли вмерла моя квітка — одна-єдина в неосяжному Безмірі?..

Слово п’яте. ВЕСІЛЛЯ

Ой горе, горе, нещасна доля.

Виорала дівчина мисленьками поле.

Чорними очима та й заволочила,

Дрібненькими слізоньками все поле змочила.

Ой помагай Біг, ти, несуджений друже!

Будь здорова, серденько, тож любилися дуже.

Любилися, кохалися, а матуся й не знала,

А тепер розійшлися, як темненька хмара.

З НАРОДНИХ ПІСЕНЬ

Теплохід минув мости, Жуків острів. Пропливли буйні луки, лози, човни рибалок, намети на берегах. З півдня вставали кучеряві темно-сині хмари, від них до землі снувалися сірі пасма дощу. Яскраво спалахнула розірвана дуга веселки. Михайло сидів на носі теплохода, дивився на райдугу, на пінисту гриву хвиль, па імли-сту далину. М’яке поєднання барв і звуків літнього дня заспокоювало, згасло напруження сутички, думка вхо-дила в усталене річище. Але холод лишався. Крига в душі. Розтануло чи вмерло сердечне ставлення до подій і явищ, інтелект загострився й нещадно зривав запону з віри в життєвий глузд.

Всі народжуються. Всі вмирають. Це правда. Один раніше, інший пізніше. Найбільше горе забувається. Найбільша радість минає. І не лишається нічого — ні радощів, ні горя. Хіба лише спогад. А потім і спогад тане. Минають віки, тисячоліття. Минають цикли геологічних зрушень. З’являються й зникають в мороці небуття міріади тварин, мислячих істот. Мов піна під днищем теплохода. Як бульбашки від крапель дощу на воді…

Лігосов у чомусь правий. Ми брешемо самі собі. Ми вигадуємо смисл життя, щоб убити страх перед нео-сяжністю, якій байдуже до наших мук і страждань, радощів і надій. Вона просто не помічає нас, як слон не ба-чить, не може бачити мокриць, яких чавить йогами в своїй важкій ході до певної мети. Чи є смисл у Вічності? Цього ми не знаємо і ніколи

не зможемо дізнатися. Ми — піна під ногами Безміру, ми — бризки від великого пахтання Єдиного Життя.

Михайло загострював мозок, вибирав з надрів свідомості найболючіші, найпекучіші визначення, щоб не лишити надії, щоб не обдурювати самого себе знову й знову. Людина, людство. Заради них діється все прекрас-не й огидне на планеті. І те, й інше — обман. Нема ні людини, ні людства. Ми бачимо це, знаємо, і все-іаки хо-чемо обману, самообману, аби побути хоч хвилину в наркотичному чаду ілюзії. Церкви, ідеї, доктрини — скі-льки їх. Всі обіцяють, втішають. І нічого не дають. Лише скороминущі блага для адептів та проповідників, які, може, ще нещасніші за своїх підлеглих, бо обманюються честолюбною фікцією влади, якої не мають.

О страшна мара! Майя, ілюзія, як говорив Свамі! До якої ж межі доходить її сила?

Людина вмирає, віддає своє життя на олтар громадського життя, і їй обіцяно, що життя її не пропаде да-ремно, що воно наблизить жаданий час загального звільнення й добробуту. І це — обман! Не можна досягти недосяжного, не можна безодню прагнення наповнити здійсненнями, навіть найзначнішими. Бо смерть прихо-дить і все забирає з собою — величність і нікчемність, славу й ганьбу, багатство й бідність. Все — в людині, а вона — ефемера, піна в безмірному океані Вічності.

І людство — теж химера, бо воно роз’єднане. Нема людства, є хаотичне сплетіння осіб, сімей, народів, націй. Кожен вигадує особистого бога, прагнучи поставити його вище всіх інших.

Фантастичні мрії? Сподівання на те, що наука Грядущого воскресить всіх нас із небуття, поверне до від-чуття й усвідомлення? Це нерозумно й неспівмірно. Що таке ми для Майбутнього? Слід копита па березі Без-межжя, де проїхав на коні життя вершник, ім’я якому — Таємниця. Смішно й гірко…

Той піщаний п’ятачок поміж лозами над Десною, де вона поклала голову мені на груди, — для мене Все-світ і найвище досягнення. Нащо мені галактики, нащо мені дивовижні форми інших світів, далекі химерні іс-тоти, велетенські планети, страшні квазари, безодні молочних шляхів. Нащо воно мені? Дайте мені силу повер-нути час, ще раз поглянути в очі Ганнусі. Заберіте від мене все — звання, вміння моє, освіту, службове стано-вище. Я хочу бути пастухом, як її тато… або лісорубом чи бокорашем. Ми б з нею сиділи на полонині, дивили-ся в небо, тримали б руку в руці. І не треба нічого… Нічого… Проте, й це брехня… Минуло б життя, і знову — невблаганна смерть. Розлука. Я перший, чи вона. Все одно. Туга, безглуздість.

Забути все. Затулити запоною. Інтелект — занадто болісний дарунок буття. І до того ж безглуздий. До-сить було б мавпі стрибати по деревах, вистачило б з неї інстинкту. Якомусь хвостатому Адаму закортіло дізна-тися щось про зірки? Маєш проклятий дарунок з дерева Зла й Добра. Будь як Бог. А вірніше, як жебрак, що має в торбині безцінний діамант, а йде по пісках пустелі. Навколо ні краплі води, щоб втишити спрагу. Лише міражі на обрії та чорні смерчі розпуки…

Може, щезнути з цього світу? Одсікти химерну пуповину життя? Спокій, тиша, небуття… Ні, не можна. Я можу припинити лише те, що сам розпочав. Життя моє вже не належить мені. Воно пов’язане незримими лан-ками з життям інших людей. Треба йти далі, віддати борг іншим. Борг матері, батьку, дитині, товаришам. Втек-ти з поля життя — це дезертирство. Солдати не втікають з поля бою. Треба пройти до кінця…

А своє, близьке… хай воно буде в недосяжній глибині серця… Я закрию його, поховаю…

Драстуйте, луки мої кохані! Давно я не бачив вас. Чи пам’ятаєте мене?

Кладка кинута з теплохода на піщану кручу. Михайло зійшов по ній на луг. За ним шкандибала старень-ка бабуся з двома великими клунками через плече. Сагайдак допоміг їй перейти на берег. Теплохід посигналив, відчалив. Весело завуркотівши моторами, поплив далі, вниз по Дніпру.

— Може, допомогти вам, бабо? — запитав Михайло.

— Чого там? Донесу, — прошамкала бабуся. — Піддай, синашу…

— Та ні, я все ж таки молодший од вас. Незручно. Буду йти поруч, а в руках — нічого…

— То й що. Ви, молоді, звичні ходити порожняком. А ми — як воли. Здавна зучені. Як нема на плечах поклажі — аж дивно. Ну та коли такий поштивий — неси. Спаси біг тебе, синашу. Ти, може, тутешній?

— Тутешній, бабо.

— Чи не Сагайдаків?

— Еге ж. Михайло…

— Отож я бачу — твар наче батькова. В гості, чи що?

— Та так…

— Ага. А чого ж без чамайдана? Хіба не надовго?

— Не знаю. Як складеться, — неохоче відповів Михайло. Він широко ступав по траві, толочив квіти, збивав кашку з високих стеблин щавлю. Бабуся дріботіла поруч, не одставала, гомоніла про своє.

— А я оце сиділа-сиділа на припічку, думаю — дай поїду до Києва. Одне діло, що ще раз Київ побачу, давно не була, а друге — хлібця м’якенького куплю…

— А хіба в селі нема?

— Та привозять з району, продають. Тільки такий глевкий, що можна собак ним вціляти. А в Києві — м’якенький. Зуби в мене повипадали. Двійко залишилося, от я й не вгризу. А київський хлібець іде добре. Можна й яснами товкти. Колись, як було борошенце, сама пекла. В печі. Найбільше любила пекти житній хліб. Пахучий, ніздрюватий. Твоя мати Мокрина теж добрий хліб пекла. Я позичала в неї. Давно це було, до війни…

— А тепер чого ж не печуть?

— А зледачіли. Легше в сільмазі купити. Та й борошно не в кожного є. Звикли — нічого. А воно, як по-дивлюся я, щось не туди йде…

— Як не туди?

— А так. Наче й техніка, радіво, телевізори всякі, а чогось нема. Сидять вечорами коло мигалки тієї, ви-тріщать очі, дивляться. І старі й малі. А колись було — з вечора аж до раночку пісні понад селом котяться. З одного кінця один гурт дівчат та хлопців виспівує, а зтого — другий. Чуєш — вже третій обізвався. Ще краще. Аж серце мре — так гарно. Зіроньки сяють, місяць пливе в небі, сади цвітуть. Старим людям — і то хочеться постояти на вигоні, згадати жениханнячко та милуваннячко. Гарно було, гарно, що й казати… Або вечорниці… Зберуться в коло та всякі історії розповідають одне одному — страшні чи веселі. Бувальщини або казки. А те-пер позабували…

— А клуб? Клуб же є в селі?

— А що клуб? Підеш — глянеш. Кіно крутять там через день. Танці. Поплюють насінням один одному в очі, подригаються, по-галайкають. Пісні якісь не наші. Дівчата наче кошенята обсмоктані — ні коси, ні виду, ні постави. Вертляві, пусті. І батьки подивляться, подивляться, кажуть: може, так і треба? Старе минуло, нове йде. А що воно — нове? Ну машини прудко ходять, щось вивезти там чи привезти — хутчіше, правда. Письменні всі стали — правда. Читають, про зорі знають. Таке мале, ще з яйця не вилізло, а вже воно тебе навчає, так і ріже, так і ріже — що, де, як воно! Наука, нічого не скажеш. Але ж увечері не почуєш над селом пісні. А чого? Бо горло оте коло контори реве і вдень і вночі. Реве й реве, аж спати не дає. Соловейка не чути. Ну в хаті — інше діло. А посеред села — нащо воно?..

— Це правда, бабо, захопилися ми технікою. Старого теж не треба вихваляти, було там багато дурного — і п’янства, і забобонів, і темряви…

— Було, було, Михайле Кузьмовичу, — закивала головою баба. — Але ж і доброго багато було…

— Про пісню — це ви точно сказали. Пісню забувають. Хіба в самодіяльності співають, де вона є. А так — тиша вечорами. Я теж звернув увагу…

— Отож-бо. Старші пам’ятають, могли б передати молодим. Так ті зневажають, не хочуть. А гарно ж? Хоч би й весілля. Колись було — обвінчаються, поспівають, повеселяться кілька днів підряд. І молодятам при-ємно, і людям — свято. Запам’ятається на все життя. А ниньки молоді й не знають весільних пісень… Ну ось тут мені повертати… Давай клунки, спаси біг тебе, синашу…

— Нема за що, бабо Килино. Вас же Килиною звати?

— Килиною, — вдоволено закивала баба, надіваючи клунки на плече. — Не забув. Я ж тобі двоюрідна баба. Твій дід Левко мені двоюрідний

брат. Так що ми — рідня. Заходь, як матимеш охоту. Чарочкою пригощу, малосольним гурочком…

— Прийду, бабо, як час випаде.

— Ну йди здоров.

Баба пошкандибала поміж осокорами до подвір’я крайньої від річки хати. Михайло, поминувши ряди осель, що стояли понад лугами, пішов далі. Рідна хата визирала вже з-за густого саду, за нею зеленіла крона соснового лісу. На тин вискочив зозулястий півень з мерехтливим хвостом, голосно закукурікав, ніби вітав гостя. Михайло усміхнувся. Важко вгрузаючи в пісок, підійшов до перелазу, постояв, дивлячись на димок, що курівся з димаря.

Що сказати батькам? Чи варто бентежити їх, оповідати все, що з ним діється? Може, це поселить в їхні душі сум і тривогу за сином? Все було гаразд, а потім — нате вам, старенькі, милуйтеся, до чого ваш синок докотився. На старі плечі звалив свій тягар, не витримав. Ні, не слід говорити. Обминути те, що сталося. Так, вто-мився, перенапруга, треба трохи спочити на природі. Менше буде запитань, треба зберегти спокій батьків…

Пройшов по межі, розгортаючи соняшники. Важкі плескаті голови хиталися, вдарялися в груди Михай-лові, шурхотіло під ногами гарбузиння, басовито гули джмелі над городом, привабливо червоніли помідори поміж зеленим бадиллям. З картоплиння вискочила ряба кішка, дременула до ґанку. Заскрипіли східці, на поро-зі з’явилася постать. Знайома, рідна. Затепліло під серцем, сльози підкотилися до очей. Михайло стримався, усміхнувся, одхилив молоденьку вишеньку, яка застувала йому хату, тихо покликав:

— Мамо, добридень…

— Ой, хто це? — сполошилася мати. Побачила сина, махнула руками, ніби соколиця крильми, поспішила назустріч. — Мишко приїхав! Ой боже ж мій, так негадано! Хоч би повідомив — зустріли б!

— А нащо? Так краще…

Мати обняла його, зморшкувата щока її пахла чебрецем і грибами. Сині очі були ясні, як і завжди, тільки брови та коси побіліли, наче сповило їх осіннє бабине літо. Син тримав матір за руку, шорстка долоня її була гаряча, негнучка. Пішли до ґанку.

— Ходімо ж до хати. Ти ж, мабуть, зголоднів?

— Та ні, ні, дай надивитися на тебе…

— Ще надивишся, — щасливо відказувала мати. — А чого ж сам? Чому ж без своїх?

— Вона не хоче в село, — спохмурнів Михайло. — Каже, чого в тій ямі сидіти?..

— Ага. Ну а синок, Андрійко? Я скучила за ним…

— Не пускає. Каже, перейматиме всякі селянські звички, мову їхню…

— Уже й мова селянська, — сумовито сказала мати. — А хліба не цурається нашого? Мабуть, що ні… Ну та бог з нею. А як же ти? У відпустку? Чому ж без нічого? Наче од гіллі одірвався… Може, проїздом?

— Не знаю. Втомився, захотілося спочити у тебе…

— То й добренько, Мишку, добренько зробив. І батько радий буде. Ми ж тебе вже цілий вік не бачили. Та й рідня вся згадує — де та де

Мишко? Як став астрономом, так і не показує носа в село. Спротивилося йому, чи що? Кажу, справи всякі зоряні затримують. А вони посміхаються та головами кивають: запанів, мабуть, бо зорі тут ще кращі, які там в городі зорі — дим та кіптява…

Михайло сів на ґанку, не одпускаючи руки материної, мовчав, ласкаво дивився їй в очі. Вона зітхнула, прошепотіла:

— Важко тобі, сину. Знаю, бачу…

— Важко, мамо, — похилив голову син.

— Маєш добру роботу, маєш хату, сім’ю, а щастя нема…

— Немає, мамо.

— Бо дружина не до пари. Не до серця. Тут вже хоч в’яжи, хоч крути крутенем, — не буде доброго снопа з жита й кукілю. Засмітить кукіль добре зерно…

— Правда твоя…

— Я й одразу бачила, та мовчала. Бо що б помоглося? Ти б не послухав. А тепер — пізно. Син, сім’я…

— Яка там сім’я, мамо. Так — одна видимість.

Він подумав, поглянув на промінці зморщок біля вуст материних, одважився і палко сказав:

— Зустрів недавно я дівчину. Полюбив її дуже. Ой матусю, якби ти бачила її… Вона б тобі припала до серця. І вона мене полюбила.

— Так чого ж…

— Нема її, мамо, — понуро сказав Михайло. — Померла. Машина збила…

В його очах заблищали сльози. Мати гладила долонею синову руку, мовчала, наче прислухалася до чо-гось нечутного. І Михайлові було легко від того мовчання.

— Не судилося, — прошепотіла мати. — Та тільки ти, Мишку, не сумуй. Не плач. Добрих людей треба піснею згадувати, любим словом. Земля їй пухом…

— Навіть того вона не матиме, мамо. І не можу я бути веселим, коли її нема. Це все’дно, що квітці весе-литися в льоху без сонця. Які серед пітьми веселощі…

— Бережися, Мишку, такого почуття. Зав’язано тобі світ, можна дійти до божевілля.

— Так є, мамо. Стараюся бути спокійним, але що вдію, коли сум гризе серце…

— Може, стрінеться інша…

— Ніколи, — гаряче заперечив син. — Досить з мене Ніни. Розійдуся, житиму сам. А тієї Ганнусі — не можу забути. До смерті…

Знову тиша. Жалісливий погляд матері. Десь під стріхою зацвірінькали горобці, підійшов кіт, задер хвос-та, потерся біля ніг. Михайло погладив його. Кіт зрадів, вигнувся, знеможено заплющив очі.

Мати схопилася, занепокоєно сказала:

— То я ж побіжу в кузню, батькові скажу. Та родичів покличемо, повечеряємо. Гаразд?

— Хай буде, — сказав Михайло. — Клич, я посиджу на ґанку…

Михайло посидів на ґанку, послухав цвірінчання горобців, подивився на метушню курей, які билися між собою біля коритця з якоюсь товченею. Нічого не змінилося. Лише для тебе — трагедія. А всі інші — не помі-тять. Мати посумує, втішить, розрає, щоб не печалився. Все тече, все минає. Вони — селяни — звикли за віки до смерті й розлуки. Для них це — як схід сонця і захід. Народився, помер. Поплакали, пом’янули, потанцюва-ли, винили, закусили. Побажали царства небесного. А мені — незабутнє. Не переплачу, не переп’ю, не пересу-мую.

Кури гребуться в смітті, як греблися тисячоліття тому, дозрівають соняшники, наливаються сонцем яб-лука, сміються десь за тином діти, татакають з дерев’яних кулеметів. Поки що з дерев’яних… Що їм до того, що десь у підвалі лежить крижинка, яку звали колись Ганнусею? Що всьому світові до того?

Він підвівся з ґанку, зігнувшись у дверях, увійшов до хати. Призахідне сонце золотило сволок, образи в кутку. На сволоку під вирізаним хрестом вирізнявся напис: "25 іюня 1905 року". Давненько будувалася хата. А ще тримається, привітно дивиться на світ чималенькими вікнами. Щаслива, бо виростила чотири покоління, захистила від негод, дала притулок.

Михайло глянув на ікони. Христос у терновім вінку дивився в небо, великі краплі крові котилися по об-личчю, він не міг збагнути, за віщо така наруга над ним? "Батьку, Батьку, навіщо мене залишив?" Що означає страшна фраза? Що побачив син в останню смертну хвилину? Може, бездонну порожнечу над собою? Може, прірву, перед якою жахнувся дух Сина людського?

Мати Божа тулить до лона, пригортає дитя. їй тісно в золочених шатах. Їй дивно, навіщо це її — жінку теслі — вбрали в химерні царські убори? Корона, золото, парча. їй до лиця просте полотно, вишита сорочка, барвиста хустка. Взяти синка за руку, серп у другій руці, та — на поле, до широкого лану життя. Хвилюються хліба, зоріють волошки поміж колосками, вітер грається з вусатими ячменями, складає легенду про Сина людського…

Михайло постояв перед іконами, задумавшись. Мати зберігає давню традицію. Молиться чи ні? Кого во-на бачить за мальованими ликами? Про що їй каже суворий сивий Саваоф? Може, в тому образі дивиться на неї батько її, або дід, або пращур? І дякує вона рідні предковічній за життя і турботи, за любов свою і горе, за все те неповторне й химерне, що передали їй предки з минулих віків через лона матерів божих — матерів людських. Куди веде той шлях? Де скінчиться?

Скрипнули двері. В хату всунувся батько, грюкаючи важкими чобітьми. Війнуло неповторним запахом кузні — вугільним димком. Обнялися батько з сином — просто, щиро.

— Пробач, я прямо з кузні, не вмивався. Руки чорні…

— Що руки, тату? їхня чорнота ясніша за деяку чистоту…

— По-книжному говорити навчився, — усміхнувся батько, смикнувши сивого вуса. — А проте — правду сказав. Ну, сідай, вип’ємо, розкажеш, як та що. Зараз родичі прийдуть — дядько Харко, тітки, ще хтось там з сусідів. Зажди, я тільки руки одшарую — бач, як вугіль в’ївся…

Батько вийшов з хати, зупинився біля вмивальника, взяв великий шмат господарського мила, почав ми-лити вузлуваті руки. Михайло став на ґанку, дивився на його похилу постать. Постарів коваль Кузьма, постарів. І понижчав. Колись був славний козарлюга, ставний, високий. Чорний вус, карі очі, кучерявий чуб. Як прохо-див вулицею — тини

тріщали. Добра ж бо пара комусь судилася! От і зітхали дівчата, червоніли, коли падав на них погляд молодого коваленка.

Вибрав Кузьма мовчазну дівку Мокрину. Поселився у батьківській хаті край села, став ковалювати. А як з’явився колгосп — пішов у колгоспну кузню. Скільки того залізяччя перейшло через його руки? Хто полічить?

Батько скінчив умивання, втерся рушником. У хвіртку вбігла мати, несучи четвертину горілки. Передала батькові.

— Неси, став на столі. Я розпалю примус під комином, посмажу яєшеньку та вишкварок. А холодець у мене є, з линів. Добрий холодець. Та гурочків нашукаю, помідорчиків. Добра закуска буде. Там люди йдуть, хай заходять до хати. А я — зараз…

Вона шаснула на город, зігнулася над гудиною, вишукувала огірки. На подвір’я зайшов сусід Клим з жі-нкою. Вони поздоровкалися з Михайлом, почали питати про погоду в Києві, про ціни на картоплю, на м’ясо. Батько одніс четвертину в хату, запросив гостей. Вернулася з городу мати, висипала з пелени десятків два туге-ньких огірочків на лаву. Хутенько розпалила примус, поставила сковороду. Зашипіло синє полум’я, зашкварча-ло сало. Мати почала бити в сковороду яйця.

Прийшов дядько Харко, мірошник. Зняв сірий піджак, пожартував:

— Що не одягай — все одно біле буде. Так я вже в одному піджаку ходжу. Як умру, витрусите мене — підвода борошна набереться…

— Таке скажеш, — мовила мати, помішуючи яєчню. — Аж страшно слухати…

— Чого там страшно? — сміявся Харко, пригладжуючи руді патли. — Ну де ти там, Михайле? Йди сюди, почоломкаємося. Не одцурався ще рідні?

— Як бачите, — відповів Михайло, вітаючись з дядьком.

— Нічого, славний козарлюга. Тільки змарнів. Змарнів, брате! Чого б то? Мо’, зірки так засушують?

— Зірки ж не дівчата, — жартував Клим.

— Клопоти, — неохоче сказав Михайло.

Мати пильно глянула на сина, заметушилася біля столу, примовляючи:

— Ну то сідайте та повечеряємо. Кузьма, ти ж виставляй там чарки. Мишку, сідай на покуті. От добре, ось і кума Марина йде. Прошу вас, якраз вчасно. Мишко ж приїхав…

Приходили ще люди, дядьки, тітки, сестри та двоюрідні брати. Сідали довкола широкого дідівського стола. Дивилися на Михайла, оцінювали, прислухалися.

Меркли барви дня. Сутеніло. Грав багрянцем захід. Батько ввімкнув електричну лампочку. Заіскрилися в тому сяйві шати богів, замерехтів у четвертині сивий первак, заблищали принадні помідори. Старий коваль по-чав розливати в чарки. Запанувала урочиста тиша.

— Мокрино, йди ж до столу. Чого ти там, у кочергах?

— Та, може ж, подати що…

— Все є, — загукали гості. — Матір до сина. Мокрино, не огинайся. Вип’єш з усіма…

— Ну, будьмо, — сказав батько.

— Щоб не остання, — додав сусіда Клим, сяючи повним червоним видом. — З добрими людьми випити — і не треба нічого!

— За Михайла, — мовив дядько Харко, дмухаючи на чарку. — За його зоряну науку!

— Та за матір, що виростила такого сина, — озвалася кума Марина, повертаючи кругловиде обличчя до Мокрини. — І наше село прославиться ученими. Не тільки гречкосії, а й он які люди виросли!

— Таке скажеш! — докірливо мовив коваль. — Хіба гречкосії — злодії, чи що? Годують же всіх гречко-сії!

— Так-то воно так, а все ж гречкосіїв багато, а учених мало. Ти, Кузьма, не прибіднюйся, син у тебе сла-вний!

— Хіба він один? Багато з села учителів, та інженерів, та механіків. І поет є, і в міністерство он Варфо-ломеїв Симон добрався!

— То вип’ємо ж, — забідкалася мати, — а то засперечалися, аж руки потерпнуть!

— Солодша буде, — засміявся Харко. — Будьмо!

Випили. Захрумтіли огірки на зубах. Смачно зачавкали щелепи, перемелюючи помідори, холодець, яєч-ню. Налили по другій. Випили, пом’янувши далеких і близьких покійних родичів, царство їм небесне.

Ніс у Клима набряк, налився бурячковою синявою. Він підняв товстого пальця вгору, одкашлявся і сказав:

— Ти оце, Марино, сказала — царство небесне! А де воно, те царство? Пусте слово, еге ж!

— Так примовляли діди, батьки, — чемно відповіла кума Марина, обтираючи краєчком хустки губи. — Так і нам заповіли. А воно таки і є. Кудись же дівається душа людська після смерті?

— Яка там душа? — зареготався Клим. — Пара, дим. Ху — і нема. Що таке людина? Все’дно, як кабан. Зарізали, здох, нема. Так і ми. Спустив дух, упав, закопали. Черви з’їдять. Оце тільки й нашого — четвертина на столі, горілка в ній. Ото наша душа. Ха-ха-ха! Пий, гуляй — тільки й нашого. Як ти гадаєш, Михайле! Прав-да ж? Ти учений чоловік, скажи!

Присутні гості обурилися, напали на Клима, жінки почали його соромити.

— Як це так — людину із свинею порівнювати? — сплеснула руками кума Марина. — Де ж таки — то звір, а то божа душа!

— Однаково, — захоплено ревів Клим, наливаючи нову чарку. — Розріж кабана, точно все, як в людини: кишки, серце, печінка!

— Тоді сиди в сажку, — сердито сказала жінка Клима, смикаючи його за рукав. — Раз однаково, що сви-ня, що людина, — лізь у свинюшник і хрюкай!

Гості зареготалися. А Клим, перехиливши ще чарку, теж гиготів разом з ними.

— А я не проти, га-га-га! Аби мені їсти носили. Носитимеш, га? Пійла якогось, дерті замішаєш. А то в колгосп ходити, трудодні ви-виробляти! Надокучає. Готовий лежати в сажку, жінко! Га-га-га!

— Так з тебе толку нема! Ні на сало, ні на чоботи!

Родичі іржали від захоплення, а Михайлові було невесело. Чимось нагадував Клим Лігосова, він ніби був його погіршеним виданням, кривою копією. Невже така жорстока, гола правда? Фізіологічний апарат, машина, що поглинає їжу, сито гикає від задоволення, спить і потім вмирає від старості або нещасного випадку? Чому ж тоді така розмаїтість? З одного боку, психіка, яка дорівнює шимпанзе, а з іншого — невимовно тонка духовна квітка, яка розквітла на тому ж самому людському древі. Страшна, проклята загадка!

Випита горілка, міцна й пекуча, вдарила в мозок, моторошно-солодкою хвилею прокотилася до ніг. По-вернулася назад. Гойднулася лампа, обличчя гостей. Клим, тикаючи пальцем через стіл у груди Михайлові, ре-петував, бризкав слиною.

— Ні, ти скажи… скажи! Прав я чи ні! Прав чи ні?

— Неправда, є душа в людини, — твердо сказав Михайло. — Яка це людина — без душі? Бездушними звуть дуже поганих людей, злих…

— Слово!.. Слово!.. Ти до діла скажи, до діла! Я сам читав брошуру, сам читав… Чорним по білому на-писано — нема душі… Га? А "душа" — то слово… Еге, ти мене не спіймаєш! Га-га-га!

— Ніщо не пропадає, — сказав Михайло. — Все передається далі й далі. Добро і зло, наука, знання. Так і ми залишимося в ділах наших, в дітях…

— Еге, таке ми чули! Так то ж не душа!..

— Душа, — вперто заперечив Михайло. — А все інше щезає. Живе тільки пісня, казка, знання…

— Де воно в чорта живе! — гукнув Клим. — Колись он які були козаки! Самому луциперу в очі плюва-ли, татарві та ляхам страху наганяли, а їхні діти — самогон дудлять та всякі, як їх — твісти викобенюють! Га-га-га! От тобі й живе!..

— Правду каже Михайло, в пісні народна душа, — розчулено озвався дядько Харко. — Заспіваймо на-шої, старовинної. Мокрино, починай, а ми — підтягнемо…

Мати одкашлялась, тихесенько, проникливо заспівала, тримаючись рукою за щоку:

— Повій, вітре буйнесенький,

Та з глибокого яру…

Посмутніли обличчя гостей, схилилися додолу голови.

— Ой прибудь, прибудь, моя миленька,

Та з далекого краю.

Ой та як мені повівати —

Яри глибокії.

Ой та як мені прибувати —

Краї далекії.

Хилітеся, густі лози,

Та куди вітер віє,

Ой дивітеся, карі очі,

Відки милий їде.

Хилилися густі лози

Та вже перестали,

Дивилися карі очі

Та й плакати стали…

Туга стисла серце Михайла безжалісною рукою. Покотилися сльози з очей. Життя моє, Ганнусю, чому так рано пішла від мене? Навіщо покинула серед пустки, під порожнім небом?..

Він налив собі велику склянку перваку, винив, аж забило дух. Мати смикнула за сорочку, благально прошепотіла:

— Не треба, синочку… Синочку, не треба…

— Хай п’є, Мокрино! — Басом заревів Кпим, бликаючи налитими кров’ю очицями. — Тільки й нашого! Хай п’є! Учений чи товчений — га-га-га! — всі люблять горілку… бо вона, голубонька, гріє душу… чи то пак, нема душі! Заплутався я, ну та біс з ним! Наливай і мені. Та горілку жінкам не давай, хай їм… ик!.. наливка! Пісню, кумонько!. Пісню!

Кума Марина охоче поклала ложку і почала виводити високим дзвінким голосом:

— Віє вітер, віє буйний,

Дуба нагинає.

Сидить козак на могилі

Та й вітра питає:

"Скажи, вітре, скажи, буйний,

Де козацька доля?

Де надія, де гетьмани,

Де слава і воля?"

Йому вітер одвічає:

"Знаю, козак, знаю.

Твоя доля козацькая

В зеленому гаю…"

Перед очима Михайла пливли розмаїті кола, але він ще тримався річища свідомості, намагався піймати думку пісні. Віками, десятками віків плине сумна скарга лицарів… Шукачів… Де вона — доля? Де знайти її? Чи є вона? А може, лиш міраж, насмішка над бідними ляльками, створеними для гри примхливою природою?

— …Затоптана, заорана

Сірими волами…

Схилився козак та й заплакав

Дрібними сльозами…

А чоловічі баси гнівно скаржилися, дорікали покійним матерям і пращурам:

— Породила мене мати

В зеленому просі,

Дала мені гірку долю,

Горюю я й досі.

Породила мене мати

В зеленому житі,

Дала мені злую долю,

Тяжко з нею жити…

Сусіда Клим з дзенькотом поставив склянку на стіл, безтурботно підхопив драматичну мелодію:

— Повезу я свою долю

На торг продавати,

Ніхто долі не купує,

Нічим торгувати.

Гей, повезу я свою долю

Із торгу додому,

Та й ударю свою долю

Об піл головою…

"Так, так, — дзенькнуло в затьмареній свідомості Михайла. — Об піл головою. Щоб нікому не дошкуля-ти, щоб нікого не мучити. І одразу все стане на своє місце. Тиша. Барвінок виросте на горбку. Співатимуть пташки. Ха-ха. Сентименти. А все ж таки… гарно… І природу можна обдурити… обвести навколо пальця… Ха-ха-ха…"

Михайло підвівся, вийшов з-за столу. Гості не звертали на нього уваги, співали іншої пісні. Тільки мати наздогнала сина в сінях, благально прошепотіла:

— Тримайся, Мишку. Не можна ж так…

— Як, мамо?

— Я ж бачу. Ти сам не свій. Вона тебе зурочила. Ще зі світу згубить…

— Хай згубить, мамо. Що мені до того?..

— У тебе син є, Мишку… Та й сам ти не старий…

— Мамо… ти мудра в мене… ти найрідніша моя… — Михайло важко впав на лавочку, притягнув до се-бе матір. — Але що я подію з собою? Нецікаво мені без неї… Для себе? Нащо мені для себе? Син? Він ближче до матері. Не пропаде… Ви — вже самі добудете…

— Що ти таке мовиш, синочку? — лякалася мати. — Наче, не дай бог, надумав щось погане…

— Та пі… ще не надумав… Може, надумаю…

— Одведи й заступи, — перехрестилася мати. — Навіть не думай, викинь таку думку з голови. Як любив її, то не можеш накласти руки на себе. Яка ж то любов, коли вона веде до згуби страшної?

— А знаєш… ти правду сказала. Гарно сказала, мамо… Любов для життя… А яке життя… коли її нема? Страшно й дивно…

— Глянь на небо, синочку… Глянь, які зорі… Аж серце мре…

Михайло звів очі вгору. Мерехтливе вогнище далеких світів увійшло в душу, мов цілющий бальзам. Без-ладні мислі розпорошилися, примовкли, неспівмірні й нікчемні перед величчю неба. Мати з сином сиділи мов-чки, прислухалися до вселенської тиші, а в те тривожне мовчання вривалися запальні голоси:

— Ні, ти скажи мені, скажи, не викручуйся… де він — Бог? Понавигадували, начіпляли… а де він? Хто його бачив?

— Людина — бог, — глухо відказав коваль. — Все в ній. І світло, і ніч. А що — неправду кажу? Людина й мурує, і руйнує. Ти мені не заперечуй, Климе. Ти любиш базікати багато. Не кип’ятись, а слухай. Я оцими руками гори залізяччя перекував. Скільки косарок та комбайнів чи плугів од мене пішло на поля…

— Так ти хто — бог? — хрипко засміявся Клим. — Творець?

— Бог, — з гідністю відповів коваль. — А хто руйнує, вбиває — чорт. Найбільший бог, я тобі скажу, це — хлібороб, сіяч. Вийде навесні в поле,

сійне жменю зерна в ріллю, а восени — засіки ломляться. Ого, ще й який бог — людина. Богіша од усіх богів!..

У хаті замовкли, певне, оцінюючи філософію старого Кузьми. А мати поворухнулася, прошепотіла:

— Гарно батько сказав. Та все ж таки перебільшує. Дуже багато в людях ще поганого, дрібного. І не сті-льки поганого, як дрібного. Нікчемного. Я люблю дивитися на зорі. Ти, мабуть, од мене любов ту перейняв. Вийду, гляну… і здається мені все земне таким мізерним, неважливим…

— А що ж важливе, мамо?..

— Огонь… Зірки, сонце — все горить, палає. Все небо в огні… А ми так… мокрі якісь… чадимо. Ото життя… Якби так жити — в огні… Може, колись і ми станемо зірками. Бабуся моя колись мені таку казку розповідала… Що праведні люди стають зірками, щоб світити іншим, тим, які йде не піднялися вгору…

— Ти що… віриш у безсмертя?..

— Не знаю… Я малописьменна. Тобі видніше… А все ж таки задумуюсь часто: а де я була, як мене не було?

— Химерне… запитання…

— Чому ж… ще як дівкою була, все отак було замислюся і цілий вечір думаю. Аж голова болить. Вже мені потім учитель один казав, що я дурне питаю… а воно знов і знову крутиться: де я буду, як мене не буде?

— Ти теж туди, мамо… Філософи всіх віків… мудрують над тими запитаннями… Пробач, матусю, мені погано… я прогуляюся… Піду в ліс…

— Дивися ж, синку, не заблудися…

— Ха-ха… та я тут всі виходи знаю… навпомацки розшукаю дорогу…

— Не дуже хвалися… Нові посадки, кущі, багато чого змінилося… А ти ще напідпитку…

Михайло, похитуючись, зійшов з ґанку, помахав рукою, рушив до воріт.

— Нічого… я все знаю… Голова чиста… тільки ноги важкі, як свинцеві… Трохи просвіжуся…

Вийшов за обійстя, минув горби. Голоси п’яних гостей тихішали, десь вили собаки. Пружні лози хльос-кали по обличчю, з-під ніг духовито пахтів чепчик. Хиталися зорі в небі, танцювали якийсь грайливий танець. Михайло зупинився, глибоко зітхнув. У роті гидко смерділо самогоном. Він сплюнув, схилився до землі, вир-вав, намацавши в пітьмі пучку чепчику, пожував. Терпкі стебла холодили піднебіння, язик. Він сів на горбку. Потім ліг, розкидавши руки, горілиць.

Красо моя невимовна! Навіщо ти? Маниш, обіцяєш, заспокоюєш. Може, є розгадка? В чому ж вона? Скажи… Для кого ти убралася в зоряні вінки, в шати пахучі?..

Нічна волога пронизує кості. Встати б. Не хочеться. Руки й ноги неслухняні. Склеплюються очі. Приєм-но, страшно. Крізь примружені вії мерехтить зоряне колесо. Обертається. І здається Михайлові, що він прику-тий до неосяжності, серед безодні. Нема кого покликати, нема на кого сподіватися. Хто розкує, хто розіб’є кайдани, коли він сам —

закатований і кат? Кричи, гукай — лише космічна безодня іронічно відгукується на від-повідь…

Тужливо, тяжко, невимовно тривожно…

Грає серед пітьми веселка, наближається. Хто це? Невже ще є жива душа серед безмежжя? Невже є?

Він розплющив очі. Під сосною стоїть Ганнуся. Вбрана в тем-но-синю сукню, помережану зірками. Ві-йок з білих лілей на чолі, китиці калини. Личко усміхнене, лагідне. Тільки очі сумні.

Михайло не здивувався. Серце болісно затріпотіло, та в свідомості майнула думка: "Як же це? Вона ж там, у похмурому підвалі".

— Ти жива, Ганнусю? — тихенько озвався він.

— Жива, коханий, — кивнула Ганнуся.

— Де ти тепер?

— У нас великий сад. І багато-багато квітів. Нас восьмеро дівчат. Ми доглядаємо квіти. Скільки не йди — все квіти, квіти, червоні маки. А людей не видно. Я сумую за людьми.

— Ти до мене прийшла, Ганнусю? Ти пожаліла мене?

— Я винна перед тобою, коханий, — схиливши голову, мовила Ганнуся. — Не прийшла тоді. Ти дуже мучився. Пробач мені. Вставай, Михайле, підемо вінчатися. Вже й дружки мої чекають. Одгуляємо наше весіл-ля.

— Ходімо, — згодився Михайло. Легко підвівся з горбка, поплив над землею, взяв Ганнусю за прозору руку. Дівчина затріпотіла, в очах її спалахнуло щастя. Вони разом рушили понад лозами до густого лісу.

Поміж деревами переливається жар-цвітом папороть, кидає срібні полиски на трави, на кущі терну й гло-ду. Ліс мовчазний, ніби зачарований. А ось і галявина. Посередині — багаття. Довкола стоять семеро високих дівчат, усі в білому. Золоті коси тугими хвилями спадають на тонкий стан, вії у всіх опущені, очей не видно. Тихо, беззвучно горить полум’я, іскри не скачуть з нього, і від того Михайлові стає моторошно. Та ось дівчина промовляє до Ганнусі:

— Подруженько, чи вже ви готові до весілля?

— Готові, — дзвенить голос Ганнусі.

Дівчина втоплює глибокий страшний погляд в Михайла, пронизує його наскрізь.

— Чи любиш Ганнусю?

— Люблю, — помертвілими губами шепоче Михайло.

— Чи міцно, чи навіки?

— Навіки, дівчино. Глянь в серце моє, коли можеш бачити…

— Бачу, — вже лагідніше мовила дівчина і усміхнулася ледь помітно. — Добре, козаче. А чи повінчаєш-ся з нею?

— Хочу вінчатися.

— А ти, Ганнусю, чи кохаєш його?

— Кохаю, сестро.

— Навіки?

— Навіки, назавжди, подружки мої.

— Будеш вінчатися?

— Буду. Я готова, сестри мої.

— Станьте посеред вогнища, — наказала дівчина.

Ганнуся глянула на Михайла. Він якусь мить сумнівався, острах пронизав серце. Як же так? Вогонь спо-пелить їх, яке ж це вінчання?

— Не бійся, — суворо мовила дівчина. — Ти сказав, що кохаєш її віковою любов’ю. Вічне не боїться во-гню. Певний себе, козаче? То йди сміливо…

Полум’я охоплює молодих. Тепло, приємно. Темними привидами стоїть стовічний ліс, колихаються каз-кові дівчата. Одна з них починає співати тоненьким тихим голосом:

— Ганнусю, наша дівонько,

Покажи нам своє личенько…

А дівчата дружно підхоплюють:

— Дай же нам надивитися,

Щоб було чим похвалитися…

А Ганнуся, не випускаючи руки Михайла, відгукується на заклик сестер щирим речитативом:

— Сестри мої, лебідоньки,

Ой вам не буде обидоньки,

Личко моє для вас відкрите,

Тільки серденько кров’ю облите…

Задумалася старша дівчина, склала руки на грудях, тужливо запитує:

— Чому серце гризе скорбота?

Ой від чого твоя турбота?

Від роботи, чи від кохання,

Чи від недовгого дівування?

— Мала я, сестри, любу годину,

Та загубила туди стежину.

Ой заберіте люту розпуку,

Щоб я не мала з милим розлуки…

— Ім’ям любові поєдную Михайла і Ганнусю, — урочисто сказала дівчина, а подружки радісно повтори-ли її слова і захоплено додали:

— На віки вічні! На віки вічні!

— Поцілуйтеся, — мовила дівчина. — Ви тепер нерозлучні. У всіх світах, у всіх світах.

Посипалися зорі з неба, наче пелюстки квіток, заясніли на плечах, на косах, на віях Ганнусі. Михайло схилився до вуст дружини, хотів поцілувати. Вона пройшла крізь нього, мов хмаринка. Він лячно повернувся за нею. Ганнуся засміялася, попливла над галявиною в колі сестер. Він кинувся слідом за нею, щоб наздогнати, обняти, відчути живе, тепле тіло.

Здалека чувся регіт, змикалися глухою стіною дерева, папороті, згасало світло, пропали зорі.

Тиша. Морок. Небуття.

Задубіли руки. Не ворухнуться ноги.

Боляче в грудях.

— Сину, синочку! Що ж це з тобою? Ой боже мій, та він же зовсім захолов!

— Тихо, стара, не кричи! Скоріше несіть додому та в кожух! Не треба було стільки йому пити!

Хитаються сосни, поскрипує пісок, побивається мати, як ранена пташина. Зазирає в обличчя. Михайло всміхається, шепоче:

— А я… обвінчався, матусю…

— Що ти кажеш, синочку? Ой, зурочила вона тебе, зав’язала світ! Ой синочку мій безталанний! Що ж буде з тобою?

— Все добре, мамо… Вона моя… Нас вінчали дівчата біля вогнища…

— Марить, — почувся похмурий батьків голос. — Треба б лікаря.

— Де його тут візьмеш? Фершал — та й той п’яниця. Треба до Києва везти. Кузьмо! Біжи до голови, хай дає машину. Ой боже ж мій, отака халепа! Це я винна, бачила, що він негодящий, а пустила…

— Годі, стара, побиватися. Не поможе. Я побіжу за машиною, а ти закип’яти молоко та з медом дай йо-му. Трохи одійде!

— Ой, мед же тут не поможе!..

Гаряче молоко капає на губи, на груди. Михайло відсторонюється, усміхається матері.

— Не треба… я не хворий… Я щасливий… Вона прийшла до мене… тепер вона — моя… на віки вічні… на віки вічні…

Розкривається безодня. Не втриматись, не зупинитись. Летить у неї все — свідомість, серце, тіло. Лихо-вісне падіння. Коли воно скінчиться? Ні зірок, ні вогню, ні голосу.

Німо. Глухота.

Небуття.

Прокинувся, прийшов до тями Сагайдак у київській квартирі. З вікна долинали звичні звуки вулиці, блищав на сонці ситим листком різак.

Крізь причинені двері чулися голоси. Один з них належав Ніні. Вона схвильовано говорила:

— Я вже давно за ним помічала. Щось починає говорити не те. Вічні протести. Те йому не так і те не так. Потім пити почав. Завалив дисертацію. Тепер — маєте. Поїхав до матері, напився. Пішов гуляти в ліс. Заснув там. Земля сира, ну й… Кажуть, марив, галюцинації якісь йому ввижалися. Треба підлікувати, докторе. Пропа-дає людина. З обсерваторії все дзвонять. Що та що?

— Гаразд, — озвався м’який чоловічий голос. — Так одразу я нічого не можу сказати. Треба забрати до лікарні. Подивлюся, огляну. Заспокойтеся. Все може бути в житті. Вік наш такий розбурханий, серце не витри-мує, інтелект руйнується…

— Інші ж витримують, — невдоволено сказала Ніна.

— Бубон витримує, — заперечив чоловічий голос. — А скрипка псується. Не всі організми однакові. Психіка — тонка штука. Беру його, спробуємо поставити на ноги…

— Ой докторе, я вас озолочу. Буду вдячна на все життя.

— Вдячність — чудово, — скупо сказав лікар. — А золотити мене — ні до чого. Краще я буду в натура-льному вигляді.

— Ну це я так… фігурально…

— Я так і подумав, — серйозно відповів голос.

Двері до кабінету відчинилися. Михайло заплющив очі. Краще не дивитися на неї тепер, не розмовляти. Хай везуть, куди хочуть, роблять, що бажають. Все байдуже. Вона приходила, вона є, вона чекає його серед червоних маків. Вона і семеро білих сестер…

Знову забуття. Гомін людей. Погойдування на носилках. Машина. Куди його везуть? Мабуть, у Павлів-ську лікарню. Вважають, що збожеволів. Ну й хай. Всі потроху божевільні. Він божевільний з любові. Хай вони думають, що лікують його. А він знатиме своє. Ждатиме Ганнусю темними ночами. Вона знову прийде. І ніякі стіни не втримають їх, вони попливуть над землею, понад Дніпром, понад луками, до похмурого лісу, де на га-лявині чекають білі посестри…

Скрипить підлога. Білі стіни. Нікого нема поруч. Він сам. Спокій. Тиша.

Десь кричать люди. Голосно, люто. Потім жалібно плаче хтось. Виє вовком. Знову тиша.

Темрява. Не хочеться вийти з неї. Ждати, ждати. Може, прилине. Може, поведе серед темних дерев до вогню, на вінчання…

Білою примарою пропливла санітарка. Поставила тацю з їжею на тумбочці. Щось говорила, вмовляла. Михайло не слухав.

Вона пішла.

Час зупинився. Думки кружляли у вузькій спіралі, ніби в ополонці. Все минуло. Тріснув глузд колишньо-го життя, розсипався па дрібні черепки. Не збереш. А збереш — нащо ті шматки? Краще ліпити нову посудину. Нову — нема з ким. У цьому житті — нема. А в тому? Лише в тому. Червоні маки. Сади. І вісім посестер. Він буде їм братом. Затишно, любо.

Що скажуть друзі? А, пусте. Скажуть, що нема іншого світу. Скажуть, що він учений і треба йому повер-нутися до тверезого мислення. Скажуть — полікуйся. Він промовчить. Він збереже таємницю для себе. Червоні маки. І між ними Ганнуся. В ній цілий світ. І навіть

більше. Не треба квазарів, не треба наднових зірок. Взяти за руку й плинути понад садами. Білі, білі сади. І сірі очі над ними…

Прошелестіли кроки. Думки — врозтіч. Затаїлися.

Хто це?

Хтось у білому. Лікар? Грива сивого волосся, довгі козацькі вуса, худе аскетичне обличчя. Добрі, втом-лені очі з-під волохатих брів.

Він сів на стілець. Дивиться, мовчить. Побачивши розплющені очі Михайла, вітається.

— Добридень…

— Драстуйте, — прошепотів Сагайдак.

— Чому не їли?

— Не хочеться…

— Треба.

— Може, й не треба, — зітхнув Михайло. — Мені добре й так…

— Познайомимось, — сказав лікар лагідно. — Вас я знаю, Михайле Кузьмовичу. А мене звати Григорі-єм. Григорій Васильович Сокіл. Лікар…

— Психіатр? — ущипливо запитав Михайло.

— Психіатр, — спокійно відповів Сокіл. — І психолог. І невропатолог. Ви ображені, що сюди потрапи-ли?

— Ні, чого ж, — знизав плечима Михайло, одвертаючись. — Раз божевільний — куди ж іще…

— Хто вам сказав, що ви божевільний? — строго запитав Сокіл. — Не смійте думати про такі дурниці…

— Чув. Жінка казала…

— На чому вона ґрунтується?

— Нібито я галюцинації бачив… А це неправда! Неправда!

— Що неправда?

— Що я галюцинант. Я насправді бачив її…

— Кого?

— Ганнусю. Як от вас…

Брови Сокола насунулися ще нижче на очі, здригнулися вуса. Він помовчав, коротко мовив:

— Далі. Далі…

— А далі — вона зникла. Я біг за нею, шукав. Не знайшов. Потім мене взяли. Привезли сюди. Лікарю… Я відчував її руку, я чув пісні весільні її сестер. Вона розповідала мені про той світ, де вони живуть. Там черво-ні маки, сади. Яка ж галюцинація? Те відчуття яскравіше від цього. Якщо там ілюзія, то чому цей світ не ілюзія? Майя, як казав мені мій друг індус…

— Ви маєте друга в Індії? — пожвавився лікар.

— Маю, — сухо відповів Михайло. — Але чому ви нічого не скажете? Звідки вона прийшла? Чому така реальна? І я радів її появі, і мені не потрібно нічого, аби бачити ЇЇ, відчувати… Якщо це божевілля, то хай буде так вічно. Аби з нею… Слухайте, лікарю! Багато віків люди вірили в потойбічні світи. Ми скептично відкинули їхні погляди. А може, зробили помилку? Хто заглядає в ту щілинку — ми вважаємо божевіллям. І людина по-трапляє сюди. І наступають патологічні зміни. Дисгармонія між реальністю й оточенням…

— Ви мислите цілком нормально, — сказав лікар, розгладивши вуса. — Розкажіть мені все. Все, все, що було перед нашою зустріччю. Це дуже важливо. Якщо, звичайно, довіряєте мені. Подумайте…

— Я розповім, лікарю. У вас щире обличчя…

Сокіл сидів нерухомо годину. Чи дві? Закам’янів, пив серцем чужий біль, гнітив мозок чужим неспокоєм, розплутував павутину складного світовідчуття.

Вислухавши Сагайдака, він сказав — тихо, розважливо:

— Друже, ви цілком здорова людина. Єдина ваша вада, якщо це вада, — надзвичайна вразливість і не-звичайна уява. В майбутньому, коли світ стане гармонійним, такі якості будуть благословенням. А в нашу епо-ху чутливі організми горять, як свічки. Я давно працюю лікарем, бачу, як під молотом протиріч розплющуються тонкі душі. Ми входимо в нову епоху. Навала вражень, лавина інформації, а форма, мозок, свідомість — старі. Вони відстають. Зіткнення ідеологій. Наукових, релігійних, мистецьких. Розкрилася безодня Космосу. Конечне ввійшло в конфлікт з безконечним. Поняття смерті, як остаточного знищення, вже не задовольняє лю-дину, тим більше, що супроти цього повстає закон збереження. Нового визначення нема — старе ненаукове, інфантильне. Віковічні загадки Буття. Не ви перший, не ви останній. Тим

більше, що домішалося особисте. Я розумію вас, друже. Така втрата не відшкодується нічим…

— Бачте… Ви самі сказали — невідшкодовна втрата…

— Якщо вона насправді безповоротна, — серйозно сказав лідар — А якщо ні?

— Не треба загадок, — тихо попросив Михайло. — Я втомився від гри. Благаю вас, говоріть…

— Формул вам не дам готових, — мовив Сокіл, зітхнувши. — Та проте можу розповісти про себе дещо. Я теж пройшов той шлях, на який ви ступили..

— Ви?

— Так. Хочете — розповім. Вам буде цікаво. Може, ця розповідь стане відповіддю на ваше шукання…

Слово шосте. Чаша Амріти

Зустрівся світлий Ангел з темним. І сказав Ангел:

— Гіркі слуги твої.

Усміхнувся темний, відповів:

— Мої гіркі, а твої — кислі. Обидва ми повинні шукати со-лодкого.

Похилив голову Ангел, бо не міг показати, де його слуги не прокисли.

СХІДНА КАЗКА

Я народився на Чернігівщині, над Десною. Невелике затишне сільце, луки, ліси. Батько — дрібний дво-рянин Василь Сокіл. Він був більше схожий на селянина, ніж на аристократа. Жили ми небагато, але батько дав мені широку освіту. Ще змалку запросив для мене гувернантку, з нею я вивчав англійську, французьку, німець-ку мови. Далі — гімназія, медичний факультет Петербурзького університету.

Потім — вихор Жовтня…

Я довго не міг знайти мужність або випадок, щоб порвати з Колчаком, куди мене штовхнула доля.

Так минав час.

Та прийшла катастрофа. Армія Колчака була розгромлена. Окремі загони розлетілися врізнобіч, жорсто-ко мстячи за свою ганьбу беззахисному населенню.

Я з невеликим штабним загоном опинився в передгір’ях Алтаю. Там нас наздогнав партизанський загін. Закипів бій. Козаки охоронної сотні розбіглися. Невелика група офіцерів люто одстрілювалася, ховаючись за скелями. Кільце партизанів змикалося. Жалібно іржучи, надали під кулями коні, впряжені в підводи. Я впав біля колеса, затуливши обличчя, тупо ждав фіналу. Хтось поруч зі мною люто закричав, щось упало, глухо гри-мнуло Мене обпекло біля вуха. Задзвеніло в голові. Накотилася пітьма…

Опритомнів я на підводі. Пахло сіно, цокали копита, наді мною похитувалися яскраві зірки, пропливали темні високі дерева.

"Живий, — подумав я радісно. — Ще живий…"

Почувся глухий старечий голос:

— Дуже ти жаліслива, Ксеню. Хто він тобі?

— Ближній, — відізвався мелодійний жіночий голос. — Ближній, батя…

— Не дурій, — строго задзвенів голос чоловіка. — Може, він і не православний…

— То й що? — наполягала жінка. — Хіба не бачиш — людина в біді. Треба допомогти.

— А я хіба що? — зітхнув чоловік. — Веземо ж. Я тільки кажу, що до добра не доведе твоя жалість. Ось так…

Жінка не обзивалася. Я теж мовчав. У моєму серці струмилася ніжність до незнайомки, яка врятувала мене.

Війна, пожежі, смерть лишалися позаду. Вони здавалися сном, марою. Може, їх і не було.

Хитаються зірки, пахне солодким кінським потом, заспокійливо цокотять оковані колеса по кам’янисто-му шляху…

Мене привезли в далеке гірське село Мульту. З північного боку по долині протікала грізна Катунь. Під сонцем блищали снігові блики, над ними клубочилися хмари. Густою щетиною стояли модринові та кедрові ліси, долини квітували, сповнювали повітря ніжними запахами.

Село було кержацьке. В ньому жили старовіри, предки яких ще за Петра втекли до цих благословенних країв, щоб зберегти двоперсне знамення й батьківську віру від церковної сваволі.

Я поселився в невеликій охайній хатинці. Пахло смолистим деревом, на вікні стояв чималий ящик з гус-тою м’ятою, вазони з великими рожевими квітами. Біля мого лежака — широкий ослін. На ньому щоранку я знаходив глечик запашного молока, пухкий хліб, тарілку з медом. За дверима часто чулися приглушені голоси, але до кімнати удень ніхто не заходив. А вранці знову я бачив на ослоні їжу, намацував на руках та на чолі сві-жі пов’язки з тонкого полотна.

Незабаром одужав. Дуже кортіло побачити свою рятівницю, та вона не приходила. За вікном зеленіли ві-ти модрини, стукали в шибку ласкавими м’якенькими пальцями, кликали в широкий світ.

Я вже підходив до вікна, тримаючись за стіну. Видно було ліс, блакитні зубці гір на обрії, білопінний по-тік недалеко від хати. Серед квітуючих трав паслися корови, гралися діти. Мені хотілося до них, бажалося дії.

Одного разу до кімнати ввійшов літній бородатий чолов’яга, сивий, коренастий, у простій полотняній одежі, в чоботях. За ним стояла висока струнка дівчина в довгій чорній сукні. Вона була гладенько зачесана, на груди спадала зміюкою товстелезна руса коса. Сірі очі дивилися тривожно-дивно, вона не зводила погляду з мого обличчя. Чоловік, погладивши бороду, привітався, в синіх прозорих очах причаїлася настороженість.

— Ну що ж, — озвався він. — Хто будеш, з якого роду-племені? Я — Афанасій Григорович Лебідь. Це моя донька Ксеня…

Я назвав себе, подякував за рятунок.

— Богові дякуй, — скупо сказав господар. — Та ще ось їй — Ксені. Я, правду кажучи, не дуже охочий втручатися в отакі справи. Білі, червоні — хто вас розбере? Брат на брата — хіба це діло? Кров, ворожнеча, пе-кло. Не може бути добра з того. Не може…

— Не наша справа розбиратися в тому, батя, — владно сказала дочка. — Зробити добро — інша справа. Сказано ж: "Хто думає, що Бога любить, а брата свого ненавидить, — лож єсть".

Батько невдоволено покрутив головою, але в очах його майнули іскорки гордості. Він зиркнув на мене, кивнув бородою.

— Чув? Письменна. Начиталася. Ну та гаразд! Ближче до діла. Ти, Григорію Васильовичу, людина вчена, розумієш… Не можна тобі тут бути. Хто, що? У нас тут строго, на нашій сім’ї ще не було поголосу. Будь гото-вий. Уночі одвезу тебе до Усть-Кана. Там вже сам влаштуєшся, куди, як…

Він зітхнув, потупцював на місці, вийшов. Ксеня, сумовито глянувши на мене, попрямувала за ним.

Я лежав самотній, думав. Куди мені? До кого? В далекому Петрограді не лишилося жодної рідної душі, вся Росія у вихорі битви. Я не знайду одразу істинного шляху, мене розчавить той смерч, як хробака на дорозі. Хочеться тиші, простого й зрозумілого життя. Заглибитися в себе, подумати… Та як тут залишитися, як увійти в цей старовірський світ, здобути їхнє Довір’я?

Я сидів, тяжко роздумуючи, до сутінків. За вікнами вже блимали зірки. Безшумно відчинилися двері, до кімнати шаснула висока постать. Я схвильовано скочив на ноги.

— Ксеня Афанасівна?

— Тихо. — Вона підступила до мене, поклала свою долоню на мою руку. По моєму тілу прокотився жар. — Ти поїдеш од нас?

— Не… знаю. Батя твій велить. Ти ж чула?..

— А ти, Григорію Васильовичу… ти хочеш їхати звідси?

Вона дивилась на мене полум’яним зором, темні в сутінках очі переливалися іскрами. Я прошепотів:

— Мені добре у вас. У мене нема ніде нікого…

— Чи люба я тобі, Григорію Васильовичу? Така, як є — проста, неосвічена? Не дивуйся, що перша кажу. Полюбився ти мені. Не знаю чому. Серце каже, що кровинка ти моя. Нероздільна. Чи помилилася, скажи?

Невідоме досі хвилювання стисло моє серце, щирість дівчини осяяла щось у душі, до очей підступили сльози. Ось воно — веління долі. Я схилився і вдячно поцілував їй руки.

Вона обпекла поцілунком мої вуста, метнулася до дверей. Зупинилася на мить.

— Батя сідлає коней. Я зупиню. Зажди — приведу його…

За кілька хвилин господар уже був у моїй кімнаті. Він увійшов з палаючою лучиною, ввіткнув її в щіли-ну. Свердлив мене суворим поглядом.

— Так. Швидко. Що ж це, Григорію Васильовичу? Як це розуміти?

— Любо мені у вас, — глухо сказав я. — Нема мені куди йти. Ксеня ваша, знаю, достойна кращого, ніж я. Але я щирим другом буду їй. Нема хитрощів тут, Афанасію Григоровичу. Нема обману. Судіть, як знаєте…

— Батя, — озвалася Ксеня з-за плеча батька. — Моє серце так велить. Не ставай на заваді!

— Цить! — грізно обірвав її батько. — Серце! Багато ти розумієш в серці? Може, він безбожник! А ти — старої, благочестивої віри. Говори по совісті, як перед Богом, віриш в Бога чи ні?

— В якого Бога, Афанасію Григоровичу? — серйозно запитав я його. — Адже він не один?

— Як то не один? — спантеличено скрикнув господар. — Що ти мовиш кощунні слова? Творець всього сущого один. І Син його — Спаситель людей — один.

— Чому ж тоді ворогують люди з-за віри? — сумно запитав я. — Всі вірують в єдиного Бога. Всі христи-яни — в одного Христа. І розпинають один одного ім’ям Спасителя. Хіба Никон та цар Петро загнав вас у хащі Алтаю не ім’ям Христа? А ви — хіба ви відстоювали свою віру не тим же ім’ям єдиного Бога?

— То — єресь никоніанська, — непевно відповів господар. — Ми берегли стару, прадідівську віру…

— У чому вона? — зітхнув я. — В двоперсному знаменні, в кількох незначних обрядах. Погляньте, Афа-насію Григоровичу, на всю Землю. Тисячі сект проголошують істину, любов, спасіння і гризуть горлянку одна одній ради єдиного Бога. Де ж голос його, де його воля, де рука всемогутнього й люблячого Творця світу? На-віщо він створив такий страшний, страдницький світ?

— Божа воля на це, — суворо перебив мене господар. — Не можна нарікати, ми не знаємо — для чого й куди. Ти спочатку скажи, на що ти здатний, пройди по землі людиною, а тоді — питай. Терпіти, молитися, жда-ти й дякувати треба…

— Це рабство, — заперечив я. — А Христос заповів: "Ви — боги". Афанасію Григоровичу, адже ви не підкорилися властям предержащим,

як веліли апостоли, а повстали супроти Никона та Петра, втекли до далеко-го краю. Не захотіли бути рабами ваші предки. Мужністю й працею вони оживили ці дикі землі, не побоялися прокляття церкви й Бога…

Господар мовчав. А в очах його я бачив схвальний вираз. Та в душі його панувала боротьба. Він, важко зітхнувши, мовив:

— В Біловоди тобі треба. Тільки туди. Там знають істину, там знають істинного Бога…

— Біловоди? Що це? Десь я чув таку назву. Читав у якійсь книзі…

— Біловоди — царство правди, — тихо сказала Ксеня. — Там Живуть посланці неба. Наші збираються йти до того царства…

— Казка, — усміхнувся я. — Ксеню, ти справді віриш?

— Вірю. Знаю…

Батько кашлянув, на стіні захиталася його тінь.

— Почали одне, іншим завершили. Григорію Васильовичу, сказати правду — ти мені до душі. Не нашої віри, далекий, але і по душі. Що ж, віра — твоя справа. Любитесь, будете парою. Але — по-божеському. Вінча-тися сьогодні ж, уночі. Згода?

Я з вдячністю схилив перед ним голову.

— А про Біловоди — потім. Ще почуєш. Тут прийшов один монах, збирає людей. Сам побачиш. Ксеню, одягнись як слід. Дай судженому мою нову одіж. Я піду до отця Михайла…

…Ми йшли вулицями сонного села. Мов свічки весільні, палали над горами яскраві зірки, товпилися зві-дусюд юрби темних модрин та ялин, привітно хитали верхів’ями. Було урочисто й тихо. Ми трималися за руки, відчували подих таємниці, яка незримими нитями поєднала нас у складній плутанині життя.

У старій каплиці очікував нас отець Михайло, духовний наставник старовірів. Він увесь був білий. Довге біле волосся, біла борода, віхті білих брів. Наставник привітно кивнув мені, Ксені. Поставив нас перед темним образом Христа. Під іконою видно було велику червону чашу, над нею горіло полум’я. Обличчя наставника наблизилось до мене, прозорі очі глянули ясно й дружньо.

— Любиш її?

— Люблю, — прошепотів я.

— Добре, чадо, — сказав отець Михайло. — А ти, Ксеню, чи любиш, чи по добрій волі стаєш його дру-жиною?

— По любові, отче.

— Добре, діти. Бог єсть любов. Хай же по мірі вашої любові і об’єднає він вас. Бережіть любов. Усе інше — прикладеться…

Він шепотів якісь молитви, а я стояв поряд з своєю дружиною радісний, щасливий. У голові не було ду-мок, лише відчуття полегкості й спокою.

Мерехтіло полум’я свічок біля образів, пахло воском. Христос дивився на мене суворо й вимогливо. І десь в незміряних глибинах моєї свідомості виникала впевненість, що віднині для мене починається нова смуга життя, новий таємничий шлях…

Ніжно й палко любила мене дружина. Я був щасливий.

Ми з Афанасієм Григоровичем почали класти над потоком новий зруб для хати. Ксеня допомагала нам. Приходили бородаті кержаки з інших господарств, тоді робота йшла швидше.

Дружина інколи ходила на якісь духовні зборища. Линули вісті про ченця-проповідника, який закликав іти в Біловоди. Я все ще не сприймав серйозно тих чуток. Та ось одного разу Ксеня прийшла до зрубу і покликала мене. Дивилася в очі благально й ніжно.

— Що тобі, Ксеню? — тихо запитав я. — Ти чудна якась останніми днями. Що сталося?

— Я йду в Біловоди, друже любий, — схвильовано сказала Ксеня. — Не можу інакше. Збагни. Там прав-да, там воля. Там знають, для чого живе людина. А я лише про це й думаю. Не можу не йти…

— А я?

— Тому й хвилююся, Григорію. За тебе. Бо люблю — і без тебе не можу. Ходімо разом. Що нам в цій ха-ті? Що нам у житті звичному? Хай умремо на дорозі до Біловодів, та зате знатимемо, що шукали правду…

— А якщо це вигадка, Ксеню? Казка, вигадана людьми для втіхи, для обману душі? Що тоді?

— Не казка, — палко сказала Ксеня, тиснучи мою руку, і очі її спалахнули фанатичним вогнем. Те по-лум’я передалося мені. Я мовчав, дивився на дружину, і ураган думок вирував у моїй свідомості. Промайнули картини минулого. Незвичайність вторгалася в моє життя, ламала усталене, кидала у простір пошуків. Куди? Навіщо?

— Поведи мене до нього… до того ченця, — попросив я. — Я хочу сам послухати…

І ось ми переступили поріг низенького старого будиночка. Тут жив найстаріший у селі старовір Артамо-нов. Йому вже йшов сто четвертий рік. У давні роки він нібито побував у Біловодах. Саме в нього зупинився бродячий проповідник, закликаючи людей у подорож до святого краю.

На низеньких ослонах сиділи жінки, чоловіки, діти. На покуті, за столом, видно було постать проповід-ника.

Чорна ряса покривала худе тіло, з-під насуплених чорних брів уважно й насторожено дивилися втомлені очі. Він зиркнув на мене, але не зробив паузи в бесіді. Я почув останні слова його розповіді:

— …і там, за великими озерами, в далеких гірських краях, стоїть нерушиме царство правди. Зветься воно — Біловоди. В незапам’ятні часи знесене воно з неба на землю, щоб допомагати шукачам, правдолюбцям. Там процвітає справедливість, там нема попів і царів. Віра чиста, від серця, в дусі. Там живе вища мудрість і велике знання. І все те готується для блага людей…

У голосі його було гаряче почуття певності й віри. Я не стримався, запитав:

— Пробачте… А хто там був, у Біловодах? Де свідки? Це настільки чудесно, що не може лишати людину в спокої… Але ж іти в таку далину — треба мати певність?..

Поруч з проповідником заворушився старезний, сивий дідок. Він закашлявся, затуляючи висхлою рукою зморщений, беззубий рот, посміхнувся до мене. Перекашлявши, тихо мовив:

— Були, голубе, люди в Біловодах. Еге, були… Ось я був, приміром, коли хочеш знати… Я. З Атамано-вим був покійним, хай йому Господь пошле спасіння!..

Я з подивом дивився на нього, не знаючи — вірити чи ні. А дід, ласкаво оглядаючи присутніх, вів далі — просто, буденно:

— Правду каже наш гість — вірте йому. Ще з давніх-давен наші батьки й діди чули про Біловоди. Почув і я. Еге, років шістдесят тому. Зібралося нас шестеро. Закортіло нам у Біловоди — побачити святих людей, по-слухати їх, повчитися життю праведному. Пішли ми… Між Іртишем і Аргунню… а далі, коли знаєш путь, по-трапиш до солоних озер. Вредне місце, гибельне… Згинуло там багато людей. Та нам пощастило минути його, добрі провідники були. Добулися ми гір Богогорше… Важко було, та перейшли. Подолали Кокушки. А там — попрямували через сам Єргор, до найвищого в світі снігового царства. За ним — свята долина, древня, спокон-вічна… царство правди… Два літа йшли ми. Померло четверо. Я і Атаманов дійшли. Прийняли нас добре, по-казували багато чудес…

— Які ж вони? — запитав я.

— Люди. Схожі на наших. А деякі — не схожі. Ласкаві, гарні. Просте вбрання. Мовчазні. Все трудяться, трудяться. Хто квіти збирає, хто щось мурує. А інші — на небесних птахах літають…

— На яких птахах? — здивувався я.

— Ну… не такі птахи, як ми бачимо, — усміхнувся дід, — а штучні… Схожі на сани, без коліс. Самі під-німаються, тихо…

В кімнаті мовчання, нічичирк. Очі людей сяяли втіхою, радістю. Ксеня палко стискала мені руку. Я не знав, що й казати. Не вірити

старому? Нема причин. Повірити? А що, коли це галюцинація від довголітніх ман-дрів?

Проповідник вибрався з-за столу, підійшов до мене, тихо запитав:

— Ви, здається, не тутешній?

— З Петрограда. Занесло життя…

Він пильно й дружньо глянув у очі мені.

— Розумію. Вчений? Інженер? Учитель?

— Медик. Тому я й не міг так одразу… розумієте?

— Розумію. Я теж не чернець. Мандрував з Пржевальським. Тоді й почув про Біловоди. Але поговоримо ввечері спокійніше, одвертіше. Приходьте. Або я до вас…

Ксеня вдячно кивнула, прошепотіла:

— Щиро запрошую. Будемо раді…

І ось наступив вечір. Проповідник сидів у нашій кімнаті. Його слухачами були тільки я й Ксеня. Він во-рушив пальцями густі парості м’яти, і тонкий дух котився в повітрі, очищаючи свідомість. Гість глибоко зі-тхнув, з приємністю примружив очі.

— Ви звернули увагу, що майже в кожній хаті старовірів є м’ята? І квіти. Древнє знання, яке сучасні ке-ржаки забули. А традиція залишилася. М’ята — сильна дезинфекція повітря. Засіб проти інфлуенци, проти го-ловних болів, прекрасний компрес на пухлини. Ви знаєте про це? Тим краще. Не будемо ухилятись. Перш за все —

познайомимося. Ім’я моє — Юрій Сергійович. Інше — неважно. Прізвище, титули — все це в минулому. Воно не повернеться, отже, нікому не потрібне. Слухайте про Біловоди. Ви вчений, лікар, людина освічена, от-же, легенду про святий край так просто не сприймете. Вам треба доказів… або пояснення…

— Так, так, — підхопив я. — Вже досить було обману, досить барвистих легенд. Чи не надто багато по-вітряних замків?

Обличчя Юрія Сергійовича сповнилося виразом суму, він опустив вії донизу, сплів пальці докупи, мов-чав, ніби прислухався до нечутного голосу. Ксеня завмерла, притамувала подих, докірливо зиркаючи на мене.

— Може, й правда, — нарешті мовив гість. — Може, ваша правда… Та все залежить від того, що людина бажає. Нагадаю вам старовинну тібетську притчу. Шукав чоловік Майтрейю. Дванадцять років шукав, не знай-шов. Хотів уже повертатися додому, коли зустрів старого діда. Той пиляв кінською волосиною товсту деревину і примовляв: "Хоч все життя пилятиму, а все-таки перепиляю". Шукач засоромився, уздрівши таке терпіння. І знову повернувся до пошуків Майтрейї. І тоді з’явився йому Майтрейя Будда, сів на плечі, сказав: "Ходімо до людей, на базар". Прийшли на базар. Люди побігли врозтіч од чоловіка, закричали: "Що за смердюча собака в тебе на плечі?" Так замість Будди можна побачити огидного пса, залежно від того, якими очима людина ди-виться на світ, чого вона бажає…

Я усміхнувся, схвально кивнув.

— Притча ясна. Всі церковники, всі сектанти, ортодокси поробили з своїх богів тиранів та деспотів, мо-лохів, які пожирають жертви й п’ють кров. Але досить про це… Юрію Сергійовичу! Я хочу знати, що реально стоїть за цим поняттям — Біловоди? Ну один аспект — старовірський —

мені зрозумілий: пошуки чистої віри, пошуки правди, де можна заспокоїти змучену душу… А інші, реалістичні аспекти?

— Реально? Ви багато захотіли. Це поняття не в мірах звичайних. Хто опише його повністю або хоч би наполовину? Я скажу, що знаю. Або майже все. Деякі здогадки, гіпотези, перекази…

— Чудно все, — сказала Ксеня, тривожно дивлячись на гостя. — Людям ви казали одне… тепер — ін-ше… Хіба правда не одна?

— Одна, — лагідно відповів Юрій Сергійович. — Одна, Ксеню Афанасівно. Тільки розуміння її — різні. їх безліч. Я розповім кілька епізодів — судіть самі…

У середні віки до римських пап часто надходили послання з Центральної Азії. В тих листах виявлялися злочини церкви, робилися попередження. Підписував послання пресвітер Іван. Певно, це був псевдонім. Папи кілька разів споряджали посольство, щоб зустрітися з Іваном. Ясна річ, що посли не могли нікого знайти. Зро-зуміло й те, для чого вони посилалися… Далі. Серед народів Європи, в Росії теж, ходили легенди про індійсь-кого царя-священика Івана…

— Я щось читав у Франка. Він збирав народні апокрифи…

— Саме так. Легенди й перекази стверджують, що в далекій Індії є царство правди, що правує там Іван, що люди там безсмертні, а в самому царстві — різні чудеса, дива. Звідки ці апокрифи?

— Мрія людей про щасливі краї, — сказав я. — Вічна ідея про рай, про безтурботне життя…

— Народ не такий дурний, щоб мріяти про пусті побрехеньки. А ось перекази про якісь реальні події він зберігає віками, хоч вже давно забув про смисл тих подій. Згадайте казки й легенди всіх народів про джипів

та девів, які зненацька з’являються і зникають, які мають дивні апарати, літають у просторі, бачать події на від-стані у всевидючому оці. Згадайте вогняних драконів, яких зустрінете у будь-яких казках. Згадайте всі релігійні перекази про чудесне місто Сіон на горі, про Новий Єрусалим, про город Кітеж, що пропав для людського ока. Згадайте описи Єзекіїла, де він дуже чітко описує деталі пристроїв небесних гостей: і тіла, покриті сяючим ме-талом, і довкола голови подоба кришталевої сфери, і крила, які підіймають та опускають тих істот, і колеса, сповнені очей спереду і ззаду, і промені, що освітлюють дорогу перед тими посланцями, і літаючі хмари, спов-нені неймовірних див…

— Згадую, — задумливо відповів я. — Читав колись. Але не надавав значення. Вважав просто туманною символікою древніх…

— Пустої символіки нема. Кожен символ створено для маскування суті або для її узагальнення. Алгебра-їчний знак духу. Для неписьменних людей математичні символи теж абсурдні. Нагадую вам ще описи з Апока-ліпсиса… Автора тих записів зустрічають могутні істоти. Згадуєте? Відкрито двері на небі, його запрошують ввійти. Він входить і бачить Сидячого на троні, довкола нього люди в білому вбранні. Перед ними ніби море скляне, схоже на кристал, четверо дивних істот, сповнених очей спереду й позаду. Іоанну показують в тому кристалі різні видіння: що було й що має бути на Землі. Я замислювався над тими грізними пророцтвами — чи не можна припустити, що всі ці легенди й казки є відлуння зустрічі пращурів з могутніми посланцями далеких світів…

— Тобто…

— Тобто, з жителями інших планет. Знаю, що для вас, може, це дивно, неймовірно. Іншопланетники мо-гли показувати людям, яке їх чекає майбуття, якщо вони не змінять способу життя: катастрофи, падіння, смерть. І навпаки — в разі братерства інше видіння: нове життя, без храмів, без багатих і бідних, без хвороб і злигоднів. Знаю —

над такою гіпотезою сміятимуться й попи, і вчені ортодокси. Втім, згадайте Ціолковського. Ви читали його книги, статті?

— Читав. Ще як навчався в університеті. Його тоді охрестили божевільним…

— Не дивно. Люди готові допустити грізну ефемеру — небесного тирана, істеричного, непослідовного, злочинного Єгову, готові поклонятися найстрашнішим виродкам… а прийняти мудрих і гуманних істот поряд з нами, на інших планетах, вони не погоджуються. Дивно й сумно. Слухайте ж далі. Зверніть увагу на східні ле-генди, перекази, апокрифи. Індуси твердо вірять, що на Гімалаях живуть боги. Про це говорять Веди, Пурани, Махабхарата. Вся Азія знає про Шамбалу або Калапу…

— Шамбала, — повторив я. — Небесне царство. Швета-Двипа. Острів Світла, що літає в просторі. Я чув про це. Читав. Там живуть Кумари, безсмертні аскети, які повстали супроти Брами, верховного бога…

— От бачте. Ви запам’ятали. Ще один образ Прометея. Повстанці супроти сліпого закону Природи, ре-волюційні сили розуму. Чому всі народи світу дивилися на Схід, розповідаючи про оселю небесних істот? Чому вказувалися найвищі гори? Навіть паші билиці про Святогора-титана, який закам’янів у гірських ущелинах? Хіба вони не кажуть про те саме? І, нарешті, Біловоди… Я вірю старому Артамонову. Певна річ, він не може нам розповісти чогось певного. Адже йшов він не як учений, а віруючий фанатик. Та йому й не показували всього. І залишитися не дозволили, хоч він і просився. Ви збагнули? Отже, не кожному можна там бути…

— Який же смисл у їхньому перебуванні на планеті?

— О, великий. Уявіть, що їх взагалі нема. Уявіть, що нема казок про царство добра й правди. Нема ле-генд про чудеса, про добрих титанів.

Нема образу Прометея, який одухотворив так багато творів. А хто скаже — що вони зробили, а чого ні? Григорію Васильовичу, я вам всього, що думаю, не буду переказувати… всього й не передаси словами… Скажу лише одне: відтоді, як я почув про чудесний край в Гімалаях — це сталося ще в експедиції, — вже не було мені спокою. І вдень і вночі мрію потрапити до дивних пришельців. Не для себе, а для людей. Не знаю, чи доберуся… а не можу не йти. Ось і закликаю людей, щоб іти разом. Дорога далека, тре-ба друзів. Таких, щоб вірили. Вчені — ви знаєте — в більшості скептики. Інколи краще прості немудрящі люди. Тут саме такий випадок, ви розумієте?

Ксеня приклала руки до грудей, полегшено зітхнула.

— Слухала вас, слухала… наче казку якусь. Не все розумію. Мудро дуже… але радісно… Є Біловоди? Я так зрозуміла?

— Є, Ксеніє Афанасівно, — засміявся гість. — То нічого, що ви не все збагнули. Серце ваше давно збаг-нуло істину. А істина одна — добро й правда…

А тепер — ближче до справи. Мені приємно, що зустрівся на путі вчений, друг. Знатимемо, що шукаємо. А залишимося живими — передамо свої знання людям. Не містичні вигадки, а наукові факти. Григорію Васи-льовичу, як вирішуєте? Будете супутником?

Я вагався недовго. Навіщо мені пусте проживання? Ксеню не зупиниш. Без неї не життя. Повертатися? Куди? Я люблю свій народ. Хочу послужити йому. Доля посилає мені дивовижну можливість. Я вчений. Піду назустріч покликові. Може, на цьому шляху буду корисний людям…

Юрій Сергійович простягнув свою руку. Моя рука й Ксенина лягли в його долоню…

Ми вирушили в серпні. Батько умовляв Ксеню, просив, щоб вона подумала, чи варто йти в невідомі краї. Тут рідні землі, тут милий серцю Алтай. Народяться діти, прийде радість, життя ввійде в звичний потік. Богові бажано, щоб ми жили й працювали там, де народилися…

— Ні, батя, ні, — вперто відмовлялася Ксеня. — Хто, як не Бог, уклав мені до серця бажання піти в свя-тий край? Не можу, родимий, не можу лишитися. Змарнію, пропаду. Не умовляй…

Старий Лебідь з сумом благословив її й мене. Пожитки нав’ючили на коня. З села вийшло, окрім нас, ще дев’ятеро. Всього вирушило до Біловодів дванадцятеро.

Перейшли Катунську гряду. З перевалу видно було сліпучі верхів’я Білухи, блакитні хвилі гір. А далі, на півдні, бовваніли в мареві грандіозні масиви таємничих хребтів.

Шість жінок і троє чоловіків, які покинули Мульту, були запеклими старовірами. На привалах вони окремо готували собі їжу, окремо молилися, мали окремий посуд. Ішли мовчазно, урочисто, З фанатичними по-глядами.

Настала зима. Ми зупинилися на краю пустелі. Найнялися працювати у китайських поселенців. Впали сніги. Ми рубали в лісах високі, товсті модрини, пиляли, обтісували тверді стовбури для нових будівель. ,

Навесні рушили далі, заробивши трохи грошей та придбавши харчі. Юрій Сергійович повернув караван на південний схід, щоб минути Джунгарію.

— Розбійницькі племена, — пояснив він. — І небезпечні болота…

Нас зустріла мовчазна сувора пустеля. Нескінченні бархани, глинисті урвища, кам’яні схили. Де-не-де саксаул, колючі трави, невеликі пишні оази. Біля одного озера нас спіткала біда.

Налетів з-за барханів загін вершників, з гиком і свистом заарканив людей і коней. Не давши ні схамену-тись, ні поплакати, ні пожалкувати, степові розбійники погнали нас у глиб пустелі.

Тяжка була путь. Не оповім про все. Для цього не вистачило б кількох діб. Троє жінок і два чоловіки з старовірів умерли від спраги по дорозі. Вершники безжалісно кинули їх між скелястими ущелинами, не дозво-ливши навіть закопати.

За два тижні нас пригнали в химерний город серед пісків Гобі. Юрій Сергійович здивувався, прошепотів:

— Зверніть увагу, це не руїни стародавнього міста. Нове будування… Незбагненно… Кому потрібні єги-петські піраміди в двадцятому сторіччі?

Незабаром ми дізналися про господаря страшного гнізда. То був знаменитий розбійник Дже-лама, осві-чений монгол, князь. Він мав таємничу долю. Навчався в Петербурзі, в університеті, сидів у царських в’язницях, грабував на дорогах пустелі, а тепер, зібравши зграю однодумців, почав будувати місто серед без-людця Гобі. Для праці він зганяв людей з усіх усюд, де тільки щастило кого захопити, — з караванів, з мон-гольських улусів, з ойротських аїлів. Нас теж примусили мурувати стіни химерних палаців, об’єднаних у су-цільну фортецю захисними валами.

Наглядачі були безжалісні, жорстокі. Працювали ми на сонці по вісімнадцять годин, надголодь, задиха-лися від спеки, від спраги. Лежачи під зоряним небом у кам’яній загорожі, Ксеня жалісно шепотіла:

— Як же це, Григорію, як же це, друже? Ішли в Біловоди… а потрапили до гнізда сатанинського… Не-вже так і гинути?

— Потерпимо, Ксеніє Афанасіївно, — похмуро казав Юрій Сергійович. — Плачем не поможеш. Хіба не бачите, з ким маємо справу? Дикуни, кати. Якби самого Дже-ламу побачити. Може, він пустить нас. Адже освічений?..

Такий день наступив. Дже-лама обходив стіни своєї фортеці, мурування якої вже завершувалося. Зупи-нився біля нас, певно, звернувши увагу на наші європейські обличчя. У вузьких очах блиснули чорні вогні, на суворому бронзовому обличчі Дже-лами з’явився вираз цікавості.

— Хто, звідки? — запитав він російською мовою. — Росіяни?

Юрій Сергійович покинув камінь, який він тягнув до стіни, ступив назустріч розбійникові.

— Знаменитий Дже-лама, — сказав він. — Ми довго чекали тебе…

— Навіщо? — іронічно всміхнувся Дже-лама.

— Хочемо просити, аби ти відпустив нас. Ми вже досить попрацювали для тебе. Жінки знемогли, ми теж на грані виснаження…

— Куди йшли? Хто такі?

— Ці жінки й чоловіки — старовіри з Алтаю. Я і оцей чоловік, — він показав на мене, — росіяни. Ми йшли в Біловоди…

— Біловоди? — Зуби Дже-лами вишкірилися в посмішці. — А це що таке?

— Шамбала. Калана, — пояснював Юрій Сергійович. — Священне місце Азії. Ми йшли, щоб зустріти великих Архатів...

Обличчя Дже-лами нахмурилося, стало зловісним.

— Чого ви шукаєте, дурні чужинці, по гірських пустелях? Навіщо вам міфічні Архати? Де й кому вони допомогли за віки історії? Сила — єдина надія. Шабля в руках, спис. Я ближче до Тібету, до вашого "священ-ного" місця, а — як бачите — покладаюся па себе! Серед пустелі виросте город Дже-лами, до нього прийдуть поклонитися навколишні племена. Тут з'явиться нова держава! Я матиму військо, мені потрібні будуть освічені люди. Покиньте марення про Шамбалу, дивіться на життя тверезо. Бачу по очах — ви незадоволені моєю від-повіддю? Подумайте — все одно звідси ви не вийдете. Або смерть — або поміч великому Дже-ламі!..

Він залишив нас, розгублених, знічених, розбитих духовно. Знову потяглися тяжкі дні поневіряння, раб-ської праці. Лише Щасливий випадок врятував нас...

Одного дня до фортеці над'їхав загін монгольських вояків. їх зустріли розбійники Дже-лами. Монгольсь-кий офіцер пояснив, що привіз подарунки від уряду і хатик в знак дружби знаменитому вождю Дже-ламі.

Його прийняли ласкаво, як дорогого гостя. Але під хатиком було сховано револьвер. Грізний розбійник упав під кулями. Зав'язався бій. Ми втекли, скористувавшись замішанням. Вночі ми вже були далеко, серед гір, і прямували до Тібету. Нас було шестеро з тих, які рушили з Алтаю, та ще один тібетський буддист, який при-став до пас і обіцяв провести до святого краю.

Ми обносилися, схудли. їли те, що щастило діставати за невеликі запаси грошей, прихованих од розбій-ників. Другого літа перевалили величний Алтин-таг, вийшли до Кокушілі.

Буддист весело поглядав на білосніжні хребти, співав якісь гімни і все бадьоро повторював:

— Скоро, вже незабаром. Недалеко — священні місця. Чуєте — запахи Калапи…

Ми зупинялися, вдихали аромати гірських квітів, що плинули над нами. Жінки-старовірки плакали від щастя, хрестилися.

Ми зупинялися в монастирях, побудованих на перехрестях караванних стежок та доріг. Бачили безліч лам, тисячі віруючих, які самовіддано працювали на ту армію нероб. Були свідками дивовижних процесій та звичаїв. Сила-силенна сект наводнювали Тібет. Віра більшості з них була темна, чаклунська, сягала своїм ко-рінням в найдикіші традиції древності. Ми дивувалися, питали свого тібетського провідника:

— На Сході є величні філософії. Десь тут неподалік — твердиня правди, знання… а довкола — запустін-ня, темрява, фетишизм. Чим ти поясниш це? Чому так багато сект у буддистів? Хіба Будда не один? Хіба він заповідав такі мерзотні традиції?

Буддист, сміючись, лукаво відповідав:

— А хіба Христос не один? Хіба він заповідав інквізицію, розділення своїх послідовників на різні церк-ви, на тисячі сект? Хіба ви не розумієте, що людська природа однакова всюди. Які люди — таких і богів собі ліплять. Гаутама взагалі заперечував існування Бога. Вій хотів, щоб люди самотужки піднімалися до знання, до розуміння свого становища в космосі. Наші традиції передають слова Будди. Він суворо докоряв

брамінам за обман, за шарлатанство. Він навчав людей не покладатися на якихось верховних істот, а йти власними ногами по землі, очищатися від бруду душевного, допомагати іншим, любити друзів своїх. А жерці зробили з людини бога. Ну що ж — кожен творить сам себе, кожен вибирає свій шлях. Не захотіли мати Будду — людину, хай поклоняються Будді — небесному деспоту. Отож не дивуйтеся, що поряд зі священним краєм панує пітьма. Де є велике світло — там поруч повзе морок…

Юрій Сергійович слухав буддиста, розпитував. А я вже не цікавився нічим. Замкнувся сам в собі, жив лише мрією: може, все-таки відкриється неймовірне? Один промінь казки може відшкодувати всі втрати на тя-жкому шляху…

Минав другий рік нашої мандрівки. Перед нами постали хребти Трансгімалаїв. Тяжко захворів Юрій Сергійович, померли чоловіки-старовіри, дві жінки. Лише Ксеня йшла поряд зі мною мовчазно, не нарікаючи, не жаліючись на здоров’я. Обличчя в неї схудло, загострилося. Очі запали, потемніли. Та ще добре витримувала путь старовірка Марина — невисока міцненька жінка.

Юрія Сергійовича ми залишили в монастирі. Він кашляв натужно, на вустах з’являлися червоні плями. На прощання вчений потиснув мені руку, прошепотів:

— Жаль… Не пощастило… Поклонись за мене… Скажи, що вмер у дорозі… до світла… І ще… Григо-рію, пам’ятай про Вітчизну… послужи їй… Що взнаєш — передавай нащадкам… Хай несуть легенду далі, да-лі… Без легенди не можна…

Ми пішли втрьох за буддистом. Довкола нас виростали, громадилися кришталево-крижані піки, гриміли потоки. Ми йшли через хисткі місточки над прірвами. Внизу клубочилися тумани, безодня кликала до себе, завмирало серце.

Марина не витримала неймовірного шляху. В неї серце билося, ніби крило пташки, ноги підгиналися.

— Недостойна ввійти в Біловоди, — прошепотіла вона. — Серце підказує, щоб зупинилася… Йдіть са-мі…

Ми залишили її в непальській сім’ї, серед чудових простих людей. Вони не розпитували, куди ми йдемо, навіщо. Певно, знали самі. Обіцяли доглянути жінку.

Нарешті в глибокому узгір’ї буддист залишив нас. На прощання сказав:

— Ідіть далі, ущелиною. Я — не можу. Коли вам належить побачити таємницю — ввійдете до неї. А ні — краще вертайтеся. Хай далі вас веде ваша карма…

Він рушив назад. Ми залишилися з Ксенею самотні серед грізного громаддя Гімалайських гір. І досі та путь здається мені нереальністю, сновидінням…

Ущелина ставала дедалі вужчою. Скелі змикалися високо над головою, закриваючи сонце. Було темно й сиро. Тиша, страшне, непроникливе мовчання огортали нас, гори, все навколишнє.

Ксеня зупинилася, притулилася до кам’яної стіни. Заплющила очі. Важко дихала. По щоках її текли сльо-зи.

— Грицю, не можу… Серце рветься з грудей… Не дійду…

— Ксеню, голубко… Треба йти. Ми повинні зустріти кого-не-будь… інакше…

— Що?

— Смерть…

Ксеня жалібно всміхнулася.

— Що нам смерть?.. Все одно… колись помремо… Мої подруги померли. Юрій Сергійович при смерті… Тільки кортить… Дуже хочеться… хоч одним оком глянути… які вони — Біловоди…

— Я нестиму тебе, Ксеню…

— Ти сам ледве йдеш, любий… Щоки запали, руки — як цівки… Дай відпочити. Вранці підемо далі…

Довкола густішав туман. Не видно було навіть вузенької стежини, по якій ми йшли. Молочний морок огорнув скелі. Нам справді не лишалося нічого іншого, як заночувати.

Я знайшов навпомацки заглибину в скелі. Там ми прилягли. Я поклав під голову Ксені торбу з рижем, сам сів біля неї. Хвилі видінь пливли в моїй свідомості. Заграви на обрії… Чорні вершники… Блиск щабель, вибухи, заплакані діти… Хрести, хрести… Мільйони хрестів на просторах Землі… А на тлі тих видінь зненаць-ка виникла біла постать. Великі ясні очі, спокійне обличчя, запитливий вираз. І тихий голос: "Все залежить від тебе". Чому з’являється дивна постать тут, серед гір?

Я розплющив очі. Ксеня лежала, скулившись у клубочок, стогнала в забутті. Хвиля жалю підкотилася до мого серця. Я осягнув свідомістю тяжкий шлях, який пройшла моя дружина. Я зміряв жертву, яку вона принес-ла в ім’я дивної, таємничої ідеї. І збагнув, що ця проста жінка несла в собі дух титана. Битва душі вимірюється не лише зовнішнім зусиллям, основні поєдинки відбуваються в грозі й тиші сердець.

Де ти, світлий краю правди? Де ви, Біловоди? Осяйна Калана, древня мрія східних народів, тяжка стежи-на веде до тебе. Така тяжка, що мільйонам людей ти здаєшся невловимим фантомом, вигадкою казкарів та спі-вців…

Десь у тумані проспівав півень.

Я здригнувся, протер очі. По ущелині, як і раніше, котився сірий туман. Звідки півень? Чи мені почуло-ся? Галюцинація?

Знову почулося дзвінке, урочисте:

— Ку-ку-рі-ку!

Ксеня заворушилася, звелася на лікоть.

— Ти чуєш? — прошепотів я.

— Півень,— несміливо вимовила вона.

— Значить, правда. Не мара. Ти теж почула. Десь близько люди… Ходімо…

Ми хутко зібралися, рушили далі. Туман розсіювався, підіймався вгору. Високо над ущелиною грали на скелях рожеві полиски. Певно, зійшло сонце.

Здалека долинув шум. Він могутнів, сповнював ущелину потужною мелодією сили. Незабаром ми поба-чили водоспад. Він зривався з гори, вдарявся в стежину, по якій ми йшли, грізно мчав по скелях, падаючи в прі-рву.

Ксеня розгублено глянула на мене.

— Далі не можна…

Я мовчав. Думав. Розумів, що таку грізну перепону не подолаєш. Знав також, твердо знав, що водоспад тут не випадково. Десь в глибині серця чувся голос, який вимагав чекати. Назад все’дно не пройдеш без провід-ника. Шлях лише вперед… Вперед.

Ми сіли на камені. Мовчали. Вологі бризки сріблястою хмарою сповнювали ущелину, рівномірний грім потоку навіював спокій. Тиха радість опанувала мною. Розцвіло й обличчя Ксені. Вона пошепки запитала:

— Чи й тобі добре, Григорію? Я ніби відпочила… наче хтось напоїв мене радістю…

Я мовчазно потиснув їй руку.

Шум водоспаду почав стихати. Потік меншав, швидко скочувався вниз по камінню, щезав. Відкрилася стежина, вона вела в темний скелястий прохід. Я роздумував недовго, схопив Ксеню за руку, кинувся вперед.

— Біжімо!

— А якщо там нема путі?

— Мовчи! Біжімо!

Ковзаючись по мокрому камінні, ми проминули місце, де тільки що клекотів водоспад, добулися сухої стежини. І в ту ж мить позаду знову загриміло. Шлях до відступу одрізав грізний стовп води.

— Григорію, це не простий водоспад… Ти бачив? Вони знають про нас…

— Бачу, Ксеню… Тихо… В мене серце завмирає…

Ми помалу йшли вузенькою стежиною. Дрібні камінці зривалися з-під ніг, з шелестом котилися в прірву. Нарешті ми зупинилися перед глухою стіною. Густі кущі покривали схили, не видно було ні стежини, ні знака якогось сліду.

Ми стояли перед горою знесилені, але сповнені невимовної надії. І враз… несподівано… свідомість на-віть не встигла збагнути, коли й як… на тлі скелі виникла постать. Висока, спокійна, велична. Вона поворухну-лася, почувся тихий, але чіткий голос:

— Ти прийшов. Мужність і прагнення перемогли. Ввійди в тайну.

Я не міг відповісти ні слова. Тіло моє тіпалося в пропасниці, наче крізь нього проникали потоки незримої енергії. Незнайомець усміхнувся ласкаво, в очах мигнули блискавиці.

— Відкиньте страх. Ви — у друзів…

Він торкнувся рукою скелі. Захитався великий гранітний валун. За ним відкрився чорний хід. Звідти дих-нуло тонким ароматом квітів чи трав.

— Ходімо.

Незнайомий друг взяв мене за руку. Ксеня трималась за мене. Ми ввійшли до підземної печери. Камінь з шурхотом ліг на своє місце. Стало темно…

Слова безсилі, щоб передати все, що сталося потім. Ми вийшли з підземелля на перевал. Навколо біліли сніги, крижані верхів’я гір. А внизу лежала чудесна казкова долина. Над озером зеленіли кедри, могутні дуби. Стояло кілька монументальних будівель з чорного каменю, вони зливалися з рельєфом гір. По стінах повзли в’юнкі рослини з рожевими й блакитними квітами. Блищали невідомі сферичні пристрої. Над долиною летіло химерне створіння чи, може, апарат, схожий на диск.

— Біловоди, — прошепотіла Ксеня, тримаючись рукою за груди. — Господи, за що така радість? Чим за-служила?..

Провідник уважно й печально глянув на аскетичне обличчя Ксені, на її побиті ноги і, зітхнувши, просто відповів:

— Заслужила, жінко. Щирістю, працею, мужністю. Ходімо… Ми почали спускатися вниз…

Кілька днів ми відпочивали, спали, ішли запашне молоко яків, їли пахучий хліб. Можна було виходити, але від кам’яного будиночка, де нас залишив провідник, не видно було нічого, крім невеликого густого гаю та дзвінкого прозорого потоку.

Ксеня занедужала. Почалися головні болі, лихоманка. Я теж відчув, що в цій долині діють якісь могутні енергії, ще невідомі людям. Може, надзвичайна радіоактивність? Може, невивчений магнетизм? А хто вони, дивні люди, чому не показуються? Чому не пояснять таємницю.

Нарешті я дочекався незнайомого друга. Він прийшов тоді, коли Ксеня заснула, сів біля мене. Радісно за-стукало серце, я зрозумів, що він прийшов недарма.

— Чого хочеш, шукачу? — пролунало запитання.

— Правди, — палко сказав я.

— Якої?

— Хіба вона не одна-єдина?

— Безумовно, ні, — усміхнувся він. — Єдина правда панує в збратаному світі. Ваш світ — розірваний.

— Наш світ? Ви сказали так, ніби для вас він не ваш?

— Він став нашим. Надовго. Ніхто не скаже, скільки ще нам тут бути…

— То ви з іншого світу?

— З іншого. Але яке це має значення?

— Мені здається — вирішальне. Якби люди знали, що на Землі є могутні прибульці…

— То що було б? — сумовито-іронічно запитав незнайомець.

— Вони прийшли б до вас, щоб знати істину. Це прискорило б еволюцію планети…

— Ми робимо все, що можна. Але якби відкрито з’явилися на Землі — воля людства була б паралізована. Люди надто легко віддають свою свободу, вони охоче вклоняються деспотам…

— Але ж ви не бажаєте влади…

— Рабство в душі. Раб завжди знайде для себе господаря, обоготворить навіть нерухомого мертвого ідо-ла. В історії досить прикладів. Чого ти прагнув сюди? Чому йшли сюди твої супутники-старовіри? Кожен хоче бачити Бога — більш чи менш витонченого. Тут нема богів, ми ваші брати. Єдина наша перевага чи, може, при-вілей, але привілей страждання, — відсутність ілюзії. Чуєш — ми нещадно відкидаємо найбарвистіші ілюзії. Недостойно для мислячої істоти жити в рабстві умовності, навіть найприємнішої. Ми бажаємо, щоб ви зруйну-вали курники ваших ілюзій…

— Прийдіть скажіть!

— Хай цей наказ пролунає у ваших серцях. Ви ще занадто палко бажаєте насолод і задоволень. Ви пови-нні звідати їхню нікчемність і повернутися обличчям до справжньої реальності.

— В чому вона?

— Єдність сущого. Ви протиставили їй культ самотності. Кожен проти кожного. Один проти всіх.

— Приходили мислителі, герої. Вони кликали людей до єдності. І нині гримить битва за цю ідею.

— Знаємо. Але шлях ще довгий. Не виключена й катастрофа. Планета серед Космосу, вона — клітина вселенського організму. Ти розумієш, що трапляється, коли клітина хворіє?

— Хворіють інші, здорові.

— Так. Все інше тобі підкаже уява. Ще раз повторю запитання — чого бажаєш?

— Збагнути шляхи для правдивої дії. Допоможіть.

— Все в тобі. Є сила, є вміння. Поле сумує за добрими зернами, серця людські прагнуть любові. Іди, сій, лікуй хворих. Там, серед клекоту бою, знайдеш правду. Правду жертви. Бідні люди — вони молять Бога, щоб врятував їхню душу. Треба спочатку мати душу. А маючи — віддати її людству. Воно буде — єдине людство. Ми бачимо його в наших дзеркалах Майбутнього. Ембріон є, з нього виросте Новий Світ. Іди допоможи. І неси спогад про нас — братів, які поруч з вами, які підтримають, коли ви самі захочете цього.

— Ви могли б прискорити вихід людей у Космос?

— Прискорити? Навіщо? Вихід у Космос — це народження в інший світ. Передчасне народження — ка-тастрофа. Політ до інших планет не вирішує проблем людяності. Розгадка у ваших серцях. Відкиньте богів — зникнуть раби. Станьте титанами. Безмежність породила вас — вона чекає творящих синів, а не забобонних марновірних істот, принижених ілюзорним безсиллям. Повертайся до Вітчизни, наближай прекрасне майбут-тя…

— А тут… чи не можна нам залишитися тут…

— Безліч людей шукають священні Біловоди, щоб припасти до ніг небесних пришельців. Вони жадають спокою. Сліпці. Ми не маємо спокою. Чим вище істота піднімається в космічний безмір, тим битва з хаосом напруженіша. Станьте спочатку воїнами на Землі. Не вміючи володіти стальним мечем, як ти втримаєш полум’яний? Ми могли б дати тобі Чашу Амріти, ти станеш безсмертний. Але що ти обезсмертиш? Обмежене тіло, хисткий розум, несформовану душу. Таке безсмертя — прокляття. Справжня Амріта — у вічній трансформації, у нескінченному прагненні до абсолютного. Все у всьому — запам’ятай…

Ми ще довго розмовляли з незнайомим другом. Відкривалися переді мною нові обрії, танули стіни неро-зуміння, приходив спокій впевненості,

надії. Не можу передати всього, неспроможний знайти відповідні слова, бо найголовніше лишилося в тиші серця, у несказанних чуттях…

Я розпитував про інші світи, про життя в Космосі, про принцип руху їхніх апаратів. Мені про те нічого не розповіли.

— Чуже знання шкідливе, — сказав друг. — Наступить час — ви побудуєте власні кораблі.

Ми вирушили назад. Мовчазні провідники супроводили нас до караванної тропи. Чудесна долина лиши-лася в пам’яті, як фантом, як міраж серед пустелі. Перед нами лежала невимовно тяжка путь додому. Чи добе-ремось? Чи не загинемо десь серед пустелі?

Потім… провідники зникли. Туман, тиша. Ми знову були самотні, серед хаосу скель. Я йшов, прислухав-ся до звуку власних кроків, оглядався, і в серці моєму ворушився сумнів: "Чи не приснилося? Чи було це з на-ми, чи ні?" Занадто неймовірна різниця між звичним світом і тим чарівним відблиском неземної реальності.

Ну, не стану описувати всього, що ми витерпіли. До Алтаю таки добралися. Старого Лебедя не застали, він помер, — чи від хвороби, чи, може, з туги за донькою.

Невдовзі після повернення занедужала Ксеня. Я божеволів від розпачу, а вона танула, як свічечка і, усмі-хаючись жалібно, шепотіла:

— Прощай, мій єдиний друже. Вже простяглася дорога — далека… далека… Нема їй кінця. Розум не вміщає. А — радісно. Я вмру спокійно. А ти — йди далі… Допоможи іншим. І не забудь мене… Не забудь свою Ксеню… на новій дорозі…

Потім — самотина. Роздуми. Арешт. Мене звинувачували в шпигунстві. Я все ж таки працював у табо-рах лікарем. Зрештою, перевірили, виявилося, що злочину я ніякого не вчинив. Випустили.

Я поїхав на Україну. Працюю лікарем-психіатром. Дивлюся па дітей, на юнацтво. Мрію, жагуче споді-ваюся, що, може, їм відкриються нові обрії буття. Вірю, що мої мрії недаремні, адже стільки крутих стежин позаду. Людство заплатило страхітливу ціпу за кожне відкриття, за руйнування ілюзій. Серед ураганів долі, серед розчарувань, серед битви страшної росте нова свідомість. Вже неземні шляхи мріють перед очима сучас-ників — вони прагнуть у безмір…

Ну от… я розповів вам, Михайле Кузьмовичу, про себе. Може, недоладно, може, плутано… зате щиро. Чи допомогла вам моя розповідь? Чи розсіяла якісь сумніви?

Вислухавши сповідь лікаря, Михайло замислився. Він був дуже вражений. Складна і трагічна доля Соко-ла затьмарювала власну драму, вносила нову співмірність у розуміння свого лиха, розтоплювала егоїзм особис-того болю. І десь у глибині свідомості Сагайдака вже зароджувалися нові сподівання — немислимі, химерич-ні…

— Дивно, — прошепотів він. — Ніби казка…

— Для мене все життя казка, — озвався лікар. — Я дивуюся досі всьому, що стрічається в моєму житті. Квітам, щебетанню птахів, дитячим іграм. І радію, що не став песимістом. Життя важке, сповнене протиріч, але воно й прекрасне. Чим? Боротьбою! Відчувати опір стихій, коли ти прагнеш до прекрасної мети, — що може бути радісніше?

— Я розумію, — згодився Михайло. — Розумію… і погоджуюся… Але квітку, й дитину, і птахів можна зустріти щодня, а те, про що ви розповіли, — легенда. Чому ж ви не опублікували своїх спогадів? Тепер

безліч гіпотез про пришельців, про контакти з іншопланетним розумом. Ви, як очевидець…

— Очевидець? — скептично запитав Сокіл, поворушивши сивими бровами. — А чим моє свідчення до-поможе істині? Ви гадаєте, що пришельці мають потребу в моєму свідченні? Якби вони хотіли — давно б здій-снили маніфестацію своєї могутності. Цього нема. Отже, вони не хочуть. Яке ж я маю право діяти всупереч їх-ній волі?

— Це правда. Я не подумав. А може…

— Що?

— Ви не думали над тим, що це вам…

— Приснилося? Привиділося? — якось дивно усміхнувся лікар.

— Так…

— Думав. І досі інколи майне така думка… Ущелина… Туман… Наше гаряче прагнення… Я побачив те, чого прагнуло моє серце. Тим більше, що матеріальних, речових доказів я не захопив…

Лікар помовчав, задумавшись. Потім у його очах засяяли іскорки радості.

— Ні, ні, не розчаровуйтесь. Не смійте розчаровуватися в найхимернішій легенді. Якщо вона допомагає вам стати кращим, чистішим, мужнішим, — вірте в казку. А, крім того… крім того, моя Ксеня… вона теж бачи-ла… Не може бути такої узгодженої колективної галюцинації. Чуєте?

— Чудово було б зустрітися, — прошепотів замріяно Михайло.

— З ким?

— З ними…

— Спробуйте, — загадково сказав Сокіл. — Може, пощастить. Тепер легше. Космічна ера. Міжпланетні польоти. Час наступає. Може, пощастить…

— Лікарю, я вдячний вам. Мені легше. Біль зі мною — нікуди не подінеш його. Зате я збагнув — не мо-жна замикатися у шкаралупі егоїстичного болю. Життя єдине — різні форми. Безсмертна форма — то смерть життя. Тяжко втрачати кохану істоту… але жити ілюзією — ганебно…

— Чому ж втрачати? — тихо озвався лікар, задумано дивлячись у вікно. — Наука не зупинилася на місці, розкриває нові таємниці буття. Можливо, вже не так далеко розгадка безсмертя…

— Безсмертя? Але ж ви самі сказали…

— Що я сказав? Що безсмертя статичної форми — абсурд. Безсмертя динамічного потоку — прекрасно. Ми зберігаємо єдину свідомість від дитинства до старості, але практично — ми вічно вмираємо. Адже тіло на-ше в дитинстві, в юності, в старості — не одне й те саме. Цілком інше. А свідомість — єдина. Знайти можливість переносити свідомість в інші форми, витончувати ті форми — ось прекрасна ідея для шукачів…

— Так мріє Рішідева, — прошепотів Михайло.

— Рішідева? — перепитав Сокіл. — Я чув це ім’я. Індійський біопсихолог?

— Так. Це мій давній друг. Ми зустрілися в тяжкі часи. З ним і ще з одною людиною. Вони стали моїми побратимами. Лікарю, я до речі

згадав про них. Дайте мені папір, чорнило. Я напишу їм. Це конче потрібно…

Незабаром прийшли відповіді з-за кордону. В телеграмі з Америки було кілька фраз:

"Любий друже Михайле, тримайся мужньо. Так, як тоді, перед лицем смерті. Все життя — подвиг. Так я розумію покликання Людини. У мене — радість і тривога. Новий рубіж. Лечу на Місяць. Сам розумієш — певності нема, чи повернуся. Віритиму. Пошли мені щиру думку добра. Пройду над безоднею, як проходили ми тоді втрьох під кулями ворогів.

До зустрічі, Михайле. Дай мені руку свою. Гаррі"

Свамі писав у листі:

"Мій брате Михайле, засмучений твоїм листом. Знаю, як тобі тяжко. Не втішатиму, ти — сильний, сам втримаєшся, не впадеш.

Правду кажучи, я радий, що ти не йдеш легким шляхом. У горі зростають воїни життя. Ти — з таких.

Ти запитуєш про пришельців? Тепер це модно. Я не люблю моди.

Ми в Індії давно знаємо про них. Але індуси не полюбляють сенсацій. Вони вміють оберегти прекрасні поняття. Краще змовчати, ніж профанувати. Твій знайомий лікар правильно сказав — буде потреба, вони самі з’являться. Шукати їх? Треба. Тільки шукачі повинні в серцях своїх сформулювати чітко розуміння необхідності такого контакту. Цікавість? Цього не досить. Жадоба нової інформації? Замало й цього. Ми ще не впо-ралися з власною інформацією. Отак, перебираючи одна за одною всі проблеми необхідності, шукач дійде до основного. Про основне — не скажу. Подумай сам.

Приїдеш до Індії — поговоримо серйозніше, глибше. Сподіваюся, що це станеться незабаром.

Ти питаєш, чи можна воскресити людину з анабіотичного стану засобами сучасної науки? Можна. Ми проводили деякі досліди. Але я не схвалюю такого методу вирішення довголіття чи безсмертя. Чому? Тому, що в даному разі ігноруються основні закономірності життя. В замерзлому тілі (я не називаю, в якому, але знаю, про кого ти писав) вже нема тієї особи, Михайле. Адже особа, індивідуальність — це не лише тіло, а й неповто-рна інформація її життя, досвіду, плюс неосяжний досвід минулих поколінь, переданий їй генетично. І все це зв’язане не лише з клітинами організму, а й динамічним електромагнітним комплексом людини, який складає особистість. У замороженому тілі вже нема ні психічного поля індивіда, ні живої динаміки чуття. Вони, їхні імпульси, вже пішли далі, поєднуючись у нескінченному потоці еволюції з новими енергіями, з новими виявами Єдиного Життя. Отже, воскресле тіло вже не буде тією особою. Воно може навіть стати ідіотом, таку істоту треба буде вчити заново. Знаю — така перспектива гірша від смерті.

Не засмучу тебе. Бо вірю, знаю про інші шляхи досягнення безсмертя. Ми працюємо саме над цим. Ска-жу коротко: кібернетика тонких енергій. Тобі що-небудь говорить таке поняття? Подумай. Це — в термінології сучасної науки. Певні досягнення є. Можна буде створювати нові тіла для людей, безупинно оновлюючи їхню психіку, елементи їхніх організмів відповідно до потреб еволюції. Можна буде повернути до життя і померлих людей, але це незрівнянно складніше. Багато залежатиме від живих. Більше нічого не скажу. Все інше — при зустрічі.

Не хочу обіцяти зайвого, але залишаю для тебе надію. Ми вступаємо в епоху нечуваних здійснень, в еру легенд. Все можливо…

Жду, мій брате… Жду… Свамі Рішідева"

Сльози текли по щоках Михайла, важко було дихати. Він притиснув листочок до грудей, ніби хотів утримати схвильовані удари серця. Невже можливо? Невже станеться коли-небудь? Хай навіть не скоро, хай хоч тоді, як він стане зовсім, зовсім старим і немічним. Побачити знову неповторні сірі очі, почути любий го-лос. За таку мить можна віддати багато життів...

А за кілька днів прийшла трагічна вістка: при експериментальному польоті до Місяця загинув американ-ський астронавт Гаррі Ф.Соун. Радіо передавало драматичні подробиці катастрофи, а Михайло невтішно ридав, як дитина, вражений новою втратою.

— Лікарю, як же це? Як же так? Хіба може людина витримати... та й навіщо? Лікарю, може, ми з вами граємося в оптимізм? А кривава Калі насміхається над нами...

Сагайдак з тугою простягнув руки до старого Сокола, а лікар, суворо нахмурившись, роняв скупі слова:

— Михайле Кузьмовичу... для мене це ще й ще один доказ нашого нерозуміння буття. Щось ми не до-думали, чогось не збагнули. Заждіть, не хвилюйтеся... Людина народжується, людина вмирає. Народжується — радіють, умирає — плачуть. Дивно. Адже це фази єдиного процесу. Ми абсолютизували смерть. Зробили з неї страховисько. А може, це не так? Чуєте, друже? Може, це зовсім не так...

Сагайдак мовчав, затуливши обличчя долонями. А слух його вбирав останні слова диктора інтермовлен-ня:

— ...Метеорит пробив стінку "Аполлона", розгерметизувавши кабіну. Смерть астронавта наступила миттю. Навігаційні прилади пошкоджені. Корабель минув Місяць і безповоротно заглиблюється в космічний простір. Попередні розрахунки показують, що він за два місяці впаде на Сонце...

Впаде на Сонце! На Сонце! Невеликий сплеск… мініатюрний протуберанець… Все, що було колись Гар-рі Соуном, безстрашним щирим американським хлопцем… А може, це й добре? Може, це прекрасно, лікарю? Він упав не на землю з в’єтнамського неба, вмер не в кремаційній печі Бухенвальду… Його смерть прекрасна! Сонячний спалах, повернення до того вогняного лона, яке породило Життя…

Слово сьоме. Самадхі

І уже весь безмір стане

Перед моїми очима,

Наче карта розікрита,

Ніби світло, що не блима,

А спокійно, чисто ллється.

Щезнуть загадки і межі,

І поллється щастя в душу,

Мов безмірний блиск пожежі.

Я ростиму й сам в безмежність,

Все скуштую, все прогляну…

ІВАН ФРАНКО

Сагайдак повернувся додому. Його зустріла радісна, щаслива дружина. Трохи збентежена, трохи грайли-ва, вона бігала довкола нього, обнімала, садовила за стіл, накладала перед ним всякої всячини.

— Їж, Михасику! Випий, Михасику! Я така рада, така рада, що з тобою все гаразд. А то привезли тебе з села, мати, як з хреста знята — каже: гарячка, марення. Я ж так не хотіла, щоб ти їхав у ту яму… Ах, пробач, я не про батьків, а про село. Я винна — не догледіла, що ти був хворий… До речі, ти чув про трагедію? Гаррі Со-ун загинув! Він же був, здається, твоїм другом? Яке нещастя. Залишилася вдовою дружина та ще й четверо ді-тей! Як їй, бідненькій, пережити? Правда, вони, американки, досить легковажні! Поплаче, поплаче, та й нового знайде…

— Ніно! — з притиском сказав Михайло, важко глянувши на неї. — Ну як ти можеш?

— А що я сказала? Життя є життя. Ну, гаразд, не буду. Ти ж у мене досі хворий, неврівноважений. Треба було й тоді не допустити захисту, перенести. Ну та я вже все полагодила. Домовлено. Старе забудеться, незаба-ром — захист. Ти радий?

— Я не бажаю захисту, — байдуже сказав Сагайдак, відсовуючи тарілку з котлетами. — Я працюватиму так, без докторського звання. Навіщо воно мені?

— Як то навіщо? — обурено скрикнула Ніна, округлюючи очі. — Ти все якісь коники викидаєш! У тебе сім’я, у тебе син…

— Мені вистачає, — сказав Михайло. — Ми не бідуємо. Є люди, які отримують в десять разів менше. І живуть. Краще від нас…

— Чому ти рівняєшся на тих, які живуть гірше? Що це за реакційний світогляд? Чим більше — тим кра-ще! Михасику, я не жартую з тобою! Ти — мій чоловік і повинен…

— Я нічого нікому не винен, — суворо відказав Михайло, встаючи з-за столу. — Лише народові. Йому я поверну свій борг працею. Сповна. Доки матиму силу — працюватиму. А для грошей — не хочу. Наукове зван-ня не додає розуму. Заслужу — дадуть мені звання без захисту. Оце і все…

— Тоді я не дружина тобі, — різко мовила Ніна. — Я гадала, що ти трохи опам’ятався, а ти…

— Що я?

— Оригіналом хочеш бути? Це не модно тепер…

— Я не ганяюся за модою. Я хочу бути собою.

— Будь собою поза сім’єю. Розійдемося…

— Будь ласка. Я сьогодні ж залишу квартиру. Поруч можуть жити друзі, а не шукачі життєвих благ. Я вчений…

— Я теж вчений…

— Ти — споживач науки. Я — хочу її творити…

— Іди, — з ненавистю сказала Ніна, бліднучи від образи. — Твори. Павловська лікарня відчинена, туди завжди є можливість потрапити…

— Краще з порядним божевільним, — сухо відказав Михайло, прямуючи до дверей, — ніж з нормальним негідником.

— Аліменти сам платитимеш чи подавати в суд? — крикнула навздогін Ніна.

— Сипа я заберу.

— Ніколи. Я не хочу, щоб і син став шизофреніком…

— Запитаю його. Захоче — хай живе тут. Я допоможу, чим зможу. Прощай, Ніно. Все залишиться тобі, не турбуйся — квартира, меблі. Крім моїх книг і рукописів…

Підходив до обсерваторії з якоюсь дивною полегкістю. Ніби виконав давній, заборгований обов’язок. Ні-би скинув обридливий тягар. Поміж деревами поспішав дядько Яків, привітно усміхався, ніс у приполі червонобокі яблука.

— Давненько, давненько вас не видно. Ось я вам гостинчик приготував. Покуштуйте, Михайле Кузьмо-вичу. Яблучка такі, що й за вухо не одтягнеш. їй-богу!

— Дякую, дуже дякую, — сказав зворушений Михайло. — Ви справжній чарівник. Отаке чудо вирощує-те…

— Природа, природа, — сяяв очима садівник. — А ми — тільки помагаємо їй. Ну як там — до Бога ще не добралися?

— Шукаємо, — пожартував Михайло. — Але поки що не видно…

— Ну-ну, шукайте, — лукаво сміявся садівник, — може, і вхопите за бороду…

В кабінеті Сагайдака чекала купа кореспонденції. Він почав поволі перебирати листи. З Чехословаччини, Угорщини, Англії, Іраку… Як довго він все-таки не був на роботі. Тепер доведеться днів три потратити на від-повіді… Сполучені Штати… ні, це не від Гаррі, вже не буде листів од нього. Мексіка… Японія… Індія… Індія? Від кого ж це? Почерк незнайомий… адреса Рішідеви…

Серце схвильовано застукало. Він розрізав товстий конверт. Звідти випав невеликий зошит у глянцевій палітурці і зеленкуватий листок паперу. На зошиті почерком Свамі написано: "Для Михайла Сагайдака. Київ, астрономічна обсерваторія, Україна". Українською мовою, а трохи нижче — англійською. А лист написано ін-шим почерком. Хто ж це?

"Дорогий містере М. К. Сагайдак!

Ви були другом мого чоловіка Свамі Рішідеви. Він багато мені розповідав про Вас..."

Це пише, напевно, Ліла. Але чому "був"? Чому пише вона, а не він?

"Свамі Рішідева залишив землю. Виконую його останню волю, надсилаю деякі записи Вам. Смерть на-стала три дні тому. Він не вийшов з стану нірвакальпасамадхі. Він працював над дослідженням цього психічно-го переживання і був готовий до того, що сталося..."

Що вона пише? Свамі залишив землю. Чому залишив? Навіщо така лавина трагедій?

Михайло підійшов до вікна, відчинив його. Душно, нема чим дихати. Сів на підвіконня, здалека почувся тужливий крик журавлів, в саду падали на землю жовті листки дерев.

Сагайдак розгорнув зошит, ще не вірячи тому, що він прочитав у листі, ще відмовляючись визнати свід-чення очевидності.

"Мій любий брате Михайле, напевне, ми разом з тобою почули про трагедію в Космосі. Трагедія чи, мо-же, початок нового шляху? Кожен сприймає по-своєму. Я бачу в сонячній короні спалах іскристої квітки. Мож-на ждати сонячного плоду. Такий апофеоз життя нашого брата.

Незабаром наступить і мій час. Твій теж, мій брате! Хто поклявся віддати життя для спільного блага, той звідає прірви відчаю й піднесення. Ти не забув, Михайле?

Тепер про цей зошит. Він потрапить до тебе лише тоді, коли мене вже не буде на Землі. Поясню, чому це може статися…

Здавна я обрав мету — розгадати таємницю смерті. Вічний Сфінкс — які загадки чуються в його байду-жій посмішці? Яким шляхом іти? Фізіологія? Психологія? Парапсихологія? Я перебирав багато розділів наук і псевдонаук. Зупинився на самадхі. Самадхі — це стан самозаглиблення, контакту з космічними енергіями. Ти прочитаєш про це в моїх записах, адресованих тобі. Ти працював над проблемою космогонії, космології. В моїх записах ти знайдеш деякі ідеї цього напрямку — нетрадиційної форми. Може, це допоможе тобі. Інколи треба виводити свій розум із звичної стежки.

Я завжди з тобою. Чуєш, Михайле? Що б не сталося, ми разом. Породжені Сонцем — повернемось до нього…"

Дивно. Незвичний стан. Свамі нема, а серце не хвилюється. Чи, може, в нього є певна межа навантажен-ня? Занадто багато хвилювань і втрат. І серце ставить незримий бар’єр. Ні, ні! Тут щось інше. Розум ще не мо-же згодитися, традиційне мислення клекоче, бунтує, плаче… та вже народжується нове, ще юне відчуття… Так треба, так здійснюється прекрасна тайна життя… Свамі, тебе нема? Який абсурд! Ось я відчуваю поруч твій подих, читаю твої слова. Ти живий… Чуєш, ти живий…

"Загадка смерті — то і загадка життя. Вони невіддільні. Власне, то загадка Буття в найвищому розумінні, загадка появи нашої свідомості, виникнення явища індивідуальності, яка назвала себе — "Я".

Отже, проблема Пізнання. Щоб розв’язати завдання древнього Сфінкса, треба володіти могутньою збро-єю Пізнання. Ця зброя —

почуття (інстинкт), розум, інтуїція. Велична тріада. Та тільки ми нехтуємо двома чле-нами цієї тріади. Почуття вважаються чимось нижчим, ніж розум. Інтуїція рахується винятковим рефлексом мислення, їй не надається самостійного значення. І даремно!

Отже, розум. На нього покладено тягар Пізнання. Чи універсальна ця зброя?

Людський розум — дитя Природи. Отже, частка Природи. Чи може частка пізнати ціле, залишаючись ча-сткою?

Ціле пізнає себе через частки. Ми — одна з ланок Пізнання. Природа не могла обмежитися творенням лише одного потоку Розуму — людського. Це було б занадто чудесно, занадто виключно. Тут вже неминуче відбувається ідеалізація земної людини, її мозку, її можливостей і місії. Це — не наука. Це — ділянка ортодоксальної віри.

Чи є на Землі (поки що на Землі) інші прояви розуму, крім нашого, людського? Ми вирішили — нема. А чому?

Що таке розум? У чому він проявляється?

В трансформації великих мас речовини, в зміні лику планети?

Але ж так діють і рослини, комахи, тварини, хоч і в менших масштабах. А в Космосі відбуваються тита-нічні переміщення матерії, про які й не снилося людському розумові, — утворення зоряних асоціацій, вибухи наднових зірок, формування планетарних туманностей, пульсації галактичних ядер, розбігання галактик.

Скажуть — людина пересуває речовинні маси свідомо, цілеспрямовано. Все інше — лише сліпе перемі-шування матерії, без мети, без потреби. А як це довести? Ми ж не можемо прикласти свою, людську міру до нелюдських процесів.

Відкинемо цей аспект Розуму. Візьмемо найголовніший його вияв. Самоусвідомлення. Привілей самоус-відомлення ми приписали лише собі. Чому?

Що ми знаємо, скажімо, про флору планети? Що вона собою являє в сукупності? Цілком імовірно, що дерева, трави, ліси, квіти є спільним організмом, який має самосвідомість в планетарному масштабі, а звідси й Розум. В чому життя такого надорганізму? Хто скаже? Він створює киснево-азотну атмосферу, очищає її, синтезує сонячну енергію в міріадах зелених приймачів, годує незліченну лавину тварин і людей. Практично, рос-линний надорганізм є основою навіть людського Розуму, ланкою між Сонцем і нашим життям та мисленням.

А комахи? А птахи, які без упину мігрують над планетою? Що ми знаємо про їхні функції? Нам здається — лише сезонні перельоти, а насправді — носії ще не зрозумілої нам всепланетної інформації. Хто заперечить?

А саме життя планети? її невідомі надра? Землетруси, які так тісно пов’язані з ритмікою Сонця? Грози та інші електричні явища? Чи не є грози якимось всепланетним процесом мислення? Може, й у нашому мозку гримлять свої громи, блискають електричні розряди, коли мислитель розв’язує складне завдання або герой по-встає супроти сваволі!

А Сонце? Його промені, якими воно годує планети, істот, рослини? Ми вважаємо його діяльність механі-чною, несвідомою. Хто дав право так думати? Лише те, що ми не можемо ввійти в контакт з свідомістю плане-ти або Сонця?

Ми — ланка незміряної системи Світів. Наш розум — теж є ланкою в системі безлічі інших розумів. По-ки що ми — ворожа Природі ланка. А жаль. Природа лікує. Ми — руйнуємо. Ми ще й досі не знайшли шляху до єдності людства, не кажучи про єдність планетарну або Всесонячну…

В чому справа? Де порочність нашого шляху? Може, в абсолютизації наших методів? Нашого мислення?

Ми досліджуємо частки Єдності. Частки, а не саму Єдність. Аналітичний підхід до розуміння Спільноти неправомірний. Аналіз — лише один з безлічі аспектів Пізнання. Ми нагромаджуємо багато пояснень про те чи інше явище, забуваючи, що багатослів’я віддаляє від Істини. В слові "Сонце" більше інформації про Сонце, ніж в астрономічному довіднику, де перелічуються параметри Сонця, його характеристики чи гіпотези про його походження. В слові "Людина" (в його сокровенному змісті) більше значення, ніж в описові травного чи серде-чного тракту людського організму, функцій мислення чи руху.

А ще більше — в мовчанні. Ніякі слова не передають суті. Суть — поза словами. Це знають мислителі. Це знають поети. І ось тут ми підходимо до інтуїції..."

Задзвонив телефон. Сагайдак здригнувся. Що таке? Хто втручається в його розмову з другом? Так близь-ко він відчував його присутність, так гарно було серцю. І знову — розбіглися думки, розірвана Єдність. Єд-ність... Вона є, доки є думка того, з ким єднаєшся. А думка безсмертна... Безсмертна...

Михайло підняв трубку телефону.

— Хто?

— Мишку, це ти?

— Я.

— Нарешті спіймав тебе. Драстуй...

— Вітання. Хто це?

— Лігосов. Євген…

— Женю… Пробач, не впізнав. Голова — як в тумані…

— Розумію, розумію, старик. Складна ситуація. Як же це в тебе з Ніною? Ні складу ні ладу…

— Женю, справа вирішена. Нема потреби ворушити її…

— От біда з вами. Таке подружжя. Який приклад для молоді — ти подумав про це?

— Женю, не тобі про це говорити. Одна кіберсистема не вжилася з іншою кіберсистемою — звичайна річ.

— Не дурій! Я серйозно. А втім, дивись. Я з приводу іншої справи…

— Якої?

— Ну, ти догадаєшся. Там, в підвалі, лежить…

— Розумію, розумію, — задихнувся Михайло. — Ради бога, що таке? Щось сталося?

— Та ні, нічого. Ти не хвилюйся. Просто, я хотів попередити. Ситуація така: наш відділ розформують. Може, я перейду в Інститут кібернетики. Тоді я не зможу гарантувати, що вона…

— Розумію, Женю. Що ж робити?

— Подумай. Завтра даси відповідь. Або хай лишається як експонат, але тоді хто зна, куди й кому вона потрапить до рук. Не хотілося б, щоб

з нею експериментували. Хоч я й сухар, як ти кажеш, але все-таки… Або… забери її, поховай…

— Женю, ти ж казав, що не можна…

— Я домовився. Сказав, що знайшлися друзі. Коротше — можна забрати, документи оформимо…

— Я подумаю… Я подзвоню, Женю. Дякую…

— Нема за що. Чекатиму завтра. Я розумію… справа тонка…

Михайло одійшов від столу. Серце стукало гучно, тривожно. Що йому сталося? Хіба ще не вспокоїлося? Не звикло?

Він, звичайно, її забере. І повезе на Карпати. Десь на перевалі, проти зірок, проти сонця, вона спочине. Вічним сном. Можна попросити Сашка, він допоможе. Навколо будуть смереки, високотрав’я, сині хвилі Чорногори…

— Вічним сном? — дзвінко засміялася Ганнуся. — Ой, який ти дивний, Михайле! Хіба є вічний сон?

Що це? Звідки? Може, то вітер за вікном? Чи далекий гук потяга? Чи пташиний спів? Не збагнути, не розпізнати…

Падають жовті, багряні, червоні листки за вікном. Нечутно ступає по осінній землі Ганнуся. Легко, як хмаринка, сідає на підвіконня. Усміхається.

— Тіло поховай, — шепоче вона. — А любов залиш. Любов — з тобою, коханий. Ти хотів воскресити мене? Смішний. Навіщо?

— Так мало я був з тобою, — жаліється Михайло. — Хотілося знову торкнутися руки твоєї, глянути в очі, пройти поруч...

— Але ж рано чи пізно наступить розлука, — похитала головою Ганнуся. — Яка ж різниця — один раз ми стрічалися чи сто разів? Яка різниця?

— Справді... Нема, — шепоче Михайло. — Ти й так назавжди зі мною.

— От і добре, Михайлику. Ти зрозумів. Я рада. Я ждатиму тебе...

Тане туман в очах. Щоки вологі. Чому б то? Нікого нема. Тиша.

До кабінету заглянула Валя. Побачила на столі купу листів, охнула.

— Михайле Кузьмовичу! Ай-я-яй! Таких ще в мене нема! Голубчику, не відмовте!

— Беріть, беріть! Усі ваші, Валю!

Сагайдак усміхається. Радій, дівчинко, захоплюйся. Найменше захоплення приховує в собі дивовижні скарби відчуття, якщо воно йде від прекрасного. Люби все — марки, хмаринки, хлопців, дерева, метеликів, за-хід сонця. Тільки люби, а не колекціонуй!

Щаслива Валя виходить з кабінету. Сагайдак знову береться до записів Свамі.

"Інтуїція — це синтез свідомості. Розум, інтелект — порівнює, оцінює, інтегрує, складає з часток якусь модель Пізнання. А інтуїція блискавично охоплює Ціле, пізнає суть, стає цією суттю. Ми ще не знаємо таємни-ці цього дивовижного процесу. Та розгадка його може бути надзвичайно проста.

Ми — частка Цілого, я вже писав. Частка може об’єднуватись з іншими частками. А об’єднавшись, отримати усвідомлення Цілого або його аспекту. Ніби рантовий контакт з іншим світом. Ніби переліт на казко-вому килимі-самольоті в країну легенди. Як же опанувати дарунком інтуїції? Занадто рідкісна це жар-птиця. Чи не можна її зробити ручною?

Самадхі. Стан самоконцентрації. Давно його знають на Сході. Навколо цього поняття виникло багато ле-генд, вигадок, метафізичних, містичних пліток. Самадхі віднесли до категорії самонаркозу, схожого до тих явищ, які викликаються споживанням наркотиків. Напевне, в деяких випадках це так і є — тоді, коли до екстазу приходить свідомість примітивна, фанатична. Я маю на увазі високий стан самадхі, який приводить до відкрит-тя світових законів, творення геніальних поем, соціальних прогнозів, епохальних винаходів. Але навіть такі величні досягнення все ще знаходяться в сфері звичного. Самадхі дозволяє заглибитися так далеко в надра Бут-тя, що мислитель може збагнути закони нових ступенів Світобудови, на яких наші таємниці, наші трагедії чи радощі з приводу народжень чи смертей — лише хвилі на поверхні Океану Життя.

Ти писав мені, Михайле, про свою гіпотезу замкнутих світів. Це прекрасна і глибока ідея. Я зустрічав у старовинних космогонічних манускриптах схожі ідеї, правда, в символічній формі.

Езотеричні записи індуїзму повідомляють, що Брама — творець світу — створив наш світ незаконно, що він приховав його від Махадеви (Верховного Духа). Вішну і Шива розкрили цю таємницю і змушують Браму повернути світ у єдине лоно.

Чудово — чи не так? Досягнення сучасної мислі дозволяють розшифрувати дивний символ. Брама — наш світ — замкнутий (так вважаєш і ти), Шива (імпульс вибуху) — змушує його розімкнутися, розлетітися, Вішну (закон еволюції) — пізнає закони цього замкнутого світу і шукає виходу з нього, щоб синтезувати Єд-ність.

Виходячи з цих міркувань, можна збагнути невіддільність людського мікрокосму з Неосяжним Макроко-смом Буття. Людина, ніби крапля, яка відбиває в собі, в своїй свідомості, серці, інтуїції всю складність Буття. Всесвіт пізнає себе через нас, через Людину, і в нас він пізнає себе. А Людина, охоплюючи думкою вселенсь-кий Безмір, практично пізнає сама себе, свою нескінченну суть. Так змикаються два потоки Пізнання — один бере початок від мікробезмежності, другий наповнюється джерелом Мегабезмежності. Все єдине в Океані Віч-ності.

Ми живемо в дивовижний час. Можуть відкритися нові, несподівані можливості. Не треба заперечувати жодного напрямку в Пізнанні, якщо він відкриває двері Свободи. Свобода Розуму, Духу — це єдине покликан-ня Науки. Досі ми були рабами Природи, ми слухняно пливли в течії еволюції. Тепер настав час Синівства. До-сить сліпого наслідування законів Природи, хоч і геніальних. Хай Людина віднині творить власні закони діяння і творчості. І це будуть Закони Любові, а не муки й самопожирання, як це діється в Природі. Раб слухняно ви-конує волю господаря, Син має право створити Новий Світ…

Ось що таке для мене самадхі, брате Михайле…

Багато вже шляхів позаду. Були прірви, були вершини. Жаль, що не можу всього передати тобі. Хочу ще спробувати дослідити стан нірвакальпасамадхі. Це — стан осягнення Цілого. Не знаю — чи вміщу, чи досягну. Не знаю — чи повернуся. Тому залишаю тобі ці записи…"

Михайло усміхався, а в очах стояли сльози. Можна позаздрити такому життю. Мов орел у небі, так про-летів Свамі по життю, не жахаючись його клекоту, його безодні, його незбагненності. Так треба й мені! Як тоді, в далеких Альпах. Серед пітьми, під кулями, по вузькому кам’яному карнизу…

Свамі, Ганнусю, Гаррі, я не забув вас, я йду…

Згасав день. Кривавилося небо на заході. Велике розуміння мовчання сходило на серце Сагайдака.

До кабінету ввійшов Сашко. Побачив сльози на обличчі Михайла. Ніяково затупцював на порозі.

— Михайле Кузьмовичу, драстуйте, — тихо мовив він. — А я...

— Що, друже? — приязно усміхнувся Михайло й простягнув йому руку. — Ти не звертай уваги на мене. Я щасливий... Знаєш, від щастя теж плачуть...

— Тоді — добре, — сміливіше сказав Сашко. — Бо я прийшов запросити вас...

— Куди?

— На вечір. До нашого товариства...

— "Космос і Я"? — запитав Сагайдак, ховаючи листи до шухляди.

— "Космос і Я", — серйозно відповів Сашко. — Сьогодні буде багато молодих. Дуже цікаві хлопці й ді-вчата. Не пожалкуєте, там такі воїни ростуть, ого!

— Веди, Сашко! — схвильовано сказав Сагайдак. — Хочу до молодих. Разом шукатимемо!..

Вони йшли вулицями прекрасного Києва, під багряними кронами дерев. Природа вбирала барвисті осінні шати, готувалася до зими, але смутку не було в ЇЇ урочистому плині. Не смуток, а радісне чекання нового воск-ресіння, нової весни...

"Все — попереду, — думав Михайло, йдучи поруч з Сашком. — Нічого не скінчилося, нічого не втраче-но. Хіба, може, лише ілюзії. А все прекрасне — не згине. Та й куди воно може пропасти? Де подінеться з єди-ного лона безміру?

Мати моя, ну як ти можеш вмерти, щезнути, коли ти невмируща в мені, в любові твоїй, що породила ме-не, моїх дітей, майбутніх онуків, у праці великій, яка оновлює і оновить рідну планету!.. Мамо, ти можеш з по-вним правом сказати: "Я єсмь!" Тільки тобі пасує ця древня формула безсмертя!

Не згине мова співуча моя, що принесла мені в чарівному звучанні своєму відгомін тисячолітніх борінь та шукань коханого народу, путь якого — в Безсмертя.

Мово моя! Чарівне джерело мудрості й натхнення, пізнання й надії на громове прийдешнє! Не зглумили тебе вікові потуги недругів, не сплюндрували неуки, не зганьбили покручі. Ти несеш в надрах своїх невимовні багатства, скарби минулого й майбутнього для цілої планети, для всього людства. Ти впевнено заявляєш, за-явиш: "Я єсмь!"

Україно моя, казкова земле, пісенна мати наша! Не здолала тебе кормига шляхетська, не задушила катор-га оттоманська, не стоптала твого рясту в’язниця царська, не переїхали орди ногайські. Ти впевнено виходиш на полум’яну дорогу безсмертя і владно-урочисто промовляєш "Я єсмь!"

Земле — плането згорьована! Ти палаєш на вогнищах злоби, ти потрясаєш своїми раменами, щоб попе-редити буйних дітей своїх, ти прагнеш звільнитися від марева воєн і безумств, щоб увійти в чудодійну мелодію Космосу кришталевим акордом Любові й Людяності. Воскресни, Мамо Земле, з смертельної недуги звірства, розквітни в зорянім вінку братерства вселенського. І скажи разом з людством збратаним: "Я єсмь!"

Такий час прийде Неминуче

А до того — хай клекоче бій Не боюся нічого Прийму все, все, що є, все, що буде Бо знаю, куди йду

Підлість та хижацтво навчають мене бути людяним Вороги гартують мужність мою Небезпеки ствер-джують рішимість досягнути мети

Іду — нескорений, непереможний, творець і творення, іду із лона Матері Землі до Лона Матері Вселен-ської І скажу їй — Матері Безмірності

— Я єсмь! Не пилинка, Мамо, не ефемера, не нікчема! Син твій рідний! Відкрий обличчя, хочу бачити тебе у всій красі невимовній Дай напитися з єдиного джерела Істини Мамо, я повертаюся з довгих мандрів і блукань Відчини двері до рідної хати, забутої з давніх-давен Хочу поглянути в рідні очі твої, послухати правіч-ну казку

Навіть смерть з твоїх рук стане для мене Чашею Амріти — Чашею Безсмертя Де моя Чаша, Мамо? Ти чуєш — я йду…"

1968 р